

Уместо увода: живот прошлог у времену садашњем

Будући да је практично била саздана од противречности и у великој мери на њима утемељена, модерна је, можда не баш очекивано али ипак неминовно, сама изнедрила свој коначни (?) одраз, који се данас појављује у виду постмодернистичког интелектуалног концепта. Иако се њени зачеци могу пронаћи већ у критици рационалистичке традиције у делима Ничеа и Хајдегера, већи утицај на интелектуално мишљење постмодерна почиње да остварује шездесетих година 20. века. Њен уплив у област хуманистичких наука најчешће се повезује са тзв. *лингвистичким обртом*, који је у средиште разматрања ставио проблем језика, текста и његовог значења.¹ Рефлексција потоњег на историјску науку подразумевала је акцентовање литерарних карактеристика текста, те порицање истинитости и могућности објективне презентације онога што се до тада сматрало историјском *чињеницом*. Ово је, са једне стране, отворило простор мултидисциплинарном (и у методолошком и у теоријском смислу) приступу *стварности*, а са друге је *сенку сумње* проширило на све области хуманистике које се битно ослањају на њену историјску/историографску одређеност. Прошлост је постала скоро подједнако (ако не и више?) неизвесна као и будућност, док се претакање садашњости у *актуелност* показало као најсигурније методолошко и предметно уточиште ревидираног научног погледа на свет.² Иако је постмодерна поставила веома битна питања везана за идеолошке основе концепта, садржаја, форме и ауторства *историјских предања*, она је истовремено потпуним релативизовањем традиционалне историографије извршила „апсолутизацију литерарног приступа“, често доводећи у ћорсокак сваки покушај деконструкције културних феномена.³ Стога не чуди што у језику постмодерне преовлађује теоријски, а не емпиријски говор. Он одражава дубинску кризу самопрепознавања и самоодређивања кроз коју пролазе све дисциплине које претендују на *антропологичност* сопствених опсервација и закључака.

Култура сећања, која се као посебна дисциплина у европским и светским оквирима издвојила крајем 20. века и која се бави

¹ Михаел Антоловић, *Постмодернизам и/или историографија?*, Токови историје 3-4, Институт за новију историју Србије, Београд 2008, 182,183.

² Pjer Nora, *Između pamćenja i historije. Problematika mjesta* u: Zbornik tekstova: Kultura pamćenja i historija, Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (prir.), Zagreb 2006, 23.

³ Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd 2006, 8; Olga Pintar Manojlović, *Istorijska svest i kolektivni identiteti*, u: Zbornik radova: Istorija i sećanje, O. Pintar Manojlović (ur), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2006, 10.

одгонетањем/деконструисањем идеолошких основа колективних начина, места и образаца сећања,⁴ није остала без одјека ни у нашој средини. За њено јавно промовисање најзаслужнији су управо историчари који су од средине деведесетих па до данас покренули неколико значајних истраживачких и издавачких подухвата из области друштвене историје.⁵

Осим што је понудила обиље тема и методолошких *инструмената* за ревизију односа хуманистике према културном наслеђу, домаћа етнологија/антропологија је током последње две деценије такође пролазила кроз процес преиспитивања темељних појмова и постулата дисциплине. *Расстављање* модела традиције и традицијске културе, који су се налазили у основама етнологије отворило је простор за нова проучавања микроисторија локалних заједница и њихових чланова, који су доспели у центар интересовања реконципиране историјске науке. Са друге стране, култура сећања, као тековина првенствено везана за историјску науку, омогућила је *повратак* у етнолошка проучавања дијахронијске перспективе, која је у једном тренутку развоја и модернизације дисциплине била доведена у питање или просто маргинализована.

Зборник радова који се налази пред читаоцима резултат је етнолошког, историјског и филозофског промишљања на тему улоге и начина осмишљавања спомен-места у колективним обрасцима сећања у Србији, Бугарској, Босни и Херцеговини и Црној Гори. За разлику од едиције Пјера Норе, којом је практично инициран концепт проучавања места сећања, при чему су у оквиру овог појма ушли не само географски него и шире схваћени топоси колективне меморије – од писаних докумената до догађаја, аутори овог зборника везали су своје асоцијације за споменике, спомен-паркове, музеје, манастире, гробља, костурнице, али и за секуларне просторе испуњене вишезначном реториком минулих времена. Оку искусних читача антрополошке литературе вероватно неће промаћи чињеница да текстове у зборнику одликује различити степен критичке дистанце аутора, као и различит степен теоријске утемељености радова. Тако, одређен број текстова, поставља као кључно, питање дијахроних перцепција и идеолошких интерпретација места и за њих везаних догађаја и личности, док се у другима налазе *класични* историографски и етнографски описи, који затечени концепт места сећања интерпретирају као затворени и коначни систем порука и значења. Ове су разлике свакако узроковане различитим професионалним позицијама аутора (од оних усмерених на фундаментална научна истраживања до стручног кадра запосленог у музејима и другим установама културе), али оне истовремено указују и на својеврсни пресек *културе сећања* у истраживаним подручјима. Надамо се да ће се управо због тога овај зборник показати не само као допринос антрополошкој анализи колективних

⁴ Т. Kuljić, n. d., 10.

⁵ Неизоставна у овом погледу јесте и социолошка студија Тодора Куљића *Култура сећања*. О значајнијим пројектима из ове области види у: О. Pintar Manojlović, n. d., 17.

мнемотехника, него и као извор за њихово проучавање, те да ће као такав отворити нове могућности читања и препознавања различитих облика живота прошлог у времену садашњем.

Александра Павићевић

Радост Иванова

Етнографски институт с музей при БАН, София
radost_ivanova40@abv.bg

Паметниците – памет, култ или забрава

Докладът е посветен на паметниците, издигани през социализма в резултат на идеологията, прокарвана от българската комунистическа партия. Вниманието е съсредоточено върху това, как демократичните промени в края на XX и началото на XXI в. влияят върху отношението към тях.

Преобладаващата линия на отношение към паметта на социалистическото минало е неговото отрицание, изразявано чрез безразличие или активна борба за забрава или разрушаване на паметниците от този период. Другата линия е далеч по-ограничена, но е показателна за неуспехите на демокрацията. Сред част от населението, предимно от възрастното поколение, се породи носталгия по „доброто старо време“, която доведе до възобновяване на култа към най-дълго управлявалия комунистически вожд Тодор Живков и изграждането на паметник в родното му място.

От древни времена паметниците са траен израз на паметта за хора и събития. Те са незабравим спомен, съхранил ценна информация за забележителни личности, за моменти от историята на далечното и близкото минало. От тях черпим сведения за идеологията, етиката и естетиката на поколенията и епохите. Целта на този доклад е да обърне внимание на някои от функциите на паметниците в моментите, когато те се издигат, и тогава, когато вече не са актуални; на идеологията, която ги е създала и по-късно, когато тя е вече отречена от мнозинството. Ще бъде направен опит да се осмисли тяхното съществуване в друго време и в друга среда. В центъра на вниманието ми ще бъдат паметниците, издигнати през епохата на социализма в България като култови обекти, свързани с идеологията на комунизма.

Ключови думи:

социалистически
паметници, памет,
забрава, култ,
паметник на Тодор
Живков

Отрицанието на социалистическото минало актуализира и отношението към паметниците от този период, прави ги обекти на противоборство и мъст наравно с борбата за заличаване на следите от бившия

режим. На фона на това всеобщо отношение към социалистическите паметници в доклада ще бъде разгледана и една друга линия на отношение в постсоциалистическия период – нарастващата носталгия на част от населението по „доброто старо време“ и в резултат на това – откриването на паметник на бившия първи в партията и държавата през социализма – Тодор Живков.

Установяването на социалистическия режим в България след Втората световна война наложи комунистическата идеология и чрез нея установи култа към комунистическата партия, към нейните лидери и идоли. Цялата тази ситуация наложи и ново отношение, нов поглед към историческото минало с цел то да бъде пренаредено. Един от начините да се осъществи тази дейност беше издигането на нови паметници. Тяхната роля се състоеше в легитимирането на съвремението чрез утвърдените стереотипи на миналото. Така чрез паметниците на героите и емблематичните фигури от миналото бяха потърсени онези ключови позиции, които са важни за организацията на националните дискурси (Belgium 1993, Lerner 1993, Вуков 2).

Като идеология, прилагана в условията на тоталитаризъм, социализмът не само че налагаше ценностите си „свише“ (Петров 2000:72), но създаде и своята йерархия на личности и събития, които тя въздигна на пиедестала на величаенето, достигащо в някои случаи ранга на обожествяването. Особено интересен момент е начинът, по който комунистическата партия инкорпорира събитията и личностите от националната история при построяването на паметниците. Според Н. Вуков в основата ѝ стои борческата тематика и идеята, че социалистическата победа е реализация на това, за което са се борили предишните поколения. В този смисъл след 60-те години, т.е. в следсталинския период, започва да изобилства от паметници на борци и събития от Възраждането през XIX в., на участници в Септемврийското въстание през 1923 г., както и на борци от антифашистката съпротива от 30-те и 40-те години на XX в. С други думи, в паметниците се очертава единството на „три поколения борци“. През 70-те и 80-те години идеята за историческия континуитет вече обхваща „всички загинали за сватобата на България“. Тази идея намира най-сложна реализация в колективните паметници, мемориалните ансамбли и пр. Специфичен връх в търсенето на континуитетите са паметниците, посветени на 1300 годишнината от създаването на Българската държава, която беше чествана през 1981 г. Върхово постижение при въплъщаването на тази идея е големият паметник пред НДК, който претендира да обхване най-важните събития и личности от българската история, подредени върху огромно виещо се знаме, насочено нагоре и напред (Вуков 8-11).

Не е случаен фактът, че ноемврийските събития в България от 1989 г., които се изразиха в масови демонстрации, митинги, шествия и т.н. против тоталитарната власт, стартираха с отстраняването на комунистическите знаци и символи. Атаката срещу предходната власт продължи по всички линии и на всички нива на йерархията в обществото, особено като се има предвид

силната поляризация в него. Така под ударите на съпротивата попаднаха и сакралните социалистически пространства и паметници.

Ако се опитаме да погледнем на отношението към паметниците непосредствено след промяната, ще видим, че то е така активно негативно, както е негативно и отношението към сваления режим. Активността включва широк спектър от действия – от изписването на паметниците с графити, през разграбването на отделни части от тях, от които може да бъде извлечена някаква материална полза за грабителите, и се стигне до тяхното пълно разрушаване, като това на мавзолея на Георги Димитров (Иванова Р.2006: 33-42).

Колкото повече години след промяната минават, толкова повече политическите страсти се уталожават. Отшумява и активно-отрицателното отношение към паметниците. Някои от тях, като този на Съветската армия в центъра на София, бяха изчистени и възстановени от привърженици на Социалистическата партия. Други обаче потъват в забрава. Т.е., започва един период, в който не се полагат никакви грижи за поддържането на паметниците, поради което те започват да се рушат от атмосферните влияния, подпомогнати от съзнателните или несъзнателни действия на недобросъвестни граждани. Така, наред с разрухата на икономиката след промяната, настъпи и период на разруха на наследените културно-историческите паметници. Едни се превърнаха в руини – съществена част от тяхната форма, функция и символен ореол бяха разрушени, останали като следи от корабокрушение след като вълните на идеологията и на разрушението са стихнали (Вуков 2004:53). Такава е съдбата на много от социалистическите паметници, но особено видимо е положението при най-големите и най-значимите за недалечното минало.

Днес в руини и забрава са потънали дори най-големите соцпаметници. Един от тях е Домът-паметник на Бузлуджа, построен през 1981 г. по повод 1300-годишнината на Българската държава и 90-годишнината от създаването на Българската комунистическа партия, струвал милиони левове на страната. Той е бил забележителен туристически обект за българи и чужденци, а днес разрухата му се описва така: „Настилката около паметника прилича на осеян с дупки софийски калдаръм... Всеки може да се промъкне през разбитите вентилационни шахти и декоративни отвори, за да си вземе за спомен цветни камъчета от прочутите мозаечни пана. Мародерите са опоскали като термити дори колосалния покрив на тържествената зала. Мълвата носи, че още навремето, за да свалят рубина от петолъчката с размери 12 на 6 м, вдигната на висок 70 м. пилон, крадците стреляли по нея с калашници.“ А що се отнася до писмените послания, то „След време само археолози ще могат да разчитат надписите на соцсветинята.“ Това е накарало авторите на материала да му поставят драстичното заглавие „Осрахме се! Бузлуджа рухва!“ (В-к Шоу, 18-24.VI. 2008, с.52).

Друг, още по-драстичен пример, е паметникът на българо-съветската дружба във Варна по пътя към Златни пясъци, до спирка „Почивка“. На пръв

поглед във вида му няма нищо смуцаващо. Варненската „Хеопсова пирамида“, както го наричат местните жители, е имал обаче и други тайни, свръхсекретни функции, освен видимите. Паметникът има подземия, които са били замислени като противоатомно убежище на 2 нива. Според слуховете многобройните малки помещения там са били предвидени за военна болница. След промяната той е бил зарязан на произвола на съдбата. През 90-те години, освен че е изпълнен с всякакви нечистотии, осмелилите се да влязат в подземията му, са намерили умрял бездомник и баба, изядена от кучета. Освен това свръхсекретното в миналото бетонно чудовище днес е свърталище на наркомани и сектанти, убежище на престъпници и др. подобни. Предполага се, че никой от местната администрация не може да реши какво да прави с него от страх да не бъде обвинен в тоталитарна обремененост или пък за да не си навлече гнева на основния гласоподавател у нас – пенсионерите (Иванова, И. 2008:22-23).

И докато Бузлуджа е далеко и високо, а варненският мастодонт не безпокои с външния си вид, то забравата и разрухата на паметника „1300 години България“ пред Националния дворец на културата вади очите на софийнци и гостите на столицата. Както днес става ясно, още навремето, през 1980 – 1981 г., когато паметникът е бил строен, се е бързало да бъде завършен по случай 1300-годишнината от създаването на Българската държава. Поради това част от конструкцията на паметника не е била довършена според проекта, а е монтиран колкото за откриването. Това е може би причината днес външният му вид да е една ужасяваща гледка в центъра на столицата. Макар че е по проект на един от най-изтъкнатите български скулптури – Валентин Старчев – още при откриването му мненията относно художествените му качества не са единни. Затова още оттогава датират нелицеприятните имена, с които е известен. След продължителни дискусии относно съдбата на паметника през 2008 г. шефът на НДК Христо Друмев се е заел с възстановяването и доизграждането на паметника.

Бих могла да продължа с изброяването на паметници, строени през социализма и превърнали се в руини в резултат на безхаберие то на административните власти. И тези примери обаче са достатъчни, за да се види, че в помощ на активната борба срещу знаците и символите на социализма особена заслуга се пада на безразличието и забравата. С други думи, макар и по-бавно, забравените паметници също се превръщат в руини, подобно на подложените на съзнателно рушене. В крайна сметка и съзнателното, и несъзнателното рушене на паметниците е акт не само политически, но и акт на ниска култура. То е акт на противопоставяне на традицията на българския народ ревниво да пази и тачи светите места на своето минало. Какво от това, че са свързани със социализма – един обществен строй, който не може и не трябва да бъде заличаван от българската история дори ако трябва да се изучава само за поука на сегашните и бъдещите поколения. А познавателното значение на паметниците в това отношение би било неопценимо.

Другата линия на отношение към паметта на социалистическото минало е далеч по-ограничена, но е показателна за неуспехите на демокрацията. Сред част от населението, предимно възрастното, се породи носталгия по „доброто старо време“. Това доведе до фаворизиране и митологизиране на миналото и в някаква степен до възобновяване на култа към човека, който е бил най-тясно свързан с отминалите години – най-дълго управлявалия комунистически вожд Тодор Живков. Отношението към паметта на миналото днес обаче не е само поколенческо, а и локално. Както пише П. Кабакчиева, „Като че ли сме свидетели на желание на конкретни места да покажат и отстоят специфичната си локална идентичност и да я представят като символически значима. Защото просперитетът на дадено място през социализма до голяма степен зависеше от това, дали то е родно място на известен партийен деятел или не“ (Кабакчиева 2002). И така, съвсем естествено е да очакваме носталгията да се прояви първо именно в Правец – родното място на Т. Живков.

Изразът на носталгията – паметник на Тодор Живков в цял ръст, държащ книга в лявата си ръка, с поглед, вперен в бъдещето. Трябва обаче веднага да подчертая, че скулптурата е изработена преди 1989 г., и само здравият разум надделя тя да не бъде поставена в Правец докато вождът е още жив. Но ето, че дългоочакваният за привържениците и симпатизантите на Тодор Живков момент настъпи – 90-годишнината от рождението му. Паметникът бе тържествено открит на 7 септември 2001 г., т.е., 3 години след смъртта му (Колева 2002: 101-110; Лазаров 2001 и др.).

Откриването на паметника бе съпроводено от редица предхождащи инициативи: поднасяне на цветя в къщата мизей на Т. Живков и поклонение пред мемориалната плоча в двора, на която пише: „Аз, Тодор Живков, използвах цялата власт, която имах, за добруването на своя народ“; откриване на ретроспективна изложба под наслов: „Мога да гледам хората в очите“, прожекция на филм с откъси от времето на Т. Живков и пр. (Колева 2001).

Още от момента на откриването преобладаващото обществено мнение посрещна носталгично-локалната инициатива с неодобрение или просто безразличие. Само анкетата на нашата колежка етнологка Колева отразява положителните отзиви на възрастните участници в събитието. Нещо повече, в пресата се появиха и саркастични материали, които описват новия паметник на фона на общата разруха на град Правец, имащ славата като социалистически град-образец, на българската „силиконова долина“, където са се произвеждали първите български компютри, а сега на тяхно място се правят пластмасови кофи и легени. Разкривайки тоталната разруха на изграденото през социализма, А. Лазаров не без сарказъм констатира, че паметникът на бившия първи е поставен на място, откъдето е осъден да гледа плодовете на своя провал: „...А бронзовият Живков стоеше, осъден за дълго време да гледа едно от порутените халета на някогашния компютъран завод... Пред очите му е комично-неуспешният опит да направи от своето родно село град от национално значение...“ За разлика от възрастното поколение, младите

„гледаха отдалече и отминаваха мълчаливо“ (Лазаров 2001). М. Колева, която присъства на откриването и записва мненията на събраното множество, споделя, че гледката, която се е запечатала в съзнанието ѝ, за нея се оказва парадокс в доза по-голяма от поносимата (Колева 2002: 109).

Дотолкова, доколкото паметникът на Т.Живков е едно локално явление, което не претендира за универсалност, паметта за него е Въображението на мъртвите останки: смърт и виталност на паметницитеестествена и разбираема. Демокрацията изисква уважение към различието. Затова в заключение ще си позволя да подкрепя безрезервно Кабакчиева, която пише: „И е добре да свикваме да живеем с многообразното си противоречило минало, а не да избърсваме и показваме само удобното му спрямо новата политическа власт лице, оставяйки другото да прашасва до идването на „нашите“. Трябва да приемем различните, и то взаимно обусловени и оглеждащи се лица на историята си... Ние и тези след нас, за които това е непонятно, но и безсмислено минало“ (Кабакчиева: 2002).

Цитирана литература

- В-к Шоу 2008.** *Осрахме се! Бузлуджа рухва*, 18-24.VI 2008, 52.
- Вуков, Н. 2004.** *Въображението на мъртвите останки: смърт и виталност на паметниците от социалистическото минало в България*. В: *Антропологични изследвания*, т. V, 51-70.
- Иванова, И. 2008.** *Варненски соцпаметник крие трупове*. Вџв: В-к Уйкенд, 28 VI – 4 юли 2008; 22-23.
- Иванова, Р. 2006.** *Култура на нашето всекидневие*. София, 33-42.
- Кабакчиева, П. 2002.** *Жажда за минало свършено*. Вџв: В-к Капитал, бр. 27, 6.VII 2002.
- Колева М. 2002.** *Откриването на паметник на Т. Живков в гр. Правец*. В: *Българска етнология*, бр. 3, 101-110.
- Лазаров, А. 2001.** *Бронзовият Живков застана до „Правец 16“*. Бившият първи е осъден да гледа плодовете на своя провал. Вџв: В-к Капитал, бр. 37, 15. IX 2001.
- Петров, П. 2000.** *Между християнство и социализъм – синкретични тенденции в ритуалната култура*, Български фолклор, № 3, 72-82.
- Belgum, K. 1993.** *Displaying the Nation: A View of Nineteenth-Century Monuments through a Popular Magazine*. *Central European History*, 26.
- Lerner, A. 1993.** *The Nineteenth-Century Monument and the Embodiment of the National Time*. In: M.Ringrose & A.J. Lerner (Eds.), *Reimagining the Nation*. Buckingham: Open University Press.
- Vukov, N.** *National History Monuments in Bulgaria. Socialist and Post-Socialist Perspectives* (in print).

Radost Ivanova

Monuments – Reminiscence, Cult or Oblivion

This paper is dedicated to monuments built during the socialist era; these monuments are the result of an ideology maintained by the Bulgarian communist party. A special attention is given to changes brought about by democratic reforms at the end of 20th century and beginning of 21st century, in relation to these monuments.

Key words:

socialist monuments,
reminiscence,
monument, cult,
oblivion, Zivkov'
monument

The overwhelming relationship contained is a denial of the socialist past, reflected through ambivalence, active struggle to forget or even a destruction of certain monuments from the period. Another issue is more limited but nevertheless more indicative in relation to failures of democracy. Namely, there is a trend, especially among older generations, expressed in nostalgia for “good, old times” which brought about a renewal of the cult as well as a new monument dedicated to Todor Zivkov, a long ruling communist leader.

Тања Лазић

Музеј Семберије, Бијељина
lazict@teol.net

Споменик краљу Петру I Карађорђевићу у Бијељини 1937-1993.

Босанскохерцеговачка реалност под турском управом није познавала категорију спомен-обилежја, споменика – статуе, која би персонификовала или славила успомену на неки велики догађај или значајну особу. И после 1878. године ситуација се, у том смислу, под новим управљачем Аустроугарском Монархијом, није битније промијенила. Тек након ослобођења и уједињења, односно уласка ових области у састав Краљевине СХС 1918. године, као одраз нових историјских стремљења јављају се подухвати ове врсте. На свој први споменик Бијељина је ипак чекала до 1937. године, када се на централном градском тргу подиже обилежје Краљу Петру Првом Карађорђевићу – Ослободиоцу. Нажалост, већ 1941. овај монумент је по наредби окупационих њемачких снага порушен. Након 1945. године, као последица поновне промјене друштвено-политичког уређења, на мјесту коњичке статуе Краља Ослободиоца, на преосталом постаменту поставља се невелика стела са петокраком на врху – као споменик палим борцима НОР-а и жртвама фашистичког терора. У освит првих вишестраначких избора у БиХ, у Бијељини се јавља иницијатива за обнову споменика Краљу Петру, што ће бити и реализовано 1993. године када је овај откривен и освештан.

Увод

У обичају је људи да чувају херојске догађаје у трајној успомени и да их се сјећају. Трајност живота обезбеђује умјетност, те отуда, како нас историја учи, миленијима дуга традиција подизања споменика овјековјече ту

Кључне ријечи:

споменик, Краљ Петар I
Карађорђевић, друштвено-
политичке промјене

људску тежњу, а споменици постају њен симбол, оличење и инкарнација.¹ Споменици као архитектонска или вајарска обиљежја, настали у славу значајних особа или великих догађаја, коришћени су и да побољшају изглед неког града или локације, али и да пренесу историјску или политичку поруку.

Ипак, босанскохерцеговачка реалност под турском управом, а и раније, није познавала категорију спомен-обиљежја, споменика – статуе, која би персонификовала или славила успомену на неки велики догађај или значајну особу. И после 1878. године ситуација се, у том смислу, под новим управљачем, Аустроугарском Монархијом, није битније промијенила. Тек након окончања Првог светског рата, односно ослобођења и уједињења и уласка БиХ области у састав Краљевине СХС (1. децембар 1918.), као одраз нових историјских стремљења јављају се подухвати ове врсте. Наглашена склоност ка подизању споменика националним херојима, карактеристична за менталитет 19. вијека, са закашњењем се испољава и код нас. Био је то један од визуелних елемената уобличавања националног културног и политичког идентитета и његовог колективног самопотврђивања.²

У том смислу, у датом тренутку, издваја се лик хероја који је још за живота постао легенда – краља Петра I Карађорђевића (1844-1921). Само учешће у босанскохерцеговачком устанку 1875. под именом Петар Мркоњић обезбедило му је непролазну славу међу Србима западно од Дрине. Након крунисања за краља Србије 1904. године, тежио је за економским и друштвеним развојем своје земље, уношењем страног капитала, развојем индустрије, занатства и трговине, али и за отварањем Универзитета у Београду. Ратови које је водио и кроз које је са српском војском прошао, придодали су његовом имену атрибут „ослободилац“. Људске и моралне особине које су га красиле, доказане војничке вештине, неизмерна оданост народу из кога је потекао, као и идеја југословенства коју је заступао све до смрти, подариле су краљу Петру још за живота славу и поштовање на целом простору Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.³

Био је, свакако, личност чије је дјело требало препоручити генерацијама које долазе, али истовремено и својеврстан митски симбол о новом спаситељу и ослободиоцу свеколиког српства, те ујединитељу у јединствену државу Јужних Словена.

Споменик краљу Петру I у Бијељини – дуг ослободиоцу

По ослобођењу града (10. новембра 1918) и формирању Краљевине СХС и у Бијељини се рађа идеја да се у част Краља Петра I Карађорђевића

¹ Смаил Тихић, *Стање и проблеми спомен-обиљежја*, Наше старине 12, Сарајево 1969.

² Мирослав Тимотијевић, *Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III*, Наслеђе 4, Београд 2002, 45.

³ Нада Борош и Весна Мајсторовић, *Споменик краљу Петру Првом Карађорђевићу у Зрењанину*, Историјски архив Зрењанин, Зрењанин 2005, 12.

Ослободиоца и Ујединитеља подигне монументалан споменик.⁴ Планирано је да споменик краљу заузме централно мјесто испред зграде општинске управе умјесто житне пијаце,⁵ што је и било логично и чиме би се коначно урбанизовао једини градски трг испред репрезентативног објекта Вијећнице, подигнуте 1912. године. Његова израда је била повјерена реномираном вајару Рудолфу Валдецу из Загреба,⁶ који је одраније био познат по својој југословенској орјентацији и у то вријеме ангажован и на изради споменика краљу Петру I у Великом Бечкерек/Зрењанину.⁷

У љето 1927. године „Политика“ извјештава о завршетку модела споменика краљу Петру Ослободиоцу, који ће бити откривен идуће године у Бијељини и који спада „по оригиналности композиције у најбоља дела наше новије монументалне уметности. Споменик је дело нашег познатог скулптора, професора Р. Валдеца из Загреба“⁸. А загребачка „Ријеч“ пише 21. 7. 1927: „ова група подсјећа на Светог Ђорђа и Краљевића Марка, али се ипак доминантно истиче карактеристичан лик Краља Петра (...). Г. Валдец је до краја искористио све могућности које даје изведба у бронци. Види се стари мајстор, виртуоз кипарства...“⁹. У истом тексту је и детаљан опис композиције „Краљ Петар заогрнут краљевским плаштом сједи на великом, снажном и лијепом коњу. Коњ се пропео на стражње ноге, у ставу прескока над строваљеним и већ обореним троглавим Арапином. Лијевом руком је краљ зауздао узде, којим равна свог хата, а десном је руком завитлао над главом по

⁴ Аутор текста није успио да дође до прецизних података о томе ко је тачно и када започео активности око подизања споменика краљу Петру Првом у Бијељини. Највјероватније је да се идеја зачела послје краљеве смрти 1921.

⁵ Мустафа Х. Грабчановић, Бијељина која нестаје, Семберске новине, бр. 216, Бијељина, 1. 2. 1990, 6.

⁶ Рудолф Валдец (Крапина, 08. 03. 1872.-Загреб, 01. 02. 1929.), познати хрватски вајар, један од најпродуктивнијих с краја 19. и у прве три деценије 20. вијека. Учио на Обртној школи у Загребу, радио код А. Кухнеа у Бечу и код С. Еберлеа на Академији у Минхену. Наставник на Академији за умјетност и умјетни обрт у Загребу. На прекретници стољећа, када се формира круг загребачких ликовних умјетника, Валдец је са Р. Франгешом главни представник кипарства. Под утјецајем бечке средине („Ver Sacrum“) ради у ранијој фази алегориско-тематску пластику (Љубав, сестра смрти; Спутани гениј). Главне радове дао је у великом броју портрета, моделираних руком искусног мајстора усмјереног на реалистичку карактеризацију (Штросмајер, Ф. Рачки, В. Јагић, И. Кршњави, И. Мажуранић, И. Трнски и други). Извео јавне и надгробне споменике И. Кукуљевића, Ф. Рачког и С. Милетића (Загреб), С. С. Крањчевића (Сарајево), Д. Обрадовића (Београд), В. Јагића (Вараждин), Ф. Ливадића (Самобор), Петра Карађорђевића (Велики Бечкерек и Бијељина). Његови декоративни пластични радови налазе се у Националној свеучилишној библиотеци и на неколико банковних зграда у Загребу. (Enciklopedija Leksikografskog zavoda 7, S-Ž, Zagreb MCMLXIV, 598/599).

⁷ Нада Борош и Весна Мајсторовић, *Споменик краљу Петру Првом Карађорђевићу у Зрењанину*, 19. (свечано откривање споменика биће двије године касније, 1. децембра 1928).

⁸ „Политика“ Београд, 9. август 1927, 5 (податак добијен из архиве „Политике“).

⁹ Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто*, Прометеј, Нови Сад 2001, 216.

други пут великим мачем, који ће се спустити и расјећи другу, а онда и трећу главу обореног цина. Те су главе приказане како немоћно и у самртном страху урличу. Оборени цин држи у својој десној руци балчак сломљеног мача, а лијевој руком издигао је под трбух коњу свој округли штит, којим се брани и под који се увлачи“¹⁰.

Валдецов споменик краљу Петру I рађен за Бијељину (као и онај већ подигнут у Великом Бечкерекy), заснован је на типу монархијске коњаничке фигуре која је у политичком ликовном језику (у претходном 19. веку) заузимала важно место. Био је то један од топоса европске културе, који су обезбеђивали идеју њеног континуитета од антике, преко средњег века, до новог века, указивали на свест о њеном дугом постојању.¹¹ Ипак, за разлику од приказа великобечкеречког краља на коњу, „који враћајући мач у корице улази у Банат после тешких ратних догађаја за сав његов народ, опомињући га за велике задатке који га очекују...са свеколиком озбиљношћу без строгости и мирноћом без укочености“¹², споменик намијењен бијељинском тргу је потпуно другачији, о чему свједочи и горњи опис, а његови детаљи носе још нека значења. Краљевски плашт је јасан симбол власти, док је оружје, односно велики мач замахнут у десној руци симбол његовог ратног дјеловања – уништења непријатеља који се налази под копитама пропетог коња. Дизгине у лијевој руци којима зауздава животињу такође су и „познати гест владарске идеологије који указује на способност контроле и управљања“¹³.

Можемо претпоставити да је вајар (као и у Великом Бечкерекy)¹⁴ током израде модела већ био одредио и изглед споменика са традиционалном тројном подјелом на степенасто подножје, средишњи правоугаони дио као постамент, и скулптуру на горњем дијелу. Нагласак на правоугаоном постаменту на који се поставља скулптура „опште је место споменичке архитектонске реторике везане за идеју о превазилажењу заборава; он симболише уздизање изнад пролазне стварности у вишу сферу вечне славе...“¹⁵ У том смислу, висина постамента имала је да буде већа што је личност била важнија. А тек коју годину по смрти краља Петра Првог Ослободиоца и Ујединитеља још увијек није било важније личности у српском и југословенском владарском пантеону, па се Рудолф Валдец овог правила доследно придржавао.

¹⁰ Исто.

¹¹ Мирослав Тимотијевић, *Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III*, 57.

¹² Н. Борош и В. Мајсторовић, н. д., 19.

¹³ Мирослав Тимотијевић, н. д., 59.

¹⁴ Н. Борош и В. Мајсторовић, н. д., 16.

¹⁵ Мирослав Тимотијевић, *Херој Пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића*, Наслеђе 3, Београд 2001, 46.

Ипак, сплет околности довео је до тога да ће Бијељина на свој први споменик чекати још цијелу деценију. Према неким изворима,¹⁶ Рудолф Валдец је самоиницијативно увећао димензије споменика, што ливница Ђорђевић из Београда, са којом је већ био договорен посао, није хтјела да прихвати. Цијене трошкова и лежарине су се увећавале, а средства су највјероватније била већ исцрпљена. Онда је у фебруару 1929. године познати вајар преминуо. Све послове је преузела његова удовица, која је наставила преговоре и са властима у Бијељини. О томе свједочи кратка биљешка у Записнику Кола српских сестара у Бијељини, гдје се чита писмо гђе Валдецове која моли за адресу реског начелника Сретеновића.¹⁷ Изгледа да је подизање споменика запало у ћорсокак. Године су пролазиле и статуа је стајала незавршена. Стога је 3. октобра 1934. активирано Друштво за подизање споменика краљу Петру I, које се грађанству Среза бијељинског обраћа великим прогласом у коме апелује „да сви, без изузетка материјалним приносима помогну да се одужи дуг части према великом и неумрлом Краљу Ослободиоцу и заврши давно започети посао подизања споменика“.¹⁸ У одборима Друштва за подизање споменика краљу Петру I били су најугледнији грађани Семберије свих конфесија и различитих професија и сталежа. Прикупљање средстава за завршетак споменика трајало је током следеће три године. На сачуваној признаници „Друштва за подизање споменика Њ. В. Блаженопоч. Краљу Петру I Великом Ослободиоцу у Бијељини“ са чланским приносом од 500 динара стоји да је Друштву приступио као члан добротвор и уплатио наведени износ Мг. Ph. Душан Алексић из Бијељине, 8. јуна 1935. године.¹⁹ Споменик краљу Петру Првом у Бијељини, рад професора Рудолфа Валдеца, најзад је откривен и освештан на Петровдан, 12. јула 1937. године.

На бочним мермерним плочама постаментa стајало је „Захвална Семберија Краљу Петру I Великом Ослободиоцу“. За кратко вријеме споменик је постао препознатљиви симбол града. Појављује се као мотив на више разгледница из тог периода, као и на приватним фотографијама насталим у разним приликама.²⁰ Поводом Дана уједињења Краљевине СХС, 1. децембра, на споменик је вијенац полагао пресједник општине као знак

¹⁶ Према казивању Зорана Јездимировића, академског вајара из Бијељине и аутора новог споменика краљу Петру, откривеног 1993. године.

¹⁷ Записник Кола српских сестара у Бијељини, Одборска сједница 22. 11.1932, Музеј Семберије, инв. бр. И-1165.

¹⁸ Плакат Друштва за подизање споменика Њ. В. Блаженопоч. Краљу Петру I Великом Ослободиоцу у Бијељини, 1934. година, Музеј Семберије, инв. бр. И-6830.

¹⁹ Признаница Друштва за подизање споменика Њ. В. Блаженопоч. Краљу Петру I Великом Ослободиоцу у Бијељини, Музеј Семберије, инв. бр. И-6858.

²⁰ Разгледнице старе Бијељине и фотографије у Музеју Семберије инв. бр. XIV/94(2), XIV/101(2), XIII/7(15), XIII/91(8).

„дубоке благодарности нашег града јуначкој српској војсци и одавања поште великом краљу ослободиоцу“.²¹

Откривање споменика 1937.

Нажалост, Бијељини није било суђено да се дуго поноси овим упечатљивим дјелом. По њемачкој окупацији, априла 1941. године, симболика композиције у којој српски краљ убија троглаву неман – оличење њемачког, аустријског и турског царства – била је отворена увреда Рајху која се не прашта. На увреду је одговорено најгрубљим понижењем Семберије. Њемачка команда је 15. априла 1941. године сазвала збор на тргу испред општине и наредила да се споменик сруши. Бронзани коњаник је увезан конопима и највиђенији Срби из града и околине натјерани су да их повуку и оборе статуу.²² Даља њена судбина остала је до данас непозната. Истог мјесеца, војну и цивилну управу у Семберији преузела је Независна Држава Хрватска. На обезглављеном постољу некадашњег споменика краљу Петру I – симболу слободе и уједињења, до 1945. године смјењиваће се усташка иконографија.

Ново доба – нови симболи

Послије четири године окупације, Бијељина је ослобођена 2. априла 1945. године и за Семберију је започело ново историјско поглавље. Народноослободилачки рат и социјалистичка револуција донијели су своје симболе. С обзиром на већ одређено значење старог споменика као препознатљивог „мјеста сјећања“ у симболичној топографији града, године

²¹ Архива Мушке основне школе „Вук Караџић“ у Бијељини за 1940. годину, док. 415/40, Музеј Семберије, инв. бр. И-1153.

²² Драго Чолаковић, *‘Нови поредак’ је дошао*, Семберија у НОБ-у и социјалистичкој револуцији 1941, књ. 2, Универзитет у Сарајеву, Факултет Политичких наука, Бијељина 1976, 656-657.

1946. у Бијељини је на старом постаменту постављено ново обиљежје – стела са петокраком.²³ Уз нови симбол ишао је одговарајући текст: „нека је вјечна слава палим борцима за слободу наше земље“. И овај споменик постао је мјесто гдје се фотографише „за успомену“, као и мотив за разгледнице. Полагање вијенаца палим борцима НОР-а годинама и деценијама потом било је обавезан дио програма прослава свих државних и локалних празника и јубилеја. Крајем осамдесетих година прошлог вијека овај својеврсни ритуал претворио се у усиљен чин којим се формално задовољавао протокол свечаности.

Стари споменик краљу Петру I, осим штурог сјећања забиљеженог у књизи „Семберија у НОР-у“ из 1976, никада се није јавно помињао нити су његове фотографије игдје публиковане све до 1990. године и текста М. Грабчановића у „Семберским новинама“. За генерације Бијељинаца и Сембераца рођене после другог светског рата он је био потпуна непознаница, док су старији суграђани потиснули сјећање на његово постојање, не само као на симболичко обиљежје, већ и као на упечатљиво умјетничко дјело. Намеће се помисао како се тиме потврдило да „интереси увек одређују однос јавног памћења и заборавља као и начин коришћења запамћених садржаја, а идеологије, приказујући посебно као опште, представљају селективно памћење као аутентично и неискривљено“.²⁴

Од 1946. – нови симбол

²³ Ни за овај догађај није било могуће доћи до прецизнијих података нити до икакве архивске грађе о аутору/ауторима комунистичког обиљежја.

²⁴ Тодор Кулић, *Култура сећања*, Токови историје, 1-2/2004, 124.

Обнова споменика краљу у Бијељини – од заноса до равнодушности

Године 1990. у Југославији су одржани први вишестраначки избори после Другог светског рата. Како у цијелој БиХ тако и у Бијељини главни носиоци власти постају двије националне партије – Српска Демократска Странка и Странка Демократске Акције. Дошло је опет вријеме за промјене. У новим друштвено-политичким условима у Семберији провејава идеја о обнови споменика краљу Петру I. О томе да ли је право вријеме за његов повратак овај пут су у Бијељини, постојала различита мишљења. Локални лист „Семберске новине“ доноси опширан текст²⁵ на ову тему у коме се, између осталог, каже „По провођењу вишестраначких избора и успостављању нове власти о враћању споменика краљу Ујединитељу почело се незванично говоркати, да би на обновељској скупштини Српског културног и просветног друштва „Просвјета“ одржаној ових дана у Бијељини и званично та иницијатива била покренута. Јавна је тајна да званична иницијатива „Просвјете“ није владајућу странку СДС нашла затечену. По кулоарима се може чути да је споменик Краљу Петру I Карађорђевићу већ поручен. Био овај податак истинит или не, лако је закључити да постоји чврсто опредељење да се ова неправда исправи. Оно што би требало рећи то је, да ништа не треба радити напречац. Краљ засигурно своје мјесто има, а сада у договору треба наћи начина да се повратак његовог споменика не искористи за нова национална или политичка сукобљавања. Треба се трезвено и разумно договорити са свима, јер што год једна страна буде радила сама, ма колико била у праву, то ће изазвати невјерицу и подозрење код друге, па биле оне националне или политичке. Обавезује на то, они који воде акцију за повратак споменика, и његов епитет Ујединитељ, да било какве свађе и гложења са именом Петра I Карађорђевића не могу заједно.“

30. марта 1992. оформљен је (боље речено – озваничен) Иницијативни и координациони одбор за изградњу новог споменика краљу Петру I са 32 потписника из редова Општинског одбора СПКД „Просвјете“ у Бијељини.²⁶ За израду споменика ангажован је академски вајар Зоран Јездимировић из Бијељине. Одлучивши се за реплику раније порушеног Валдецовог дјела, он врши обимна истраживања у архивама и интензивно ради на маркетингу за популаризацију идеје и прикупљање средстава. У Бијељини се појављују репринти разгледница са старим спомеником као и пропагандни плакати.²⁷ Управо у тренутку када акција за обнову споменика добија на интензитету, са позивом Одбора за подизање споменика организацијама, институцијама и

²⁵ Драган Вучковић, *Краљ се враћа*, Семберске новине, бр. 264, Бијељина, 1. 06. 1991, 12/13.

²⁶ Архива СПКД „Просвјета“ Бијељина, бр. 21/92, 30. 03. 1992.

²⁷ Документација Музеја Семберије, инв. бр. XIII/58(1).

појединцима за уплату новчаних средстава за реализацију идеје,²⁸ 1. априла 1992. долази до почетка трагичног ратног сукоба у Босни и Херцеговини.

На простору Семберије формирана је Српска аутономна област Семберије и Мајевице и један од првих важних задатака нове управе био је уклањање комунистичког симбола на споменику испред општине. „Споменик испред зграде СО Бијељина на коме је некада био најљепши споменик између два рата Краљу Петру Првом, а затим петокрака, остао је половином априла, након дугог чекања и без петокраке. Чекали смо 47 година, али се исплатило. На своје мјесто поново ће доћи Краљ Петар.“²⁹ Присјећајући се драматичног прољећа 1992. године, вајар Зоран Јездимировић је рекао да је био сигуран да од посла нема ништа и да ће споменик чекати нека боља времена. Испоставило се да је погријешио. Упркос рату који се разбуктавао од подухвата се није одустајало. Чак је добио на интензитету. Уз удаљену грмљавину топова, у манастиру Тавна код Бијељине од љета '92. увелико су трајали радови на новом споменику краљу Петру I. „Вајар Зоран Јездимировић, надахнут величином и снагом духа манастира у Тавни, у светој тишини овог простора оживљава културно знамење које је посвећено човјеку великих моралних начела и заштитнику људских слобода.“³⁰

Припремајући се за подизање обиљежја краљу Петру Првом, градске власти одлучују да се постојећи постамент премјести нешто даље од зграде општине како би се споменику „обезбедила доминантна улога на тргу“. Такође је ријешено да простор око споменика добије амфитеатарски облик са два бочна полукружна гледалишта и средишњим дијелом, гдје је постављен споменик. Овај простор је планиран за будуће мање манифестације, културне вечери и за свакодневно окупљање омладине око споменика и на споменичком платоу.³¹ Нажалост, осим прве фазе овог плана, односно премјештања споменика на централни дио општинског платоа и извјесног повишења постамента, ништа друго из наведеног рјешења више није реализовано.

Октобра 1993. СиМ новине су писале о последњим припремама пред велику завршницу. Најављено је да ће споменик бити изливен од чаура граната у ливници у Нишу. За његово откривање, означено као „догађај вијека“, на Митровдан, 8. новембра 1993. позвани су бројни важни гости не само из Републике Српске, већ и из Београда и из сусједних општина с обе

²⁸ Перо Симић, *Споменик људским врлинама*, Семберске новине, бр. 264, Бијељина, 1. 04. 1992, 10.

²⁹ Аноним, *Споменик без петокраке*, СиМ новине, лист Семберије и Мајевице, бр. 265(1), година 12(1), Бијељина, 15. 05. 1992, 22.

³⁰ Татјана Здилар, *Културни симбол Семберије*, СиМ новине, бр. 7, год. I, Бијељина, 1. 10. 1992, 22.

³¹ Општински секретаријат за просторно уређење, стамбено-комуналне послове и урбанизам: „Мишљење стручне групе“, Бијељина, 3. 06. 1993, документ у архиви Музеја Семберије.

стране Дрине, најпознатији српски академици, представници Српске православне цркве, те чланови краљевске куће Карађорђевића.³² О свечаном откривању споменика јавност су извјештавали плакати и позивнице са детаљима програма, а за ту прилику штампане су посебне плакете, значке, привјесци и други сувенирски материјал.

По откривању и освештању споменика краљу Петру I, СиМ новине резимирају „На Митровдан 1993, послје 52 године избивања краљ Петар Први Карађорђевић, ослободилац и ујединитељ српског народа, вратио се међу Србе Семберије. Његов повратак на место одакле су га у априлу 1941. брутално оскрнавили немачки фашисти и домаће усташе срдечно је поздравило више хиљада Сембераца и грађана из других крајева РС и Србије, патријарх Српске православне Цркве господин Павле, чланови породице Карађорђевић, др Радован Караџић, председник Републике Српске и други високи гости међу којима је био и Виктор Бундарев, први саветник амбасаде Русије у СР Југославији. Оригинални споменик Краљу Петру Првом никада није пронађен, али га је на основу сачуваних фотографија, сећања очевидаца и других докумената реконструисао и додао своју уметничку имажинацију академски вајар из Бијељине Зоран Јездимировић. Као и у време Краља Петра Првог Срби се и сада боре за крст часни и слободу златну. Због тога, скоро да је немогуће исказати сву симболику поновног подизања и откривања његовог споменика у Бијељини.“³³

На споменику обновитељи поставише нову посвету на бочним плочама од бронзе: „Краљу Петру Првом Карађорђевићу – захвални Срби Семберије“, као и кратак запис о историји споменика: „Први споменик постављен је на Видовдан 1937, а немачки фашисти и усташе порушили га и оскрнавили 15. априла 1941. године. Услови за обнову споменика стекли су се победом СДС на вишестраначким изборима 1990. године. Споменик урадио Зоран Јездимировић, ак. вајар у манастиру Тавна. Митровдан 1993. Године“.

Већ петнаест година код споменика краљу Петру I се 6. јануара пали бадњак, али се од 2000. године и подизања још једног монументалног обиљежја на другој страни трга – споменика жртвама отаџбинског рата 1992-1995, овдје више не обавља церемонија полагања вијенаца и цвијећа у част значајних догађаја нити се одаје пошта српским родољубима који положише животе у многим ослободилачким ратовима и биткама. Од 1994. године недалеко од споменика постоји и кафе-бар „Код краља“. Иако је и овај споменик постао незаобилазан мотив на разгледницама, фотографијама матураната, учесника разних скупова, свадбара, предизборним плакатима и сл., не можемо се отети утиску да су његов положај и уопште његово значење као историјског симбола у данашњој Бијељини на неки начин занемарени. Као

³² Из интервјуа Драгана Мићића, председника Одбора за припрему, постављање и откривање споменика, СиМ новине, бр. 19, год. II, Бијељина, октобар 1993, 4.

³³ Аноним, *Симбол народног јединства*, СиМ новине, бр. 20, год. II, Бијељина, децембар 1993.

да је ону људску природу да велике догађаје и ликове своје прошлости памти и да се на њих осврће црпећи позитивна искуства као помоћ за живот и акцију, опет замијенила самодовољност актуелног тренутка и равнодушност према свему што није историја коју управо ми и наши савременици стварамо.

У Бијелјини 2.09.2008.

Закључак

Хронологија настанка, рушења и обнове бијељинског споменика краљу Петру I представља одличан примјер у коме се промјеном друштвено-политичких околности и владајућег миљеа у врло кратком периоду код нас троше и смјењују симболи, националне и културне вриједности, што свакако није ексклузива локалне заједнице у којој се приказано дешава/ло.

Несретна судбина Валдецовог дјела из 1937. године, брутално порушеног под окупацијом само коју годину касније, преточена је послије петодеценијског (понекад се питам да ли заиста принудног) ћутања и заборавља у прави мит. Уз животопис легендарног, вољеног и истински поштованог краља Петра Првог Карађорђевића, у кратком периоду, до момента откривања обновљеног му споменика, овај мит је употребљаван изнова и изнова, задовољавајући тадашње стандарде општег друштвеног, политичког и трагичног ратног тренутка деведесетих. Сам чин откривања споменика, уобличен као својеврстан спектакл у сред ратних збивања, довољно говори сам за себе. Оно што се дешавало у Бијељини на Митровдан 1993. године подудара се готово у танчине са свечаношћу откривања споменика Кнезу Михаилу М. Обреновићу III у Београду 111 година раније. Идејне основе

програма одредила је чињеница да је то била прва велика свечаност од проглашења Српске Републике Босне и Херцеговине 9. јануара 1992. Тиме је идеја државности, присутна у цијелом подухвату око подизања споменика, поново истакнута у први план. Национални споменик доследно се ставља у функцију актуелне државне политике. Из протокола свечаности и њених учесника види се да је догађај замишљен као демонстрација моћи новопроглашене државе.³⁴

Међутим, покушавајући да реконструишемо историјат подизања оригиналног дјела из 1937. године, као и слијед догађаја око обнове споменика краљу Петру, наишли смо углавном на праву збрку у подацима и скоро потпуно одсуство било какве архивске грађе. Исти случај је и са периодом од 1946. до 1992. године, када се на оригиналном постаменту споменика краљу Петру I налазило обиљежје бивше социјалистичке Југославије – стела са петокраком. Индикативан је однос савременика и већине актера у процесу обнове споменика краљу Петру. Њихове информације о цијелом подухвату су углавном штуре и непрецизне, а посебна занимљивост је да се градска власт и скупштина ниједним својим актом нису бавиле овом акцијом. Отуда је врло извјесно да ће помало преувеличане приче забиљежене у локалној штампи, које не дају озбиљне одговоре на озбиљна питања, у недостатку других извора, у догледно вријеме постати оригинална и провјерена историјска грађа.

А то нас враћа на почетак. И свакако је један од разлога због којих митови о националним и сваким другим херојима – спаситељима – ослободиоцима – ујединитељима врло лако падају у заборав, бришу се из колективне свести и нестају са историјске сцене³⁵, а споменици посвећени великим догађајима и појединцима значајним за наш културни, историјски и национални идентитет имају тако „кратак рок трајања“.

³⁴ Мирослав Тимотијевић, *Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III*, 65.

³⁵ *Исто*, 69.

Tanja Lazić

A Monument Dedicated to King Petar I Karadjordjevic in Bijeljina, 1937-1993.

Chronology of rising, destruction and rebuilding of Kings' Peter I monument in Bijeljina represents fine example that changing of social and political circumstances and system in very short period of time changes symbols, national and cultural values, and that certainly is not the specific of this local community.

Key words:

King Petar I
Karadjordjevic, social
and politic changes

Trying to reconstruct history of original monument rising from the year 1937 as well as history of rebuilding of King Peter I statue, we discovered mostly real mess in data and almost complete lack any archive documents. The same goes for period in between 1946-1992 when in preserved original monumnet base was placed symbol of Socialist Yugoslavia-column with red star. Therefore is very certain, that magnified stories about subject noted in local press, without serious answers to hard questions, without other resources, will eventually become original and certified historic source.

And that brings us to the beginning. And certainly it's one of the main reason why monuments dedicated to great events and important individuals signified for our cultural, historic and national identity have such „short period of duration“.

Макс Бергхолц

maxbergholz@yahoo.com

Свештеник, спомен-плоча и борба за сећање на пале борце у једном селу у Србији 1955-1956.¹

Овај рад реконструише историју спомен плоче коју је православни свештеник, уз помоћ својих парохијана, поставио у једној цркви у чачанском крају марта 1956. године. Спомен плоча била је постављена као знак сећања на све пале борце из села у коме се црква налазила, а који су погинули у Балканским ратовима, Првом и Другом светском рату. Међутим, међу именима бораца из Другог светског рата нису била само имена партизана, већ и четника. То је довело до тога да су на крају припадници Управе државне безбедности, уз помоћ родбине палих партизана из села, разбили спомен плочу, а свештеник је био осуђен на две године затвора. Овај рад покушава да одговори на следећа питања у вези са овим случајем: Прво, на који начин је родбина палих бораца (тј. и партизана и четника), покушала да јавно жали за својим најближима који су погинули у Другом светском рату? Друго, на који начин је свака страна реаговала на жаљење друге? Најзад, шта показује овај случај о ограничењима и могућностима у послератном југословенском друштву да се јавно исказује сећање на пале борце који су претходно били у сукобу током рата.

Јосип Броз Тито једном се осврнуо на подизање споменика борцима погинулим у борби за оснивање комунистичке Југославије, наводећи да треба да се сачува „све што је позитивно у историји наших народа...“ Међутим, постојала је и друга страна Титове филозофије сећања на пале борце: „Било би пожељно... да све што је негативно, све на шта наши народи не могу бити поносни, да све то заборавимо...“²

Кључне речи:

партизани, четници,
спомен плоча, сећање,
репресија

¹ Овај рад је скраћена верзија много обимније студије под насловом „Нису сви једнаки у смрти: борба за сећање на пале борце после српског грађанског рата, 1955-1956. године.“

Овај рад бави се догађајима у једном селу у Србији до којих је дошло управо због тога што се схватање групе становника и православног свештеника тог места у погледу тога шта је „позитивно“ а шта „негативно“ сећање на погинуле борце у Другом светском рату битно разликовало од разумевања тадашње комунистичке власти и њених присталица. Наиме, у марту 1956. године подигнута је спомен-плоча у православној цркви у селу Брезна у западној Србији. На њој су била уклесана имена одређеног броја погинулих у борби на страни комунистичког покрета током Другог светског рата. Али овај попис имена укључивао је и имена једанаест четника и по томе се ово место сећања разликовало од осталих. Власти су врло брзо сазнале за спомен-плочу и ускоро је дошло до сукоба, који ће на крају довести до кривичног поступка против оца Тихомира Величковића.

Овај рад, настао на основу архивске документације и разговора, говори о догађајима који су се десили у Брезни од децембра 1955. године, када је настала идеја о подизању спомен-плоче, до јула 1956. године, када је отац Величковић осуђен и затворен.

Село

Мало село Брезна, смештено у подручју Чачка у западној Србији, захватили су у пролеће 1941. године најпре Други светски рат, а затим, почетком новембра исте године, грађански рат између Срба. Као последица немачке инвазије на Југославију, настале су две главне супротстављене домаће струје у том подручју – партизани, под вођством Јосипа Броза Тита и Комунистичке партије Југославије, који су ратовали за социјалистичку револуцију, и четници, под командом Драгољуба Михаиловића, који су се борили за обнову Краљевине Југославије под српском монархијом како би осигурали уједињење Срба у једној држави. До новембра 1941. године почео је крвави грађански рат између две српске формације, које су ускоро створиле снажно непријатељство међу комшијама. Непријатељство је трајало дуго након комунистичке победе у рату 1945. године.³

² Архив Југославије (АЈ), Фонд 297, Савезни одбор Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије (СО СУБНОР Ј), инв. II, ф-111, Идриз Чејван цитира Тита, *Традиција НОР и Револуција и улога музеја* (Београд, 1972), 5.

³ За кратак увод о грађанском рату у чачанском крају, видети: Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Други светски рат у чачанском крају – супротстављена тумачења*, Зборник радова Народног Музеја Чачак XXXVII, 2007, 194-248. За детаљну студију о „Равногорском покрету“ у чачанском крају, видети следеће три књиге ових аутора: *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*. Том I, *У пламену устанка. Ратна 1941. година*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002; Том II, *Слепа мржња и крвава освета. Окупација и грађански рат, 1942-1943. године*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2003; и Том III, *Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945. година*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2004.

Након рата, комунистички режим наставио је са пропагандом против четника и са уклањањем свих њима посвећених спомен-обележја.⁴ Многи православни свештеници који су живели у подручју Чачка опирали су се овоме. Власти су их виделе као бедем присталица четничког покрета.⁵ У Брезни је сеоски свештеник из ратног времена био активни присталица четничког покрета, који је инсистирао да се локално становништво дигне на борбу против комуниста. Током друге половине четрдесетих година двадесетог века он је умро или напустио село и његова парохија остала је без свештеника до 1950. године.⁶ Односно, до времена када је стигао отац Тихомир Величковић.

Карта чачанског краја. Брезна се налази између Горњег Милановца и Равне Горе.

⁴ Г. Давидовић и М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, Том III, 283. Недавно окривени документи у Републици Хрватској јасно показују да је такве мере наредио нови комунистички режим. Скоро је сигурно да је Министарство унутрашњих послова Србије наредило сличне мере са императивом „избрисати сваки траг... да се сравне са земљом“ сви гробови и споменици било којим непријатељским формацијама. Видети документ „Uklanjanje vojničkih groblja okupatora, Federalna državna Hrvatska, Ministarstvo unutrašnjih poslova,“ dokument broj 2.811/45, 6. jula, 1945, Mate Rupiћ, (urednik), *Partizanska i Komunistička represija i zločini u Hrvatskoj, 1944-1946. Dokumenti*, Slavonski Brod 2005, 176-177.

⁵ УДБА је веровала да је више од 300 свештеника активно помогло четничком покрету Драгољуба Михаиловића за време рата, а симпатизера овог покрета било је међу свештеницима још више. Видети Радмила Радић, *Вером против вере*. Држава и верске заједнице у Србији, 1945-1953, Београд, 1995, 305. У чачанском крају, власти су описале двадесет и четири свештеника као „пасивне“ присталице овог покрета, истичући да је педесет и један свештеник био директно против комунистичког режима. Видети Архив Србије (АС), Фонд Ђ 2, Централни комитет (ЦК) Савеза комуниста Србије (СКС) ф-1, Подаци о раду свештеника на територији чачанског округа, документ број 672, 8. септембра 1946., 3-9.

⁶ Исто, 9.

Свештеник

Познат као „брзе ноге,“ због његове бескрајне енергије и активности, Тихомир Величковић рођен је 1918. године у малом селу Доња Горевница и одрастао је у великој сеоској породици. Отишао је први пут из свог родног места да служи војску у Београду 1940. године, и тамо је био кад су Немци напали Југославију. Након што се југословенска војска распала, вратио се кући и остао је код својих родитеља до краја рата упркос покушаја четника и партизана да га мобилишу. Током касних четрдесетих година двадесетог века почео је да учи за православног свештеника. Добио је своје прво намештење у селу Брезна 1950. године.⁷ Тамо га је дочекало село које је било дубоко подељено и које се опорављало од различитих рана из Другог светског рата.

Свештеник Величковић са супругом Росаном и њихове кћерке Миленка (лево) и Љубинка (десно) испред цркве у Брезни током пролећа 1956. године. Њихов син Петар није на слици. Слика је уступила породица Величковић.

⁷ Интервју са Петром Величковићем (син свештеника Тихомира Величковића), 26. септембра 2005. у Чачку.

Спомен-плоча

После рата, Комунистичка партија желела је да негује и сачува сећање на погинуле у партизанској борби. Њени чланови у целој Југославији извршавали су овај задатак постављајући у јавном простору хиљаде споменика својим палим друговима.⁸ Међутим, и друге организације и појединци некада су учествовали у изградњи ових споменика, а понекад су се укључивали и припадници свештенства. Улога православних свештеника у комеморацијама за пале борце у Србији након Другог светског рата, иако врло ограничена због честог и јаког отпора комунистичких власти на њу, ипак се наставља у Србији, поготово у сеоској средини, где је ова традиција била јака.⁹

Село Брезна било је овакво место, али постојао је још један важан разлог зашто је мештанима био потребан јавни споменик, а то је постојање „култа мртвих“ у српској култури, поготово на селу. Верује се да они који нису природно умрли и они за које се не зна где су умрли, што је био чест случај са погинулима у рату, не могу лако да уђу у „други свет.“ С обзиром на то да су локације њихових гробова непознате, јако је тешко обавити посмртне обичаје, јер су гроб и надгробни споменик центар тих активности. Верује се да је оваква ситуација врло опасна за оне који су живи, јер душе мртвих које немају свој „дом“ (тј. гроб и надгробни споменик) на овом свету, немају свој мир на „другом свету“. Због тога се каже да ове душе тумарају по овом свету и праве проблеме живима.¹⁰

Зато није било необично када су се становници Брезне скупили у сеоској цркви једне недеље децембра 1955. године да разговарају о подизању споменика за своје рођаке који су погинули у рату. Тог дана су се група становника тог села и отац Величковић договорили да ће почети са скупљањем прилога за спомен-плочу са именима свих мушкараца који су погинули у рату, након чега би се спомен-плоча подигла у цркви. У првих неколико месеци 1956. године, отац Величковић ишао је од села до села и

⁸ О овим активностима видети Мах Бергхолц, *Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: споменици гробови НОР, 1947-1965. године*, Годишњак за друштвену историју, година XIV, свеска 1-3, 2008, 61-82.

⁹ Ова традиција проширила се почетком деветнаестог века за време Првог устанка. Улога свештенства на комеморацијама и у посмртним обичајима за пале борце појачала се кроз све ратове против Отоманског царства, као и након Балканских ратова и Првог светског рата. О општој улози свештеника у посмртним обичајима, видети Слободан Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, Београд 1982, 80; и Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд 1980, 180. О вези између српске православне цркве и сећања на пале борце који су погинули у ратовима током деветнаестог и почетком двадестог века, видети Мирослав Тимотијевић, *О произвођењу једног националног празника: спомен дан палима у борбама за отаџбину*, Годишњак за друштвену историју, година IX, свеска 1-3, 2002, 69-78.

¹⁰ О „култу мртвих“ и посмртним обичајима у српској култури, видети Слободан Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, 71, и закључак. Такође, видети Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, 105-205.

прикупљао прилоге. Сакупио је значајан износ новца и направио попис имена. Спомен-плоча је завршена и постављена у цркви 10. марта 1956. године.¹¹

Увреда

Тада су почели проблеми. Главни проблем била је посвета на спомен-плочи која је гласила: „За слободу и уједињење српског народа дадоше животе своје од 1941. до 1947. године.“¹² Кључни елеменат била је хронологија рата у овој посвети. Период од 1941. до 1945. године, који повезује почетак рата са устанком комуниста током лета 1941. године и његов крај са предајом нациста у мају 1945. године, за комунистичку Југославију био је једино прихватљив као хронологија рата. Зашто је спомен-плоча у Брезни проширила овај период за две године до 1947. године? Одговор се могао наћи у чињеници да су неки од оних чија су имена била исклесана на спомен-плочи убијени две године након званичног завршетка рата. Неке становнике Брезне ово је највише узнемирило, јер су убрзо утврдили да су неки од њих били појединци који су се борили као четници током рата. Поред тога, неки су успели да избегну државну безбедност до 1947. године, када су коначно убијени. Хронологија на спомен-плочи и имена погинулих, дакле, нису се односили на народноослободилачку борбу од 1941. до 1945. године и њене партизанске жртве; уместо тога, то је био попис становника Брезне – партизана и четника погинулих у борби која је почела 1941. године и завршила се на дан смрти последњег човека у сукобу између ове две стране 1947. године.¹³

Убрзо након тога, локални становници обавестили су регионалне власти о спомен-плочи у цркви.¹⁴ Државна безбедност је затим одлучила да одржи отворени састанак (збор) на коме би се расправљало о томе шта да се уради са спомен-плочом.¹⁵

¹¹ Архив Општинског суда Горњи Милановац (АОСГМ), пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956, 1-2.

¹² Видети „Вук длаку мења...“, Црвена звезда: лист Савеза бораца Народноослободилачког рата, 29. јануара 1957, 4.

¹³ Изгледа да су имена била сређена на спомен плочи само по селу. Видети АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956., 2, изјава Радовија Васовића.

¹⁴ Интервју са Милијом Таловићем 11. августа 2005. године у Брезни.

¹⁵ Одлука да се одржи збор, а не да одмах ухапсе свештеника Величковица, указује на ширу промену у ставу власти према клеру средином педесетих година. Један од важних задатака режима био је у то време да мобилише што више људи у борби против такозваног „реакционарног клера.“ О томе, видети АС, Ф-Ђ 2, ЦК СКС, Комисија по питању религије, ф-1, директивно писмо Централном комитету Комунистичке партије Србије од Централног комитета Комунистичке партије Југославије, документ број 4, 22. јануара 1952., 1.

Збор

Око 300 људи састало се у Брезни једног пролећног дана 1956. године. Прочитана је жалба коју је написао Савез комуниста, а у којој се осуђивала спомен-плоча у Брезни зато што су на њој уклесана имена „зликоваца“ поред имена партизанских другова. Окупљени су упитани да ли желе да говоре о ономе што су чули. Током следећег сата устајао је говорник за говорником и поново скретао пажњу људи на трауме које су преживели током ратних година. Причали су о страшним судбинама локалног становништва које су четници заклали у Брезни током рата. Власти су затим предложиле да сви устану и заједно оду до цркве како би скинули и уништили спомен-плочу. Када су стигли, затекли су закључана врата, а ускоро се појавио становник Брезне који није присуствовао састанку. Био је то отац Величковић.¹⁶

Суочење

Брезна, Црква Св. Димитрија. Главни улаз види се у доњем левом делу слике. На том месту гомила људи и припадници УДБЕ суочили су се са свештеником Величковићом. Извор:

Бранко Вујовић, *Брезна: скица за културно-историјску монографију насеља*, Зборник радова Народног музеја Чачак, XI55, 1981, слика 14, 33.

Припадници Државне безбедности тражили су да отац Величковић преда кључеве. Он је одбио. На крају су га два припадника Државне безбедности зграбила, ухватила за главу и почела њоме ударати по вратима цркве. У тренутку када је био нападнут, кључеви су му испали из руку. Неколико људи из гомиле затим је нагрнуло у цркву и скинуло спомен-плочу

¹⁶ Интервју са Милосавом Боровњаком (члан Савеза бораца НОР-а Брезне) 12. августа 2005. у Горњем Милановцу и телефонски интервју са њим 25. септембра 2005.

са зида. Затим су је одвукли до споредног излаза, избацили и разбили на три комада.¹⁷

Суђење

Око месец дана касније, 2. јула 1956. године, власти су позвале оца Величковића да одговара пред Окружним судом у Горњем Милановцу. Сведоци су посведочили да је отац Величковић позивао све припаднике парохије да дају онолико колико могу за подизање спомен-плоче у знак сећања на локалне борце који су погинули у рату. Неколико других сведока такође је нагласило да свештеник никада није питао како су и под којим околностима погинули мушкарци из села. Сведочили су да су отац Величковић и други који су сарађивали с њим давали следеће изјаве пре него што је спомен-плоча подигнута: „Име сваког човека се може написати [на спомен-плочу], без обзира како је погинуо или за коју се страну борио.“ Или „црква подиже спомен-плочу и, без обзира како су погинули, вера их не дели.“¹⁸

Отац Величковић, према томе, не само да је наљутио неке своје комшије и власт зато што је дозволио да се имена четника уклешу на спомен-плочу, што је само по себи била велика увреда. У ствари, отишао је и корак даље тиме што је подигао спомен-плочу на којој су се налазила имена партизана и четника. Тиме је потпуно одбацио основну црно-белу поделу комунистичког режима на оне који су погинули у рату као „хероји“ (тј. партизане и њихове присталице) и на „зликотворце“ (односно, све оне који су на неки начин били против њих). За њега, сви су били једнаки у смрти и сви су имали право да буду запамћени.

Међутим, за власти и породице палих партизана изједначавање њихових мртвих бораца са четницима није било ништа друго него скрнављење. На крају је суд прогласио оца Величковића кривим за злоупотребу својих свештеничких дужности у политичке сврхе и за скрнављење сећања на пале партизане. Осудио га је на скоро две године затвора.¹⁹

Значај

Зашто се бавимо овим случајем? Сетимо се да је Тито заснивао свој приступ сећању на рат и на оне који су погинули у њему на разлици између

¹⁷ Исто, и телефонски интервју са Миленком Михаиловићем, 11. августа 2005. и 24. септембра 2005.; интервју са Росандом Величковић (супруга свештеника Тихомира Величковића) 26. септембра 2005. у Мрчајевцима; интервју са Петром Величковићем, 26. септембра 2005. у Чачку.

¹⁸ АОСГМ, пресуда против Тихомира Величковића, документ КЦ-бр. 193/56, 2. јуна 1956., 2-3, изјава од Александра Жижовића.

¹⁹ Исто, 1 и 4.

„позитивне“ и „негативне“ прошлости. Нагласио је потребу за сећањем на прву и за њеним чувањем, док је у исто време наглашавао нужност да се заборави она друга. Овај једнострани приступ власти претворио је чин оплакивања у изјаву политичког подаништва или отпадништва. Јавно оплакивање вољене особе у послератној Србији значило је такође и јасно изјашњавање „за“ или „против“ комунистичког режима и његових присталица.

Догађаји у Брезни, међутим, показују да овај репресивни политички контекст није могао угасити потребу одређеног броја сељака да оплакује смрт вољених особа које су се бориле као четници. Активностима које су покушале да услише ове потребе, отац Величковић и они који су дали прилог за спомен-плочу створили су једну врсту сећања које је било, једном речју, неприхватљиво. Власти су једино могле тумачити спомен-плочу која је изједначила партизане и четнике као скрнављење првих тиме што су њихова имена уклесана са именима такозваних „непријатеља народа.“ Локални становници који су оплакивали пале партизане осећали се љутњу, бол и гађење када су гледали спомен-плочу и видели поред имена својих синова, браће и очева уклесана имена оних који су их убили. Због тога су власти и многи сељаци одбили да прихвате споменик који је предлагао изједначавање свих који су убијени у рату.

На крају, случај оца Величковића и спомен-плоча у цркви у Брезни износи у први план недоследност која је лежала у сржи Титовог приступа сећању на оне који су погинули током Другог светског рата у Југославији: како је могло бити изграђено трајно социјалистичко друштво засновано на једнакости, када чак ни мртви нису били једнаки?

Max Bergholz

A priest, Memorial Stone and Memories on Killed Soldiers in a Village of Serbia

This essay investigates the politics and culture of war remembrance in Serbia after the Second World War by reconstructing events during 1955-1956 which took place in the village of Brezna (located in the Čačak region). The village's orthodox priest, along with a number of local villagers, hung a plaque in their church in memory of all the local men who had been killed fighting during the war. Among the names carved on the plaque were not only those of Partisans, but also of Chetniks. In response, a number of relatives of fallen Partisans informed the authorities who then decided to hold a public meeting where they denounced the plaque. State security (UDBA), with the help of some local villagers, eventually destroyed the plaque and the priest was set to prison for two years. This reconstruction of the local politics and practices of war remembrance in Brezna vividly illustrates a fundamental contradiction in post-war Serbia: How could a lasting socialist society based on equality be built when not even the dead were equal?

Key words:

partisans, chetniks,
memorial stone,
memory, repression

Александра Павићевић

Етнографски институт САНУ
aleksandra.pavicevic@ei.sanu.ac.rs

Споменици и/или гробови Сећање на смрт или декорација*

На први поглед, и гробови и споменици имају сличну примарну функцију – да живе подсећају на мртве. Познато је да споменици на гробљима, било да се ради о архаичним, каменим крстовима или о модерним хоризонталним или вертикалним мермерним плочама, представљају својеврсну компензацију за покојника, који, посредством спомен-обележја присуствује породичним окупљањима на породичној гробљанској парцели. Ова функција бива нешто трансформисана када је реч о споменицима изложеним у јавним просторима (дакле изван гробаља). Иако по логици ствари подсећају на преминуле, њихово присуство примарно асоцира на идеју, дело и достигнуће личности којој је споменик посвећен. Они, на неки начин, догађај смрти стављају у други план или јој, опет, кроз историјско предање о херојској смрти дотичног, дају нова значења и нови смисао. У раду је дат пресек процеса издвајања смрти из колективних меморијских образаца, који су до почетка 19. века били примарно везани за гробља, цркве и манастире. Са рађањем модерног друштва и буђењем идеје националног препорода, колективно сећање се везује за јавне споменике, док гробља и идеја смрти остају по страни. Крај 20. века представља својеврсну кулминацију овог процеса, оличену у померању и уклањању споменика зарад постављања нових.

Споменици су одувек били начин уобличавања сећања, маркери времена, сепаратори простора, одблесци политичких идеја, учитељи морала и највиших врлина епоха, инструментабилне уметничке форме којима је требало зауставити сегмент историје и победити пролазност. Многострукост њихових значења и функција чини да се они

Кључне речи:

споменици, гробови,
смрт, јавни простор,
гробље

* Рад је резултат истраживања на пројекту 147021, који у целини финансира МНТР РС.

одликују и одређеном врстом *светости* која извире из величине, важности, узвишености и посебности епохе, догађаја или личности о којој сведоче, али и из позиције коју споменик заузима – између прошлости и садашњег тренутка; прошлости која већ по својој природи и објективној несазнатљивости има карактер мистичног, делимично познатог и метафизичког (као уосталом и будућност) и садашњости која је кроз своју призму тумачи. Осим тога, чини ми се да сама чињеница да представљају артифицијелизацију простора, *пресецајући* га и делећи на сфере *унутар* и сфере *изван* њега, сугерише да се ови својеврсни *међашии* језиком антрополошке анализе могу означити као *свети*. О овим одликама споменика сведоче и многи примери праксе везани за јубилеје, прославе и обележавања догађаја који су у посредној или непосредној вези са темом споменика и који често имају мање или више експлицитне елементе религијских светковина.¹ О овоме сведочи и место и улога коју споменик има у свакодневним и посебним тренуцима у животу локалних средина. Тако је, на пример, забележен детаљ из прошлости Краљева у коме се дуго одржавао обичај да се погребна поворка на путу до гробља зауставља испред споменика српском војнику у центру града.² Слични су и примери разних литија које су организоване у Србији током последњих десетак година. Такав је случај са литијама које су кроз државу проносиле икону Богородице Тројеручице и које су се, пролазећи кроз изабрана подручја и градове, заустављале на градским трговима, пред споменицима и сличним местима која представљају врсту „секуларних светиња“.³ У прилог светости споменика иде и чињеница да су они током друге половине 20. века често били и објекат различитих врста и нивоа деструктивног понашања, које се често јавља као друга страна одношења према култу, представљајући његову негативну потврду. Занимљиво је да се у вези са оваквим догађајима у штампи често јављају написи који нас информишу о *скрнављењу* споменика, што је термин који се обично везује за уништавање (религијских) светиња и гробова. Тако неколицина текстова у новинама у последњих пар година доноси вести о скрнављењу споменика Бори Станковићу, Ивану Стамболићу, Николи Тесли.⁴

Прво питање на које сам желела да одговорим у овом раду било је надахнуто мојим личним аоцијацијама у вези са споменицима, као и темом смрти којом се бавим већ неко време. Мене споменици некако увек подсећају на смрт. Било да је та смрт садржана у чињеници да оно што је њима приказано припада минулим временима и људима или је садржана у односу

¹ Мирослав Тимотијевић, *Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану*, Годишњак града Београда XLVII–XLVIII, Београд 2000–2001, 187–211.

² Игор Борозан, *Култура смрти у српској грађанској култури 19. и првим деценијама 20. века*, у: Приватни живот код Срба у 19. веку, прир. Ана Столић, Ненад Махуљевић, Клио, Београд 2006, 889–983.

³ Aleksandra Pavićević, *All Her Travels, The Cult of Theotocos in Serbian Tradition and Nowadays*, у припреми за штампу.

⁴ <http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2006/09>; www.b92.net/info/vesti; www.vesti.rs/hronika.

које савремено друштво има према споменицима (приметимо да се у нашој блиској прошлости десио релативно велики број случајева замењивања старих споменика новим, што је сугерисано актуелним политичким стремљењима и идејама,⁵ као и то да су неки споменици потпуно запостављени и заборављени, односно да је њихова функција сведена на декорацију јавног простора), они сведоче о пролазности, па чак и о краткотрајности не само људског живота него и скоро свега што припада људској култури и цивилизацији.

Занимало ме је, дакле, да откријем да ли и на који начин споменици говоре о смрти, односно колико се кроз њих може читати став одређеног друштва према овом вечитом питању и на који начин су те идеје уобличене, материјализоване у споменицима? С друге стране, током истраживања су се отварали различити нивои читања ових окамењених сведочанстава, сугеришући две, чини ми се, кључне групе (антрополошких) проблема и питања: на који начин време/епоха одређује споменике и на који начин споменици сведоче о латентним садржајима времена/епохе. Јер, сложићемо се, не сведоче споменици само о ономе што је у њих уклесано/изливено, него (често и првенствено) и о њиховим *наручиоцима*.

У овом истраживању (које је више размишљање на задату тему, него што претендује на било какве коначне закључке) ограничила сам се на тзв. споменичку скулптуру, односно на споменике личностима и догађајима који се налазе на територији Београда, укључујући и погребне споменике на Новом гробљу.

Почеци споменичке културе код нас везују се за 19. век и буђење идеје националне и државне обнове. Да ли због тога што у времену пре тога није било институција које су могле да иницирају подизање споменика или због тога што није било *идеја* које су споменик заслуживале, нити слободе да се реализују, мада најпре због чињенице да је скулптура била у супротности са канонима православне иконографије, „технике“ колективног меморисања до тада су везиване за цркве, манастире и гробља. Они су били топоси колективног идентитета, места окупљања и посредници између времена и вечности и на колективном и на индивидуалном плану. Због тога не треба да чуди противљење дела србијанске интелектуалне и културне елите на које су наишле прве иницијативе за подизање споменика заслужним појединцима.⁶ Ипак, у овом периоду, тачније 1848. године, подигнут је један од првих националних споменика – Меморијал ослободиоцима Београда 1806. године, а 1882. године и први фигурални споменик – споменик кнезу Михајлу

⁵ Petar Ignja, *Spomenici na točkove*, Nin 31. jul 2003. Наведено према: <http://www.nin.co.yu/2003-08/01/30126.html>; Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodna“ *Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1945*, Tokovi istorije 1-2, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2005, 134-144.

⁶ Мирослав Тимотијевић, *Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића*, Наслеђе III, Београд 2001, 39.

Обреновићу вајара Енрика Пација. Ови догађаји нису сведочили само о духу модерног времена, почетку секуларизације и променама у односу државе и цркве које су биле видљиве у Србији тог доба, него и о промени односа према смрти, који је умногоме произилазио из претходног. Појава првих споменика најавила је нове методе колективног меморисања, који су сећање измештали са гробља и гробова на споменике, чиме је оно умногоме престајало да буде сећање на смрт, а постајало подсећање на идеју, односно дело које је учињено за добробит нације. Ови споменици, о чијој је улози у стварању и мобилисању нације већ доста писано, представљали су на изванредан начин и почетак инструментализације смрти, процеса који је у једном свом исходишту значио њено заборављање, односно маргинализацију, а у другом формирање читавог реторичко-симболичког система погребног спектакла, који је омогућавао употребу смрти у сврху пропагирања различитих, махом политичких идеја. Овакве спектакле имали смо прилике да пратимо више пута током последњих година.⁷

Занимљиво је да је први споменик, Меморијал ослободиоцима Београда, постао актуелни и јавни „топос националне меморије“ тек када је у оквиру њега подигнут споменик, 1848. године.⁸ Пре тога он је фигурирао само као гробље Карађорђевић сабораца који су сахрањени на месту погибије, које су каменим бележима обележили чланови њихових породица.⁹ Осим што је подизање споменика значило успостављање континуитета са тековинама Првог српског устанка и борбе за националну слободу, постепено претварање гробља у место нове врсте/форме колективног сећања сугерише потребу да се смрт припитоми и ако не да се маргинализује, а онда да се покаже у свом „најпожељнијем“ светлу – као мученичка смрт за добробит нације, која, као таква, измиче забору. „Кроћење“ смрти видљиво је и у иницијативи, која је пратила подизање споменика, да се читав простор уреди као парк, што је иначе била прихваћена пракса на гробљима у великом броју европских главних градова тог доба.¹⁰

Први споменик који је подигнут независно од гробног места био је споменик кнезу Михајлу Обреновићу на Позоришном тргу, односно данашњем Тргу Републике. Подизање споменика било је резултат вишегодишњих расправа¹¹ око његове форме и места, а практично је представљало завршницу у изградњи митског лика трагично настрадалог

⁷ Овде мислим на сахране бившег премијера Србије Зорана Ђинђића, бившег председника СРЈ, Слободана Милошевића и бившег градоначелника Београда, Ненада Богдановића.

⁸ Мирослав Тимотијевић, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806*, Наслеђе V, Београд 2004, 14.

⁹ Исто, 19.

¹⁰ Игор Борозан, н. д., 934.

¹¹ Иницијатива за подизање споменика покренута је одмах након његове погибије 1868, а споменик је откривен 1882.

кнеза.¹² Иако је био уважен као дипломата и омиљен у народу, могуће је претпоставити да је његова трагична *кончина* дала посебну тежину његовом *житију*, те да је и одлука о подизању споменика била управо њоме (трагичном кончином) иницирана.

Пошто је национални препород подразумевао инсистирање на вези вере и нације, односно формирање тзв. националних религија, логично је што су и размишљање и однос према споменицима још увек умногоме почивали, барем формално, на хришћанској симболици и на хришћанском схватању смрти. Битна, заправо суштинска разлика била је у схватању есхатона (вечности), који је у случају националних хероја, односно мученика за нацију, био интерпретиран првенствено у хоризонталној равни, као „вечна слава и помен“ од стране потомака.

У вези са подизањем споменика кнезу Михајлу две ствари су занимљиве за визуру овог текста. Прво, међу многим предлозима, један је предвиђао да се кнезу подигну два споменика – спомен-капелица на месту погибије у Кошутњаку и фигурални споменик на главном градском тргу. У идеји меморијалне капелице могу се читати два идеолошка наноса – хришћанска традиција везивања сећања за цркве и задужбине и народна религијска пракса подизања споменика на месту погибије. До остварења ове замисли није дошло. За оновремено схватање смрти, односно њену маргинализацију у меморијским конструктима индикативна је и чињеница да је овај неостварени пројекат, предложен иначе од стране Михајла Микешина, руског уметника, предвиђао „алегоријску представу кнежеве смрти по узору на фунерарну скулптуру“.¹³ Могуће је да се овакво решење показало као неприхватљиво због бојазни да би представа кнежеве смрти у други план ставила његово дело на пољу националне еманципације и самоидентификације. Одбор за подизање споменика кнезу Михајлу није био заинтересован да обележи сам кнежев гроб у београдској Саборној цркви, што је, међутим, учињено 1874. године, али само захваљујући труду кнежеве разведене супруге књегиње Јулије Хуњади.¹⁴ Тиме је јасно направљена дистинкција између гроба као места приватне, породичне меморије (макар и у јавном простору какав је била црква) и споменика као јавног објекта око кога се градио пожељни колективни меморијски конструкт.

Расправе и предлози за изглед споменика на Тргу републике сугеришу живавост традиције везивања колективне меморије за смрт. Тако је и међу предлозима за фигуралну представу било оних који су почивали на приказивању кнежеве погибије,¹⁵ али је на крају изабран модел којим је кнез

¹² М. Тимотијевић, *Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михајлу М. Обреновићу III*, Наслеђе III, Београд 2002, 45.

¹³ Исто, 47.

¹⁴ Исто, 51.

¹⁵ Исто, 52.

Михајло „постао симболичка фигура у којој се сажимају српка династичка и државна идеологија и исказује њихова легитимност, али и митска фигура која превазилази историјске оквири и прераста у визију будућности нације“.¹⁶

Сам чин откривања споменика имао је карактер религијског ритуала. Након службе у цркви, церемонија је настављена на Позоришном тргу освећењем споменика и говором Стојана Новаковића, тадашњег министра просвете и црквених послова, након чега је уследило одавање војне почаста почившем кнезу и певање химне. У наставку су на споменик положени венци, чиме је ритуал, гледано из етнолошке перспективе, добио карактер парастоса или поновног сахрањивања преминулог. С обзиром на даљу судбину споменика, ово потоње се показало као реалност. Судећи по изворима, откривање споменика било је и последњи јавни и масовни ритуал одржан око њега. Услед недостатак цикличног понављања церемоније „подсећања“, као и због политичких промена у Србији, мит о кнезу Михајлу као националном спаситељу и ослободитељу пао је у заборав.¹⁷ Кнез је дефинитивно сахрањен.

Још очигледније него у претходна два случаја, идеја смрти је потискивана из колективног сећања концептом споменика који су крајем 19. и почетком 20. века подизани песницима, тзв. *херојима пера*, чије је стваралаштво давало подстрек буђењу и формирању осећања националне припадности. Наиме, иако је „процес произвођења хероја“ отпочињао свечаном сахраном,¹⁸ а гробови националних хероја су, како пише Тимотијевић, постајали једно од места њихове трајне меморије, подизање споменика изван гробља (као што је то био случај са споменицима Јовану Гавриловићу 1893, Ђури Даничићу 1894, Ђури Јакшићу 1896 и Војиславу Илићу 1904. године, постављеним на Калемегдану), имало је за циљ преусмеравања пажње са смрти (појединца) на живот (националне идеје).

Но, како ови споменици нису ни били „позвани“ да говоре о смрти, наведена Тимотијевићева тврдња некако више стоји опет за меморијале и колективне гробнице, које су већ својом примарном наменом везани за смрт. *Припитомљавање* смрти се у овим случајевима врши методама од којих су неки поменути у вези са Меморијалом ослободиоцима Београда 1806. Подизање централног споменика, који доминира у односу на појединачне гробове, претварање простора у парк или његово ограђивање (као што је случај са војничким гробљима на Новом гробљу, са Гробљем ослободилаца Београда 1944-45. и сл.) јасно одваја смрт од света живих. Најбитније код ових споменичких гробаља јесте, међутим, то што они почивају на идеји тзв. „егземпларне“ смрти (дакле, не на смрти уопште или на смрти обичног човека), која, будући протумачена као мученичка, жртвена смрт за добробит нације, прераста у вечни живот кроз помен и сећање.

¹⁶ Исто, 68.

¹⁷ Исто, 69.

¹⁸ М. Тимотијевић, *Хероизација песника*, 188.

У досадашњем излагању покушали смо да покажемо како је почетак споменичке културе у Србији сугерисао промену односа према смрти, односно, промену схватања значаја и улоге овог догађаја у процесу стварања колективног меморијског конструкта. Да бисмо употпунили слику овог процеса, занимљиво је видети шта се у исто време дешавало са фунералним споменицима на Новом гробљу?¹⁹

До сада је већ наговештено да се у анализи питања која поставља овај рад мора направити дистинкција између споменика и надгробних обележја које је подизала породица покојника и оних чије је подизање иницирано од стране државних/друштвених институција. Ово је посебно битно када је у питању споменичка скулптура на Новом гробљу, за коју су везана имена најзначајнијих вајара који су стварали у Србији крајем 19. и током прве половине 20. века. Споменици на гробовима угледних грађана (трговаца, индустријалаца, државних чиновника) подизале су махом њихове породице. О култури смрти тог времена и овим споменицима који су били њена персонификација доста исцрпно је писао Игор Борозан, тако да се на њима нећу много задржавати. Треба само рећи да су монументалност ових скулптура, њихова уметничка вредност, а свакако и немала цена израде учинили да „гробље постане идентификационо културно поље српске грађанске класе“.²⁰ При томе је целина гробнице (која често изгледа као антички храм у малом) требало да сведочи не само о накнадно створеном, идеализованом лику покојника, него, чак примарно, и о угледу и моћи његове породице.²¹ Но, без обзира на споменике, гробови ових угледних покојника остајали су приватни посед у „јавном домену“ и служили су, осим за репрезентацију породице, и за њено приватно меморисање. Иако звучи парадоксално, чини се да је исто важило и за гробове и споменике оних заслужних грађана који су иницијативом и одлуком државних органа смештени у Алеју великана, оформљену 1922. године.²² На овај део гробља пренети су посмртни остаци великана претходно сахрањених на старом ташмајданском гробљу, а критеријуми који су одлучивали о каснијим сахранама на овом „светом“ месту нису нам познати. Највероватније је да су ове почасте били удостојени они представници српске интелектуалне елите чије је дело оцењено као допринос општем добру нације, али информације о евентуалном телу које је о овоме одлучивало изостају из доступних извора.

¹⁹ Крај 19. и почетак 20. века у Београду били су обележени и пресељавањем ташмајданског гробља са простора око цркве светог Марка у тада још ненасељени део града где се формирало београдско Ново гробље. Селидба је започета 1871, а завршена 1927. године, а новоустановљено гробље прозвано је *Владановац* (по министру здравља Владану Ђорђевићу). Занимљиво је приметити да се град временом ширио према Новом гробљу, па је тај део Београда убрзо постао најближа градска периферија. Више о томе види: Братислава Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд, 1999.

²⁰ И. Борозан, н. д., 952, 953.

²¹ Исто, 953.

²² Б. Костић, н. д., 21.

Установљавањем Алеје великана и подизањем монументалних надгробних споменика држава је дала значај и одавала почаст писцима, песницима и другим уметницима, задужбинарима, научницима, политичарима, али сама Алеја није представљала значајније место колективне меморије и ходочашћа. Разлог за ово вероватно лежи у чињеници да се радило о гробљу, месту које је већ по логици ствари инспирисало контеплативна и тиха расположења, месту које је примарно дефинисано као простор приватног сећања, али и у чињеници да је одређеном броју тих истих великана подизан споменик и ван гробља, дакле у секуларном јавном простору, који се показао као далеко погоднији за обликовање пожељних и у другом правцу надахњујућих модела сећања. Колико је гробље у формирању ових модела сматрано споредним, сведоче и чињенице да је изглед његовог унутрашњег простора стално мењан, гробови су због недостатка простора прекопавани, а у једном таквом подухвату, потпуно лишеном свести о сведочанствима које гробље само по себи садржи, прекопана је и уништена целина позната као дечије гробље.²³ С друге стране, артифицијелизација гробљанског простора вршена је не само подизањем монументалних споменика значајним личностима и догађајима, него и његовим озелењавањем и претварањем у парк. Овај процес је кулминирао 1983. године, када је гробље проглашено спомеником од великог културног значаја и као такво стављено под заштиту државе.²⁴ Постепеним претварањем гробља у споменичку целину, место сећања на смрт претварано је у уметничку галерију под ведрим небом, која је свакако надахњивала одређену врсту контемплације, али је питање на коју тему?!

Војничка гробља и костурнице подигнуте током прве половине 20. века у оквиру Новог гробља подсећали су својим унифицираним формама много више од претходно наведених примера на гробља, конципирана практично по идејном моделу Меморијала ослободиоцима Београда 1806. Сведочећи о битним историјским догађајима и о већ поменутом типу „егземпларне смрти“, ове целине су, међутим, остајале *сакривене* и затворене иза гробљанских зидина, далеко од школских и туристичких екскурзија и осталих облика колективних ходочашћа.

Иако су током читаве друге половине 20. века (у ствари, до 1990. године) у оквиру Новог гробља подизане споменичке целине са прокламованом наменом превазилажења колективног заборавља оних који су свој живот жртвовали ради *живота будућих поколења* (Спомен-гробље жртвама бобмардовања Београда 1941. и 1944, Спомен-гробље бораца у окупираном Београду, Спомен-обележје припадника југословенске војске погинулим у рату или умрлим у логорима Немачке и Италије), њихова судбина је била слична претходним случајевима: далеко су ређе похођена него споменици борцима револуције и самој револуцији ван гробљанског

²³ Олга Манојловић Пинтар, *Смрт и култура сећања*, у: Приватни живот код Срба у 20. веку, ур. Милан Ристовић, Клио, Београд 2007, 908.

²⁴ Б. Костић, н. д., 29.

простора. С друге стране, Гробље ослободилаца Београда, подигнуто преко пута Новог гробља, захваљујући комбиновању реторике егземпларне смрти и реторике посебне споменичке целине (дакле, ван општег гробља), дуго времена било је место колективног „подсећања“. Међутим, чињеница да су овај, као и претходно споменути комплекси у оквиру Новог гробља одолели насиљу формирања нових садржаја колективног памћења, које је започело током деведесетих година 20. века и које је подразумевало „уклањање“ и „сакривање“ дотадашњих меморијских топоса, вероватно се може објаснити не само њиховом *гломазношћу*, него и њиховом суштинском маргиналношћу (географском и симболичком).

Док нам се мисли још крећу у кругу гробља, требало би поменути и Гробље заслужних грађана, установљено 1965. године као посебна целина у оквиру београдског Новог гробља.²⁵ На овом делу гробља су током последњих четрдесетак година на основу препоруке Скупштине града и других релевантних институција сахрањивани уметници, научници, лекари, народни хероји, новинари и уопште интелектуалци који су сматрани битним за културу и углед града и државе. Занимљиво је приметити да се време установљавања ове парцеле поклапа са временом легализације кремирања посмртних остатака у СФРЈ²⁶, па у њој доминира архитектонско решење колумбаријума, који окружују мањи број класичних гробних места. Естетски концепт ове парцеле сугерише да о заслугама *заслужних* није било могуће судити на основу естетике и монументалности њихових *вечних кућа*. Њихова надгробна обележја сада су више говорила о поодмаклом процесу унификације ових меморијских топоса и прокламованом процесу етатизације свих грађана једне социјалистичке државе, који се из сфере живота преносио и на поље смрти. Мермерне плоче, са скоро обавезном назнаком професије покојника, али без епитафа, често и без икаквог религијског или идеолошког обележја, тек са понеким крстом и звездом петокраком, требало је да саме по себи и местом на коме се налазе сведоче о друштвеном и културном значају сахрањених. Оне и јесу сведочиле, само је питање коме? Породицама, које су вероватно налазиле извесну утеху у чињеници да су њихови покојници удостојени вечног почивања на *светом месту*, или заједници која је из њиховог дела могла да учи и да се на њега угледа? Први одговор је далеко извеснији. Чињеница да Гробље заслужних грађана никада није добило значајније место на мапи колективних меморијских топоса града вероватно се може објаснити тиме што у њему нису били сахрањивани значајни политичари и државници тог доба. Занимљиво је приметити и то да потоњи по правилу нису кремирани него сахрањивани, што нас доводи до својеврсног парадокса, али и једног од могућих нивоа читања гробљанске архитектуре.

²⁵ Б. Костић, н. д., 22.

²⁶ Указом о проглашењу Закона о сахрањивању и гробљима из 1961. године у Србији је одобрена кремација, а 1964. на Новом гробљу је подигнут крематоријум. *Службени гласник НРС* бр. 20, Београд 1961, 325-327; Александра Павићевић, *Последња тајна*, у: Приватни живот код Срба у 20. веку, Клио, Београд 2007, 916.

Наиме, већ је поменуто да се установљивање Гробља заслужних грађана поклапа са временом легализације кремације у Србији. Такође, ово је и период у коме поново долази до проблема недостатка гробних места, за који се као једино решење види кремирање посмртних остатака.²⁷ На основу реченог могло би се закључити и то да су заслужни грађани (међу којима је велики број кремираних) својим примером на извешан начин промовисали спаљивање посмртних остатака, док су првосвештеници атеистичке идеологије, са којом је кремација испрва била повезана, били сахрањивани на традиционалан начин. Кремација се просто није показала као начин сахрањивања који је у довољној мери омогућавао репрезентацију покојника и његове (посмртне) харизме.

Но, иако су народни хероји и политички и културни радници сахрањивани у посебној, њима намењеној алеји, хиперпродукција споменика у јавном простору, ван гробља, која је карактерисала време комунизма, поново је, као и у претходном периоду, маргинализовала улогу смрти у колективном меморијском обрасцу. Инсистирањем на егземплярној смрти, као и апстраховањем идентитета мртвих, сама смрт постала је догађај удаљен од стварности и свакодневице евентуалног посматрача споменика. При томе, индикативно је да су на територији Београда у овом периоду подизани махом споменици личностима, док су споменици догађајима и идејама (углавном борбе и обнове) били лоцирани ван престонице или на њеној периферији.²⁸ За ово време карактеристичан је и један преседан у концепцији споменичке реторике. Ради се, наиме, о споменицима Јосипу Броз Титу, практично првим у нашој средини који су били посвећени живом човеку.²⁹ Тиме је (ефектом *Великог брата* или пре *Свевидећег ока*) практично хипертрофирана функција споменика као начина подсећања и потврђивања, али и едукације о актуелним друштвеним вредностима и захтевима. Потоњи гроб Јосипа Броза био је логично исходиште оваквог начина размишљања. Кућа цвећа – Титов *вечни дом*, била је један од ретких споменика тог доба који је почивао на огледу смрти, која је, међутим, комбинацијом фараонске и светачке наравије превођена у бесмртност засновану на *светости* покојника и његовог дела. Ипак, не задуго. И овај споменик је врло брзо пао у заборав, да би се тек у новије време поново актуелизовао, само сада у новом контексту и са новим значењима.³⁰

Помена је, у овим оквирима, вредан и гроб/споменик Димитрија Туцовића, подигнут 1947. године на једном од централних градских тргова који је и обележен његовим именом, али је већ дуго времена познатији као трг *Славија*. Пошто је Туцовић погинуо 1914. године, те био сахрањен са осталим српским борцима погинулим у Првом светском рату, његови посмртни остаци

²⁷ ,Скинута забрана кремирања, Огањ бр.1, Београд 1974, 11.

²⁸ Антица Павловић, *Јавни споменици на подручју града Београда*, Београд 1962, 1,2.

²⁹ Види: Драгослав Бонцић, текст у овом зборнику.

³⁰ О томе види рад Ладе Стевановић у овом зборнику.

су ексхумирани и пренети у Београд. Не улазећи у битне разлике које су одвајале идеје за које се залагао Димитрије Туцовић и идеје оних који су искористили и присвојили његов углед као једног од значајнијих бораца за социјалистичко устројство државе и друштва, задржаћу се само на географији и архитектури урбане целине у коју је споменик смештен.³¹ Не могу да одговорим на питање колико је Београђана који су свакодневно пролазили преко Славије током педесетих и шездесетих година 20. века било свесно да се у њеном центру налази гроб. Али, сигурна сам да се тај број свакако смањивао како је време одмицало. Разлоге овоме не треба тражити само у чињеници да су у односу на централну личност и живи топос социјалистичке, односно комунистичке меморије и идеологије (Тита) сви други били мање битни и уочљиви. Ширењем града и растом броја становника престонице, Славија је све више добијала имиџ најпрометнијег градског трга. Око њега су свакодневно, „као у неком неразумљивом паганском ритуалу“,³² кружиле колоне аутомобила, чинећи место на коме се налазе споменик и гроб потпуно недоступним. Онај ко би се домогао центра сквера могао је да види да се испод споменика налази и гроб, али то су углавном радиле само политичке делегације приликом обележавања 1. маја, дана међународне солидарности радничке класе. На тај начин је практично само споменик остао видљиви центар кружног тока, док је гроб скоро потпуно заборављен. До подсећања или, пре, упознавања јавности са чињеницом да је на Славији сахрањена једна историјска личност дошло је током првих година трећег миленијума, када су нове градске власти почеле интентивно да раде на преобликовању садржаја на којима почива историја и сећање модерног друштва Србије.

Но, као што би се за време комунизма могло рећи да је било време споменика (и по њиховом броју и по значају који су имали у колективном меморисању), за период од деведесетих година може се рећи супротно. Године 1990. подигнут је на Новом гробљу последњи споменик колективном страдању током Другог светског рата, а затим је наступило време релативно неуобичене споменичке културе, које као да је самом том својом одликом сугерисало силину и дубину наступајућих промена. Изгледа да време транзиционих дешавања, које је практично тада почело, није давало много „политичког материјала“ који би заслужио да буде овековечен. Меморија је везивана за већ постојеће споменике, уколико је уопште везивана за споменике, а процес реактуелизације „традиције“ у националистичком дискурсу све је више сугерисао успостављање селективног (вештачког) континуитета са средњевековном српском државом и традицијом Првог

³¹ Dubravka Stajić, *Istorije socijaldemokratije, Sto godina od osnivanja Socijaldemokratske partije Srbije- tuga i opomena*, Republika – Glasilo građanskog samooslobođanja 314-315, Beograd, 2003. Navodjeno prema elektronskom izdanju na: <http://www.republika.co.yu/314-315/>; Petar Ignja, *Spomenici na točkove*, Nin 31. jul 2003. Наведено према: <http://www.nin.co.yu/2003-08/01/30126.html>

³² Slobodan Kostić, *Seobe Dimitrija Tucovića*, Vreme 656, 31. jul 2003; наведено према: <http://www.vreme.com/cms/view.php>

српског устанка. Занимљиво је, међутим, приметити да се захваљујући овој ситуацији профилисала врста универзалног (националног) наслеђа, које је било материјализовано у споменицима појединцима подигнутим током последње деценије 20. века (споменик Надежди Петровић 1989, Иви Андрићу 1992, Милошу Црњанском 1993, Његошу 1994). Измакавши грубом политичком својатању, непотребној хероизацији и масовном поклоништву, ови споменици су добили шансу да у миру сведоче о делима која надживљавају бремените тренутке историје.

О смрти је током овог периода, интезивније него раније, говорио сам живот. Они појединци који су тада успели да одоле агресији (индустрије) забаве и заборава били су свесни да њихова свакодневица представља једно огољено сведочанство умирања. Рат, страдање, економска и друштвена криза, криминализација друштва, потпуно одсуство емпатије – нису могли бити искупљени подизањем било каквог споменика. За оне друге, међутим, споменик „Били смо само деца“, посвећен деци – жртвама НАТО бомбардовања, подигнут у Ташмајданском парку, био је вероватно довољан дуг „отаџбине“ невино страдалима. Слично важи и за споменик „Зашто“ радницима РТС-а (у истом парку), погинулим такође током НАТО бомбардовања, око кога се један пут годишње окупљају чланови породица погинулих и представници одређених структура власти. Чињеница да се ови споменици не налазе на мапи битних меморијских топоса града (нема их у интернет презентацијама споменичке архитектуре, нити у београдским туристичким водичима) указује на њихову маргиналност у обрасцима колективног памћења, али и на тренутну неуобличеност тих образаца.

Прве године трећег миленијума донеле су агилнији однос према колективном памћењу, али, може се рећи, у негативном смислу. Жеља за што бржим и неосетнијим забором комунистичког наслеђа нашла је свој израз и у интезивном мењању назива београдских улица, школа и јавних институција. Истовремено, градска власт се спремала да неколицину јавних споменика измести са централних градских тргова и улица у неке мање прометне и мање битне делове престонице. Таква је, на пример, била судбина споменика Борису Кидричу, који је из улице кнеза Милоша премештен у предео око Музеја савремене уметности на Ушћу. На његово место је 2004. године постављен споменик кнезу Милошу, односно, реплика споменика „Таковски устанак“ аутора Петра Убавкића из 1900. године.³³ Подизање овог споменика се у актуелном политичком контексту могло тумачити као оживљавање и потврда традиције и опредељења Србије за дипломатско (а не војно) решавања државних проблема, при чему је дипломатска традиција била сажета у лику кнеза Милоша.

Исте године постављена је и спомен-плоча трагично страдалом премијеру Србије Зорану Ђинђићу. Овај споменик је због близине догађаја и

³³ *Boris Kidrič premešten kod Muzeja savremene umetnosti na Ušću*, Kurir 8. septembar 2003, navedeno prema: <http://arhiva.kurir-info.co.yu>

доживљаја, као и због посмртне хероизације покојника имао потенцијал да постане битан топос колективне меморијске матрице, али је по већ поменутом рецепту остао на њеним маргинама. Спомен-плоча је постављена у дворишту зграде владе, на месту недоступном обичном посматрачу и пролазнику. Тако је време сећања на дело и погибију овог политичара и државника сведено на један дан у години, када врата дворишта бивају отворена за јавност.

Инстант сећање за инстант стварност. Тако би се у најкраћем могла дефинисати култура, али и идеологија сећања нашег времена и простора, која, како смо видели, има своје корене у времену рађања модерног српског друштва. У култури сећања смрти има само колико је неизбежно. А када ипак *процури* из затомљених дубина стварности, када је нужно да из приватног прерасте у јавни догађај, онда бива до крајности инструментализована у погребном спектаклу који мобилише нацију, политичке или какве друге истомишљенике. У тој *Вавилонској кули* конструката споменици великим појединцима минулих времена постају декорација јавног простора, неми посматрачи актуелних *великана*, који се још за живота прослављају подизањем банака, мега супермаркета и тржних центара, нудећи „солидну“ компензацију за колективну амнезију.

Но, има ли излаза из лавиринта идеологизације?

Потврдан одговор на ово питање пружа поставка изложбе „Крвава бајка“, у музеју 21. октобар, у Крагујевцу. Иако се налази ван подручја Београда, на које је било ограничено ово излагање, сматрам да заслужује да буде поменута управо зато што почива на покушају представљања смрти без идеолошких и конструктивистичких оптерећења. Изложба је постављена 2003. године и дело је тима стручњака београдског студија за дизајн Блупринт. Користећи говор простора, односно зграду музеја, која је већ сама по себи специфично дело савремене архитектуре, аутори су настојали да снагом чињеница персонализују историјско (и метаисторијско) предање о догађају масовног стрељања Крагујевчана 1941. године.³⁴ Умешном комбинацијом визуелних и аудио средстава и историјског наратива они су успели да установе пут двосмерне комуникације на нивоу личног и индивидуалног – жртава са једне и посетилаца изложбе са друге стране. Акцентујући тако кључног актера културе (и њених конструката), ова изложба је указала на могући пут деконструкције културних феномена и проналажења основних образаца индивидуалног и колективног меморисања, у којима смрт свакако има значајно место.

Интезитет и начин на који се неко друштво суочава са чињеницом смрти умногоме утиче на избор животних опција припадника тог друштва. Конструктивно сећање на смрт, односно промена значаја смрти у постојећим

³⁴ Више о томе види текст Игора Степанчића у овом зборнику или: Игор Степанчић, *Естетика садржаја историјских чињеница – уметност презентације наслеђа*, Књига апстраката са научне конференције: „Спомен места – историја, сећања, Тршић 2008, 11.

обрасцима памћења јесте једини начин да агресивна и антихумана идеологија потрошње добије реалну и (само) приближно подједнако моћну алтернативу. Ако до тога не дође, односно, ако појединац и његове потребе остану искључиво у служби самообнављања „система“, сасвим је извесно да ће апокалиптични и фантастични призори Хакслијевог *Врлог новог света*, света, у коме су *слике* умирања и смрти у потпуности прогнани у „нигдину“ људске самоће, постати стварност.

Aleksandra Pavićević

Monuments and/or Graves: Reminiscences of Death or Decoration

Monuments always served as means to create memories, markers of time, spatial separators, reflections of political ideas, teachers of morality and the highest values of a given epoch, instrumental artistic forms which were suppose to bring to a standstill a historical segment and win over temporariness.

Key words:

monuments,
graves, death,
public space,
cemetery

This paper will attempt to answer if and in which way monuments testify about death, that is, do they reflect an attitude of a certain society about this eternal issue, and what are the ways and means used so that the ideas became created and materialized in monuments? During my research, I came across several levels of readings of these monumental testimonies, while two came up as special to anthropology: the first issue revolves around ways in which a given time/epoch determines monuments, while the other revolves around ways in which monuments testify about latent contents of a given time/epoch. This is so because monuments do not testify only about what is being incision/made but also on people who ordered them. This research (which is in fact, more of a thinking about the issue than it pretends to provide final conclusions) is limited to so-called monument sculpture, that is, to monuments dedicated to persons and events on the territory of Belgrade, including memorial monuments at Novo Groblje.

Deplacement of death from collective memory patterns is presented as a process which corresponds with the development of modern society in Serbia. This multi-layered process speaks about secularization of collective memory and place and role that the phenomena of death had in construction of desirable and mobilizing identity of the nation.

Станка Янева

Етнографски институт с музей – БАН, София
janeva_@abv.bg

За паметниците в паркова среда

Паметниците, разположени в паркова среда, имат едно съществено предимство пред музейните експозиции. За тяхното възприемане не е необходима специална нагласа или интерес към изобразителното изкуство и по-специално към скулптурата. Достъпът до изложените паметници е свободен и осигурява непосредствен контакт, в който тяхното послание следва да достигне до неангажирания зрител. Непринуденото общуване с тези произведения на изкуството предопределя намерението чрез тяхната образност да бъдат изразени важни за широки кръгове идеи. Идеологическите и възпитателните функции и значения, които паметниците внушават, поддържат традицията на тяхното специфично парково експониране.

За разлика от произведенията на изкуството, съхранявани или показвани в музейни и изложбени зали, експонирането на скулптурата на открито следва други правила. Те предопределят сполучливото ѝ вписване в заобикалящата среда, в която фигурите не са само декоративен акцент и често носят определено послание за широка публика. Откритите пространства – улици, площи, обществени сгради, градини и паркове – са места, където ескстериорната скулптура е изложена за зрители, които не винаги са ценители на изкуството или имат конкретни интереси към него. Свободният достъп до скулптурата на открито дава възможност тя да изпълнява функции от различен порядък – естетически, идеологически, възпитателни, образователни и др. Тук ще се спрем само на една малка част от скулптурата на открито – бюст-паметниците, разположени в най-стария и най-голям парк в София, наричана първо „Борисова градина“, по-късно „Парк на свободата“ и след 1989 г. отново „Борисова градина“). Но преди това ще направим кратък преглед на историческото развитие на скулптурата в паркова среда, което постепенно оформя облика и функциите на днешните паметници. Тъй като паркостроителството у нас започва след Освобождението и съответства на европейските тенденции в края на XIX в., включително и разполагането на паметници в градините, проследяването е на базата на по-общи изследвания и примери.

Ключови думи:

паметник, парк, функции

В развитието на парковете архитектурните съоръжения и скулптурните фигури имат свое място от векове. Устройството на градините се променя съобразно господстващите стилове, генерирани в съответствие със социалните взаимоотношения, доминиращите културни модели и отражението им в изкуството. В периода на Средновековието манастирските градини подчертават символиката на избрани растителни видове. Секуларизацията на парка през Ренесанса позволява неговото разнообразяване със статуи на гръцки божества, чието предназначение в началото е по-скоро декоративно. Господства всеобщият интерес към античното изкуство, който води до трайно въвеждане в парковия пейзаж на фигури от гръцката и римската митология. Тази тенденция се запазва през вековете, белязани от идеите и стилистиката на Ренесанса, Барока, Класицизма. Фигурите на реалната или историческата личност са изключения. Постепенно се оформя схващането, че паркът е място, необременено от делничния живот, градина на наслажденията, където човек може да се отдава на спокоен размисъл и съзерцание. Но трябва да минат няколко века, за да се използват възможностите на парковото пространство, в което скулптурните фигури преодоляват чисто декоративното си предназначение или алегоричните внушения, за да изразят споделяните обществени настроения и идеи на епохата. Още в периода на Просвещението, но най-вече в епохата на Романтизма към античната образност се добавят фигури, които имат по-конкретно съдържание или са посветени на значими исторически събития. В развитието на паркоустройството се наблюдава осъзнатото в различна степен отношение към миналото, пряк израз на което е населяването на парка с руини и отломки, често изкуствено създадени. Антични останки, обикновено римски или техни имитации, имало още в градините на Ренесанса, но едва през Романтизма те стават израз на романтичното увлечение по непознатото, чуждото, далечното, миналото, съответстващи на общата сантиментална и поетична нагласа на епохата, и в унисон с носталгията по изгубената митична Аркадия.

Паркът, конструиран и декориран предимно като отражение на идиличната представа за митичната Аркадия, постепенно променя предназначението си на „градина на наслажденията“ и поема някои функции, насочени към изграждане на естетически идеали, възпитание и подтик към дълбоки размисли. Наред с трайно наложилите се и украсяващи градините статуи на антични божества, чиито образи се асоциират с култа към природата, или алегоричните фигури, в парка се заселват и нови фигури с по-конкретни послания или дори с поучителна илюстративност. Градината се възприемала като книга, като учебно помещение. Епохата на Просвещението се прославя със своите забележителни улове и преклонението пред тях налага нова линия в устройството на парка. Векът на философите превръща градината в прибежище на чувствителния човек, търсещ в природата нравствени образци (Свирида 1994: 93). Отношението към неговите функции придобива нови измерения като място за просвещение и възпитание (Лихачев 1998: 170). Такъв пример е Летний сад в Санкт Петербург, населен с герои от

Езоповите басни и алегорични композиции, чието предназначение е да възпитават в добродетели посетителите. Постепенно редом с тези фигури се появяват бюстовете на полския крал Ян Собйески (прославил се с победите над турците в 1683 г), на римската императрица Агрипина, на шведската кралица Кристина (Лихачев 1998: 158). В европейските паркове се появяват алеи на велики хора, паметници в чест на исторически събития, а също и бюстове на писатели, към които посетителите се отнасят с почит.

Тъкмо в този период се пресичат две линии, рядко или едностранчиво разглеждани в тяхното взаимно влияние: паркът на романтизма и развитието на първите градски гробища в началото на XIX в. Един от аспектите в изграждането на гробищата е превръщането им в градини. Това отговаря в най-голяма степен на сантименталните тенденции в началото на XIX в. Гробището, където вече изпращат покойниците с необходимата почит и съответстващ на събитието трагизъм, изисква специфичен декор. От друга страна, в градините намират място паметници на починали видни люде. От средата на XVIII в. започнал култът на надгробните паметници сред природата. Появили се „тъжни монументи“, за които се считало, че най-подходящи са уединени и тъмни горски места (Лихачев 1998: 293). Макар че и в предходните векове в парка се появяват конкретни фигури на забележителни личности или мемориали, възхваляващи значими исторически събития, през Романтизма тази тенденция се засилва. Наред с екзотичните кътчета, беседките, домовете и други архитектурни съоръжения в източен стил, се появяват и паметници на покойници (Лихачев 1998: 286). Налага се нова линия на развитие – мемориалната - и все по-голяма роля в устройството на парка играят историческите спомени и се обръща внимание на конкретните образи и събития. Тази тенденция води до появата на „литературно-мемориални паркове“ (Лихачев 1998: 286). Самото изкуство на градините от втората половина на XVIII-ти. и първата четвърт на XIX в. било разчетено да насели парковете със спомени от личен и исторически характер. Издигат се монументи в чест на победи и герои, предназначени да подтикват към патриотични размисли (Лихачев 1998: 284).

В началото на XIX в. се оформя обликът на парк, съчетаващ просветителските идеи и мемориалните функции. Това е времето и на застрояването на първите модерни градски гробища. Тъкмо в тази епоха се преплитат и взаимно си влияят тенденциите в развитието на гробищата градини и парковете. Концепцията за устройство на гробището има достатъчно ясни параметри, които целят да прекратят неугледните или безразборни погребения. Макар че представата за рая в историята на християнските гробища сравнително късно става техен концептуален и конструктивен елемент, при това не във всички култури, устройството на гробището следва тази представа, чието видимо въплъщение могат да бъдат познатите градини. Идеята за градини с надгробни паметници се застъпва най-вече в концепцията за изграждане на европейските гробища в началото на XIX в. (French 1974: 40). Постепенно се оформя съзнанието, че материалните знаци запазват за живите паметта на мъртвите (Арьес 1992: 441). Смъртта се

драматизира и възвеличава – за романтизма на XIX в. тя вече не е плашеща, а прекрасна и очароваща, а надгробие то става вече предмет на изкуството (Аръес 1992: 490). Гробищната скулптура процъфтява в XIX в. и до Първата световна война мъжките бюстове в гробища са многобройни, а женските са все още по-редки (Ragon 1981: 98). В този период мемориалните произведения сменят локацията си. Проманата на техните функции позволява изместването на гробовете, за да се впишат в градския пейзаж (Лоуентал 2002: 463).

Гробищата и мемориалните паркове показват особена близост в своето предназначение, изтъквайки на преден план не само спомена за починалите, но и героичното, увековечаването на историята и миналото, като се превръщат в място на преклонение и почит. Схемите на изграждане на първите големи гробища в началото на XIX в. са подчинени на концепцията за възпитаваща и внушаваща морал „културна институция“ (French 1974: 1974). Паралелът между парковете и гробищата се запазва и до днес, дори някои големи гробища се превръщат все повече в паркове музеи, в които погребения се допускат по изключение, а посетителите са предимно туристи. Парижкото гробище Пер Лашез е посещавано заради шедьоврите на архитектурата и скулптурата и в знак на почит към забележителните личности в историята на Франция. Централните гробища във Виена честваха преди няколко години 130-годишнина от основаването си и на територията на гробищния комплекс местната община организира фестивал, който продължи два месеца с богата програма от четения, концерти, документални изложби, съпътствани и от издаването на диплянки с кратка история на гробищния комплекс и програма на фестивала (Йокимов, Стоилова 2004: 145).

Общите идеи, изразявани в паметниците в парковете и гробищата налагат внушението за паралел между техните функции. Но почитането на мемориалите в парковото пространство или градския пейзаж е различно от почитането на надгробията в гробищния парк не само поради широкия кръг на поклонници, обхващащ различни обществени слоеве, за разлика от ограниченото и търсецо уединение поклонение пред починали близки родственици. Почитането на мемориалите се поражда на базата на колективните спомени за обществената значимост на изобразените личности. Тези паметници имат характеристика на кенотафи, тъй като не отбелязват погребения, а са мемориали, превърнати във видно място на гражданско съзнание (Прост 2004: 101). Такава е и функцията на бюст-паметниците в паркова среда.

У нас парковото строителство е твърде късно и започва развитието си едва след Освобождението, в края на XIX в. То следва вече добре развити концепции, заимствани от европейските традиции в изграждането, включващо и скулптурни произведения. За разлика от алегоричните фигури, нимфи, сатири, амурчета, морски и речни божества и т.н, някои от които са запазени и днес и все още напомнят за някогашните паркове и градини, в съвременното паркостроителство у нас на много места са вписани паметници, бележещи

значими събития или портретуващи конкретни исторически персонажи. Подобни мемориали и бюстове се разполагат на площади, край селищата, на места с исторически битки, пред обществените сгради. След 1944 г. наред с тях започва изграждането на внушителни съоръжения, които прославят събития и герои. Паркът се приема като особено подходяща среда, тъй като осигурява пространство, в което има достатъчна визуална обзримост за паметниците. Поради тази причина някои от монументите се издигат на хълм, използвайки естествената издигнатост на терена, допълнително придаваща идейна приповдигнатост на изобразителното решение. Други са в края на специално отредени за поклонничество алеи или сред широко пространство, позволяващо и разгръщане на ритуали. Монументалните съоръжения обикновено са изградени в чест на исторически битки и победи, посветени на геройски извоюваната свобода или в памет на загинали войни, чиито колективно погребани кости са положени в основите на издигнатите „братски могили“. Конструирани като архитектурни съоръжения, обелиски, колони, арки, многофигурни скулптурни композиции, тези паметници са призвани не само да съхранят паметта на загиналите или да изпъкват като символи на национален дух и патриотични чувства, но и да организират специфично ритуално пространство, периодично съживявано по конкретни поводи. Непременно условие за функционирането на тези монументални съоръжения е „паметникът да организира среда, която би могла да бъде оползотворена за обществени прояви“ (Ангелов 1977: 12). Според очакванията за реализация на предвидената им социална роля не бива да се допуска омаловажаване на ритуалната функция на паметниците и мемориалните ансамбли (Ангелов 1977: 12).

Далеч по-скромни са функциите на бюст-паметниците, каквито виждаме в паркове и градини. Преди всичко те са израз на почит към починали личности, чиято дейност е с определен принос за развитието на обществото, на неговите идеи, култура, изграждане и просперитет. Ситуирането им в паркова среда им придава полифункционалност, демонстрирана още в градините на Просвещението и Романтизма – да възпитават, да поучават, да развиват нравствени добродетели, патриотични чувства, и т.н, както и да оформят естетическия вкус. Те трябва да съхранят и изразят чрез образите на персонажите техните добродетели, превърнали се от личностни характеристики в гордост за нацията. За следващите генерации: паметниците са израз на „вертикална солидарност“ на поколенията, ако използваме израза на Пол Рикьор (Рикьор 2006: 420). Тяхното присъствие в спокойната тишина на парковата среда поражда диалог с миналото, най-често интерпретирано в неговата героичност или безспорни морални и духовни характеристики. Те осъществяват линията на последователност, в която „чрез споменната обратна връзка с мъртвите общността се уверява в своята идентичност“ (Асман 2001: 61). Идентичността е предмет на паметта и спомена: „култът към реликвите също принадлежи към този кръг на обединяваща и стабилизираща възпоменателност“, отбелязва Ян Асман (Асман 2001: 62).

Първият парк в София – Борисовата градина - съчетава европейските тенденции на паркостроителството и климатичните условия на района. Изграждането му започва от 1882 г. по проект на Даниел Неф и по-късно неговата планировка, до голяма степен запазена и до днес, е продължена от Йосиф Фрой. Първите залесявания и обособяването на пространството в градина, в която се изгражда и езеро, са от 1882 г. до 1906 г. по проект на Данаил Неф. В началото вниманието е към растителното оформление, изграждането на алеи и отделни кътове чрез подбора на различни видове цветя, някои от тях редки и непознати в местната флора. По-нататъшните подобрения са дело на Йосиф Фрой. Разширението включва както декоративна растителност и цветя, така и спортни игрища. Появяват се декоративни фигури, умело вписани в пейзажа. Постепенно се обособяват три зони: представителна, спортна и рекреативна. В този период вече представителната зона на парка включва и мемориална част.

Скулптурата също намира своето място и от 1920 г. до алеите в централната – представителната – част на парка започват да се поставят бюстове на известни и значими за българската общественост личности – революционери, писатели, учени (Фомина 2007: 81). Характерният за първата половина на XX век повик назад към Възраждането (Даскалов 2001) е стимул за издигане на паметници на видни възрожденци и герои, с които националната памет се гордее. Появяват се бюстовете на Иван Вазов, чийто паметник е първият, издигнат през 1920 г. по инициатива на Художественото индустриално училище и до днес бележи началото на почетната алея, на Христо Ботев (1926), Петър Берон (1928), Георги С. Раковски (1929), Георги Бенковски (1929), Любен Каравелов (1931), Пенчо Славейков (1931). От 1935 до 1942 г. се издигат бюст-паметниците на Пейо Яворов, Марин Дринов, Добри Желязков, Васил Петлешков, Хаджи Димитър, Христо Максимов, маестро Георги Атанасов, генерал Стефан Тошев, генерал Радко Димитриев, Нешо Бончев.¹ Надписите върху някои от тях изказват почит към портретуваните личности или напомнят за тяхното дело приживе. Върху постаментите са издълбани имената, годините на раждането и смъртта им, занятието или обществения сан. Текстовете са понякога допълвани с избрани стихове или крилати мисли, изказани от съответните личности. До 1944 г. тези бюстове са вече 21 броя (Фомина 2007: 83). С изграждането на тези паметници централна паркова алея постепенно добива своя мемориален облик.

След 1944 г. се появяват и други паметници. Увеличаването на техния брой налага разширение на мемориалната зона, която постепенно обхваща и пространството, паралелно на първоначалната основна алея. Те са поставени по различни поводи и обикновено по идея на инициативни комитети. Постепенно около централната алея се издигат бюстовете на видни личности

¹ Данните са взети от „Схема-концепция за развитие на мемориалната система от бюст-паметници на бележити българи в Парка на свободата“, от 1987 г., любезно предоставена ми от ОП „Стара София“ със СИМ.

от различни епохи - Цанко Церковски, Петко Р. Славейков, Димчо Дебелянов, Стефан Караджа, Елин Пелин, Васил Левски, Захари Стоянов, Филип Кутев, Константин Величков, Алеко Константинов, Панчо Владигеров, Людмил Стоянов, Иван Михайлов, Тодор Александров, Емилиян Станев, Иван Фунев, Даме Груев, Гоце Делчев, Димитър Димов, Димитър Талев, Георги Караславов, Борис III. Според опис и схема, направени през 2001 г., те наброяват 40.² Списък, публикуван във в. „Известия“, бр.73 от 1955 г., обявява 18 от тези произведения на територията на резерват „Борисова градина“ за художествени паметници. Години по-късно същите творби са посочени в списъка на паметниците с национално значение, публикуван в Държавен вестник, бр. 96 от 1988 г., а през 1986 г. т.нар. Парк на свободата е обявен за паметник на културата. Мемориалната система „Бележити българи“ включва Братската могила, издигната през 1956 г. на мястото на заритите кости на изтъкнати борци против фашизма и партизани и окончателно оформя тази представителна паркова зона.

През 1987 г. авторски колектив разработва „Схема-концепция за развитие на мемориалната система от бюст-паметници на бележити българи в Парка на свободата“. Тя е в отговор на възлагателно писмо от Комитета за култура и във връзка с решение на секретариата на ЦК на БКП за поставяне на нови бюст-паметници на изтъкнати културни дейци в парка. От разработката на колектива става ясно, че тези нови паметници трябва да се впишат в общата композиция в съответствие с исторически формирания се облик през стогодишното развитие на парка. Изработената концепция предвижда развитие на изградената до този момент мемориална система, както и следващи фази на проектиране (Схема-концепция 1987: 2). В разработването на тази схема концепция се предвиждат и два по-крупни монумента, например „50 години социалистическо развитие“, „100 години БКП“ и други. И двете идеи не стигат до реализация и са забравени след демократичните промени през 1989 г.

Авторите на бюст-паметниците в парка са най-изтъкнатите български скулптури – Андрей Николов, Иван Лазаров, Жеко Спиридонов, Мара Георгиева, Мина Иванов и др. Именно те са изваяли портретите, посочени по-горе като паметници с национално значение. Днес два от пиедесталите са без бюстове, в някои случаи липсват надписи, забелязва се и късното заместване на надписите, вероятно изчезнали след вандалско вмешателство.

Значително по-късно подобни бюстове паметници се появяват и в други градини и паркове не само в столицата, но и в страната. В почти всеки град или село в центъра се издига паметник, по-често на местен герой. Техният брой нараства и води специалистите до констатацията, че има увлечение към поставяне на паметници, „особено към бюстовете, които достигат в някои градове до две-три десетици“ (Ангелов 1973: 9-10).

² Изказвам благодарност на арх. Галина Иванчева от ОП „Стара София“ със СИМ, чиито материали ми бяха изключително полезни.

Паметниците бюстове в паркова среда се поставят най-често в зелените площи и се открояват на фона на растителност или стенна повърхност (Стойчев 1985: 198). За да изпъква фигурата, ландшафтните архитекти препоръчват растителният фон да бъде контрастиращ на материала на бюстовете. Болшинството бюстове в Борисовата градина са от бронз и не винаги се открояват достатъчно (Марков 2001: 115). Разполагането на скулптурните портрети в паркова среда изисква достатъчна обзримост и достъпност. Според изискванията за добро ситуиране и отчетливост на паметниците те не бива да бъдат оставяни с открити гърбове. От значение е начинът, по който идва светлината, която трябва максимално да освети фигурата и да не бъде от страната на гърба (Стойчев 1985: 198). Споделям мнението, според което „шаблонизираните паметници бюстове със стереотипните пиедестали остават почти незабелязани поради неизразителност или неудачно включване в средата. Те са унифицирани, с главна цел портретно сходство“ (Ангелов 1977: 14). Не винаги портретите са сполучливи или достатъчно изразителни, което затвърждава впечатлението за еднакъв подход и рутинност в изработването им. Обстоятелството, че екстериорната скулптура има различни функции и е предназначена за масовия зрител, а не за музейно представяне или за познавачи и ценители, не оправдава подценяването на художествената изразителност и цялостното решение на експонирането. Постаментите, които са необходими за да изпъкнат изнесените на открито произведения, са досадно шаблонни и еднотипни. Едно сравнение например с бюст-паметниците, разположени в Белград, на хълма „Кале мегдан“ показва съществени различия, които, макар и формални, са израз и на отношението към видните представители от миналото. Изящните и разнообразни постаменти на бюстовете в Белград, както и самите портрети трудно могат да бъдат съпоставени с еднообразните, скучни и шаблонизирани постаменти, и не винаги добре решените портрети на изобразените бележити българи у нас.

Тъй като бюстовете-паметници представят образите на личности, значими за обществото, идеята е контактът на зрителите с тях да бъде непосредствен и ненаатрапващ се. Тези фигури не притежават величавите размери и патетиката на монументалните паметници и са предназначени са по-интимен досег със зрителите. Всеки от образите напомня конкретна личност, неговото дело и значимостта му за обществото. Разполагането им по оживената централна алея предполага по-голяма масовост на зрителите. В парка са изградени редица съоръжения, които привличат разнообразни групи хора: детски площадки, тенис-кортове, стадиони, лятна естрада, езеро, заведения и т.н. Поставянето на паметниците в най-оживената част на парка подсказва идеята, че и извън ритуална ситуация паметниците трябва да имат „активно присъствие в ежедневно обкръжение на хората“ (Ангелов 1977: 14). Парковата среда се приема като подходяща за внушението, което цялост издигнатите мемориали на забележителни личности. Експонирането им е далеч от идеята за обобщени символи, каквито са монументалните паметници,

братските могили и други и разчита на контакта с изобразената конкретна личност.

Поставянето на бюст-паметници на определени личности става по критерии за подбор, които налага на паметта националната държава – по правило тя използва такива отправни точки в историята, които подкрепят положителната представа за себе си и се съгласуват с определени цели на действието (Асман 2004: 178). Издигането на паметник на определена личност само по себе си е вече знак на почит към мъртвия и указание за неговата значимост. Увековечаването на неговия образ обаче не се изчерпва със спомена за неговите портретни особености. Изобразяването му често придобива характеристики, които разширяват кръга на конкретните му качества, за да го издигнат до символ на епохата, на идеята, на героизма, и т.н., заедно с изтъкването на добродетели, реални или хиперболизирани, които обслужват символната му функция. На мъртвите лица се придава следователно специфично значение, културно конструирано (Verdery 1999: 28).

Както пише А. Асман, „националната памет се отличава от паметта на поколенията и групите по наличието на такива символни опори, които придават устойчивост на спомена и в бъдещето, задължавайки по-късните поколения да бъдат верни на общия спомен. Монументи и паметници, годишнини и ритуали придават стабилност на спомена отвъд границите между поколенията с помощта на материални знаци или периодично повторение. Те предлагат на по-късните поколения да се вживеят в спомена“ (Асман 2004: 177). Издигането на тези паметници е част от конструирането на миналото: „Институциите и колективните тела като например държавата, църквата или пък дадена фирма нямат колективна памет, те „си създават“ такава. За тази цел те използват знаци и символи на спомена, текстове, образи, ритуали, места и монументи. Заедно с тази памет институциите и колективните тела „си създават“ още и идентичност“ (Асман 2004: 176).

Паметниците на бележити люде конструират специфично място, което служи за поклонение и патриотично възпитание и укрепва чувството за идентичност. Паркът и неговите паметници се превръщат в място на памет, концептуализирано чрез избрани аспекти на миналото. „Миналото не възниква от само себе си, то е резултат на културно конструиране и представяне; то винаги се ръководи от специфични мотиви, очаквания, надежди, цели, и се формира от отправните рамки на настоящето“, пише Я. Асман (Асман 2001: 86). Селекцията от почитани образи, представени чрез бюст-паметниците позволява те да бъдат използвани и като предпочитан „декор“ на сцената на политически прояви на обществени групи, които търсят идентичност и легитимност чрез образите на изтъкнати и популярни национални личности от миналото. „Присвоената памет“ следователно може да подкрепи или затвърди определени политически идеи и цели чрез концептуализирането на тези образи от определена гледна точка да постигне своите внушения.

Бюст-паметниците като специфични символични образи също са въввлечени в ритуални ситуации, макар и далеч по-скромни от онези, събиращи доскоро многохилядни тълпи около братските могили или монументалните паметници, коментирани и оценявани повече в политически, отколкото в естетически дискурс. Чрез тях в парка се обособява ритуално пространство, място на поклоничество, чийто център са изваяните образи на видните предшественици на нашето съвремие – революционери, военни дейци, поети, писатели, композитори. То започва постепенно да се формира чрез бюст-паметници на значими личности още през 20-те години на XX в. и към старите паметници и до днес се добавят и нови, като се запазват мемориалните функции на централната алея на софийския парк. Макар че голяма част от бюстовете са издигнати в различно време и предимно преди установяването на комунистическия режим в страната, мястото се използва понякога като ритуално пространство за чествания по разнообразни поводи от членове на комунистическата партия. Днес тези режисирани сбирки са рядкост и напомнят за времето, когато комунистическата власт беше узурпирала паметни за историята на България места, в които организираше своите поклоннически походи по време на празници, превръщащи се в демонстрация и потвърждение на господстващата идеология. Както подчертава Ив. Знеполски, има „налице и повтарящи се обекти на честване, вярно, малко на брой, в които всички режими са търсили или търсят опора на своята легитимност“, следователно, „може да се говори за заимствани места на паметта“ (Знеполски 2004: 14). Почитането на паметта на национални герои е демонстрация на патриотизъм, който също беше присвоен като привилегия на комунистическата идеология. Политическата употреба на паметта е добре познато явление и всяка идеология поставя развитието на историческото и социологическото себепознание на обществото в служба на своята легитимация (Нора 2004: 168). Ян Асман подчертава: „властта има нужда от потекло“ (Асман 2001: 69). Тази необходимост води до инструментализиране на символите, чрез които властта присвоява паметта за героите от миналото и се идентифицира с тях. Както пише Пиер Нора, „паметта е по-скоро рамка, отколкото съдържание, тя е винаги възможна цел, съвкупност от стратегии, наличност, чиято значимост се определя не толкова от това, което представлява, колкото от онова, което правим от нея“ (Нора 2004: 27). Този символен потенциал често е подлаган на идеологическа интерпретация в съответствие с определени политически цели. Достатъчно познати и почитани безрезервно от всички като национална гордост, тези герои са издигнати като символи на единство, патриотизъм, национална идентичност, високи идеали и т. н. Техният избор респектира и повишава авторитета и доверието в господстващата идеология, която търси своята легитимация в символите на революционното и културното минало. Впрочем, манипулацията на символните форми е неизменна стратегия в политическите действия (Петров 2002: 1).

Алеята с бюст-паметниците на бележити личности в българската история и култура в последните години макар и рядко се обогатява с нови

имена. Запазва се системата на мемориален комплекс, който съхранява паметта за тях. Паметниците въздействат с конкретните образи на изтъкнати личности. Достъпът до тях е свободен и осигурява непринуден контакт, в който тяхното послание следва да достигне до неангажирания зрител. Идеологическите и възпитателните функции и значения, които паметниците внушават, поддържат традицията на тяхното специфично парково експониране. Бюст-паметниците са своеобразен символен капитал, чието значение се активира в процеса на непосредствения зрителски контакт. Идентифицирането с тях е част от националната гордост и самосъзнание.

Литература:

- Ангелов, Валентин, *Монументалното изкуство и мястото му в социалистическото общество*, Изкуство, кн. 6, 2-9, 1973
- Ангелов, Валентин, *Социалният живот на паметника и мемориалния комплекс*, Проблеми на изкуството, кн. 4, 11-17, 1977
- Аръес, Филип, *Человек перед лицом смерти* (пер. с фр. яз.), Москва, 1992
- Асман, Алайда, *Места на памет между триумфа и травмата, Около Пиер Нора*. Места на памет и конструиране на настоящето, София, 173-187, 2004
- Асман, Ян, *Културната памет*, София, 2001
- Даскалов, Румен, *Значения и употреба на българското Възраждане*, История, разказ, памет (съст. и ред. Ив. Знеполски), София, 110-150, 2001
- Знеполски, Ивайло, *Комунизмът – място на памет без общоприета опорна точка. Относно характера на посткомунистическата травма, Около Пиер Нора*. Места на памет и конструиране на настоящето, София, 127-144. 2004
- Йокимов, Петър, Любинка Стоилова, *Как Софийските централни гробища да станат обект за културен туризъм според европейската практика*, София и нейното културно-историческо наследство, София, 145-149, 2008
- Лихачев, Дмитрий, *Поэзия садов*. К семантике садово-парковых стилей (3-изд.). Москва, 1998
- Лоуентал, Дейвид, *Миналото е чужда страна*, София, 2002
- Марков, Константин, *Използване на скулптурата в „Борисовата градина”, принципи на взаимовръзка между художественото произведение и парка*, Юбилеен сборник 50 години специалност „Ландшафтна архитектура”, София, 113-117, 2001
- Нора, Пиер, *Места на памет*. Т. I. От републиката до нацията, София, 2004

- Петров, Петър, *Празнични традиции и политически практики*, Автореферат, София, 2002
- Прост, Антоан, *Паметниците на загиналите. Републикански, граждански или патриотичен култ?* Пиер Нора. Места на памет. Т. I. От Републиката до нацията. София, 72-107. 2004
- Рикьор, Пол, *Паметта, историята, забравата*, София, 2006
- Свирида, Ирина, *Сады века философов в Польше*, Москва, 1944
- Стойчев, Любен, *Паркова и ландшафтна архитектура*, София, 1985
- Схема-концепция за развитие на мемориалната система от бюст-паметници на бележити българи в Парка на свободата*, София, 1987
- Фомина, Людмила, *Градини и паркове на България*, София, 2007
- French, S, *The Cemetery as Cultural Institution: the establishment of Mount Auburn and the "Rural cemetery" Movement*, American Quarterly, 1, 1974
- Ragon, Michel, *L'espace de la mort. Essai sur l'architecture, la decoration et l'urbanisme funeraires*, Paris, 1981
- Verdery, Katherine, *The Political Lives of dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, New York, 1999

Stanka Janeva

On Monuments in Parks

Monuments located in parks have one essential advantage over museum exponents: it is not necessary to know or understand much about sculpture or arts in general. Plus, as access is free, thus allowing spontaneous contact which aids that the message contained in a given monument reaches audience easily. A spontaneous contact with these art works predestines the monuments reflections through ideas important to masses. Ideological and educational functions and meanings suggested in these park monuments, are supported by tradition, that is, they support tradition of the monuments specific exposition in parks.

Key words:
monument, park,
functions

Драгана Лазаревић Илић

Народни музеј Ваљево
dlis58@gmail.com

Бранковина, време и људи

У селу Бранковини, недалеко од Ваљева, налази се једна од најслојевитијих и најзанимљивијих меморијалних целина у нас. Хронолошки гледано, реч је о објектима углавном из прве половине XIX века, а у тематском погледу могу се издвојити три типа садржаја: сакрални, фолклорни и државно-институционални. Сакрални део чини црква Светих Арханђела са црквеном ризницом из XVIII и XIX века и надгробним споменицима непосредно уз њу. Фолклорне карактеристике заступљене су у ретким примерима народног неимарства као што су: собрашице, парохијска кућа, чесма Ненадовића, вајат Ненадовића и школски бунар. Државно-институционални садржај огледа се у две школске зграде, које представљају примере развоја школства у Србији у XIX веку (стара и нова школа), и у пратећим објектима, као што је стара школска писарница. Музеолошка обрада и презентација поменутих споменика културе поштовала је специфичност намене коју је сваки од објеката имао у прошлости и улогу личности из националне историје и културе, везаним за Бранковину не само рођењем већ и духовним опредељењем. Услед изразите слојевитости спомен целина у Бранковини представља стални истраживачки и музеолошки изазов, који намеће нова идејна ре шења у циљу што боље усклађености њених садржаја.

Особености културно-историјске целине у Бранковини огледају се, између осталог, у улози историјских личности у настајању споменика културе. Овде пре свега мислимо на личности из породице Ненадовић, али исто тако и на духовну везаност Десанке Максимовић за овај крај и на њену заслугу за ово место у новије време.

Кључне речи:

споменици, историјске личности, слојевитост, презентација

У тексту који следи наглашавамо приврженост завичају која је на овом простору остварена на најбољи могући начин. „Везаност за завичај“ није

овде фразеолошка или општа, већ је, вођена идејом о унапређењу живота у родном месту, стално напредовала, остављајући материјалне доказе све до наших дана. Почев од цркве Светих Арханђела као средишта, ницали су деценијама објекти различите намене, стварајући тако заокружену целину, а данас духовно исходиште и оазу за све поштоваоце традиције и културе.

Али, пођимо најпре од историјско-географских и етнолошких карактеристика самога краја, који су омогућили настанак спомен целине. Бранковина се налази у ретко питомом и живописном пределу на источним огранцима Јаутине, удаљена десетак километара или „сат и по хода“ од Ваљева, како у својим Мемоарима истиче Прота Матеја.¹ До Бранковине се стиже полазећи из центра Ваљева, поред брда Кличевац на коме доминира чувена кула Јакова Ненадовића, путем Ваљево-Шабац, од кога се на десетом километру одваја локални пут који води до знамените културно-историјске целине и даље продужава у остале делове насеља.

О Бранковини и Ненадовићима

Бранковина спада у старија насеља ваљевског краја, помиње се први пут почетком XVII века међу шест села у околини Ваљева, а припада типу разбијених насеља са низом посебно груписаних заселака као што су Шабатовац, Протино брдо, Павићи, Попов џемат... У средњем делу доминира Протино брдо, на коме су се некада налазиле куће Ненадовића, а нешто северније је веће брдо Посово, где је био збег у време Турака. Временом, Бранковина је постала административно, црквено и просветно средиште за неколико околних села, на шта је највише утицала њена улога седишта ваљевских кнезова, бираних претежно из породице Ненадовић.²

Ненадовићи су се доселили из Херцеговине у другој половини XVII века, а имали су пресудну улогу у преломним моментима српске историје, те су дали истакнуте вође и културно-просветне посланике као што су кнез Станоје, кнез Алекса, војвода Јаков, Прота Матеја, зограф Петар, војвода Сима, војвода Јеврем и протин син Љубомир Ненадовић, светла личност српске књижевности XIX века.

Иако су Ненадовићи и песникиња Десанка Максимовић синоними Бранковине, у познате личности које су допринеле развоју овога краја треба уврстити и представнике породице Нешковић-Хацић из Бабине Луке, међу којима најпре умног писца и великог уметника Хади Рувима, рођеног 1752. године, који се пре замонашења звао Рафаило, а потписивао Ненадов или Нешковић. Посебну културно-историјску вредност имају његови записи и цртежи у богословским књигама антологиону, триоду и пентакостару, из времена када је био парох бранковачке цркве од 1777. до 1796. године, а онда је напустио Бранковину и постао архимандрит манастира Боговађа. Реч је о

¹ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Београд 1963, 17.

² Бранко Вујовић, *Бранковина*, Београд 1983, 19-32

ретко лепим књижевним записима за оно доба, док су цртежи дати као инструкције уз текст, али откривају изузетну надареност свакако највећег иконописца, графичара и дуборесца XVIII века. Као један од организатора устанка, Хаџи Рувим је погубљен на Калемегдану 1804. године.³ Прве појмове о писмености и сликарству пренео је свом синовцу и следбенику Петру Николајевићу Молеру, такође иконописцу, једном од најобразованијих српских војвода оба устанка.

Међу заслужним личностима овога краја вредно је поменути и попа Софронија Хаџића, зографа Јеремију Михаиловића, кнеза Пеју Јанковића који је наследио погубљеног Алексу, свештенике из породице Петровић-Павић, попове Станоја, Пантелију, Николу из Кршне Главе, храброг фрајкорца Марка Кару из Котешице, Дамјана Кутишанца, чију је погибију 1804. године на Чокешини опевао Филип Вишњић, и многе друге сахрањене у порти старе цркве.

Породица Ненадовић доселила се у Бранковину средином XVII века из „Бирча са црногорске границе“ према Проти Матеји, тј. са границе Црне Горе и Херцеговине, одакле води порекло већина становништва ваљевске нахије.⁴ Осврнућемо се на неке знамените представнике ове породице и њихову ктиторску улогу у настајању спомен целине у Бранковини, али исто тако и на историјске, уметничке и културне вредности споменичких објеката и њихову узајамну повезаност, као и на захтеве савремене музеолошке презентације.⁵

Културно-историјска целина у Бранковини смештена је у подножју Протиног брда на северу и Шабатовца на југу, у прелепом природном амбијенту црквене порте и школског дворишта, између којих протиче вијугави Школски поток. Споменици културе испуњавали су овај простор постепено, настајући у времену драматичних историјских збивања и носећи печат познатих личности овога краја. Тако насталу културно-историјску целину чини скуп историјских, културних, просветних и меморијалних споменика који се одликују сложеношћу садржаја и облика, а истовремено се допуњују.

³ Боровије Маринковић, *Хаџи-Рувим – пре целине пре смисла I*, Ваљево 1989, 19-17; Владимир Кривошејев, *Цртице за биографију Хаџи-Рувима Нешковиха*, Међуопштински историјски архив Ваљево, Гласник 26-27, Ваљево 1992, 72-77; Б. Вујовић, *Бранковина*, Београд 1983, 35-52.

⁴ П. М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд 1963, 11.

⁵ Више о личностима из породице Ненадовић и историјским догађајима у којима су имали водећу улогу, видети у: Драгана Лазаревић Илић, *Знаменитости Бранковине*, Ваљево 2008, 7-15.

Црквена порта и објекти у њој

На овом знаменитом простору најпре затичемо *цркву Светих Арханђела*, духовни храм Бранковине око кога су временом ницали и други вредни културно-историјски споменици. Континуитет цркве у Бранковини можемо пратити од средине XVIII века, када је подигнута најстарија црква која се налази изнад сеоског пута у подножју Поповог брда, надамак старог сеоског гробља. У непосредној близини је некропола из истог времена. Ова црква брвнара била је посвећена св. Арханђелима, а изгорела је до темеља у аустро-турском рату 1789. године. Део темељних каменова уграђен је у темеље парохиског дома из XIX века, где се и данас налази.

Кнез Алекса је средином 1792. године подигао нову цркву типа брвнаре у подножју Шабатовца, југоисточно од олтарa данашње цркве, али је и она доживела судбину претходне, да би била обновљена 1806. и обављала своју функцију све до почетка грађења нове цркве 1829. године, која је подигнута на истом месту. Покретни инвентар ове цркве је сачуван, а остаци некрополе постоје, али у знатно измењеном стању.⁶

Црква Светих Арханђела, чија је изградња завршена 1830. године, задужбина је Проте Матеје и представља остварење његових замисли о унапређењу живота у родном месту. О времену градње цркве сведочи натпис на плочи узиданој у западну страну зида, у коме се помиње и историјат цркве у Бранковини, као и имена неимара. У олтару, на бочним странама часне трпезе, постоји ктиторски натпис Проте Матеје у коме се поред њега помињу и други чланови његове породице. Значајна су још два натписа – један који се односи на смрт кнеза Николе Симеуновића, и други – стара читуља Проте Матеје Ненадовића, пронађена у поткровљу цркве 1831. године, која садржи мушка и женска имена породице Ненадовић који су умрли до те године, а значајна је за проучавање историјата ове породице. Црква је веома добро очувана.⁷

При цркви и у новом парохиском дому чува се драгоценa *црквена ризница* у виду својеврсне музејске збирке, а чине је црквени предмети специфичне уметничке израде, богослужбене књиге и историјска документа која датирају од средине XVIII до краја XIX века. Приложиле су их истакнуте личности овога краја – Хаџи Рувим, кнез Алекса, Прота Матеја, књегиња Персида Карађорђевић, књижевник Љуба Ненадовић и многи други. Међу бројним предметима треба издвојити напрсни крст реликвијар из X – XI века; Хаџи Рувимов дуборезни крст, настао између 1777. и 1784. године; кандило од бронзе с почетка XIX века, за које се сматра да је припадало Хаџи Рувиму. Значајно место у оквиру црквене ризнице имају предмети које су даровали Ненадовићи и тиме обогатили ову збирку. Ту пре свега мислимо на Велико

⁶ Б. Вујовић, *Музеолошка обрада и заштита Бранковине*, Београд 1981, 26; Исти, *Бранковина*, Београд 1983, 55-63

⁷ Исто.

јеванђеље Бранковачке цркве, које је Прота Матеја донео из Русије 1804-5. године заједно са осталим предметима, као поклон руског цара; Мало јеванђеље Проте Матеје; ручни крст Проте Матеје и многе друге богато украшене предмете, као што су кадионица и кандило књегиње Персиде. Протини синови Љубомир и Светозар Ненадовић поклонили су Цркви, у спомен на свога оца, сребрни престони крст из 1860. године. Веома су вредне иконе св. Арханђела Михаила, св. Николе, св. Јована, св. краља Стефана Дечанског, као и ретке старе књиге историјске и богослужбене садржине – антологион, псалтир, требник, пролог, минеј, ирмологија, штампане углавном у Москви у XVIII, као и неке књиге штампане почетком XIX века.

Црквеној ризници припадају и историјска документа значајна за проучавање историје Бранковине и њене цркве, као што су ретке богословске свеске са белешкама проте Данила Петровића из 1826-1839. године, попис парохијана у Бранковини и Јошеви који је сачинио прота Симеон Петровић 1831. године драгоцену читуља Проте Матеје из исте године, као и други списи и документа који су припадали познатим личностима.⁸

Као што смо истакли, црквена ризница садржи предмете музејске вредности, који су највећим делом изложени у ентеријеру цркве Св. Арханђела поводом обележавања два века од Првог српског устанка, 2004. године. Сматрамо да поменути простор није адекватан за презентацију и да би боље решење била стална поставка највреднијих експоната ризнице у старој парохијској кући у порти, која је такође занимљиво градитељско остварење са извученим и наткривеним тремом дрвене конструкције.

Особену вредност културно-историјске целине чини скупина надгробних споменика из XIX века, њих око двадесетак, који се налазе непосредно уз цркву. Хронолошки су најстарија два споменика – надгробни споменик кнезу Алекси и споменик у облику пирамиде подигнут над породичном гробницом Ненадовића, обелиск који садржи и натпис о пореклу и путевима досељавања ове породице у Бранковину, подигнути почетком XIX века. На обелиску Ненадовића постављена је 3. јуна 2001. године плоча посвећена Јакову Ненадовићу, јер испод овог обележја леже његови земни остаци. Остали споменици настали су после изградње цркве, тј. после 1830. године. Овде су сахрањени и војвода Сима, који је погинуо у боју на Дубљу 1815. године, зограф Петар и његова супруга Иконија, војвода Јаков, Протин син Александар и најстарији брат Никола. Прота Матеја је ту сахрањен 1854. године уз велике народне почести. Његов надгробни споменик веома је једноставан и састоји се од хоризонталне плоче и вертикалног споменика са крстом и натписом који садржи биографске податке. Уз свога оца, овде је сахрањен и књижевник Љуба Ненадовић, а његов обелиск је украшен овалним рељефним портретом. Одмах поред њега подигнут је и споменик војводи Јеврему. На истом простору налазе се и остали гробови у којима су сахрањене

⁸ Б. Вујовић, *Бранковина*, Београд 1983, 75-107.

виђеније личности Бранковине из породица Ненадовић, Петровић, Симеуновић и Павић. Поред цркве налази се и споменик палим ратницима Бранковине у ослободилачким ратовима 1912-1919. године.⁹ Дакле, поред цркве смештено је старо гробље са надгробним споменицима Ненанодовића, почев од кнеза Алексе до књижевника Љубе Ненадовића, али и споменици заслужним свештеницима, као и мештанима изгинулим у ратовима. Истовремено, они представљају занимљиве примерке традиционалне сепулкралне материјалне културе ових крајева.¹⁰

Нешто даље од цркве, на једном узвишењу према школском дворишту, сахрањена је и песникиња Десанка Максимовић 1993. године, а убрзо су овде из Београда пренети и остаци њеног супруга Сергеја. Тако је за велику песникињу Бранковина, некада стална инспирација, сада постала вечно уточиште.

У близини цркве налази се *стари црквени бунар*, према предању задужбина чувеног јунака Дамјана Кутишанца, који је погинуо на Чокешици 1804. године. Зидан је каменом крајем XVIII века, а данас је ван употребе.¹¹

Поред стазе која води од цркве према потоку, близу дрвеног мостића који повезује порту са школским двориштем, налази се *чесма Ненадовића*, на којој постоје плоче са натписима који садрже податке о личностима које су је подигле. У спомен на Ненадовиће обновљена је 1932. године.¹²

У етнолошке знаменитости спомен целине спадају и за овај крај карактеристичне *собрашице*, смештене у северозападном делу порте. То су примерци народног неимарства XIX века, полуотворене или сасвим отворене дрвене кућице, налик на настрешнице или трем, а срећемо их најчешће у западној Србији и источној Босни, само што се негде називају *чардаци* или *трпезаре*. Грађене су у близини цркава или манастира, а служиле су за окупљање становништва у време разних светковина, сабора, црквених празника или ради обреда. У њима се ручавало, разговарало или склањало од временских непогода. Богате породице имале су сопствене собрашице као у Бранковини нпр. Ненадовићи, Лазаревићи, Петровићи и други. Одликују се веома једноставним обликом – правоугаоне основе са ниским каменим озиданим темељем и четвороводним кровом, некада покривеним шиндром а данас бибер црепом, који носи дрвена ограда са стубовима.

У порти бранковачке цркве сачувано је пет покривених собрашица, мада има и једноставнијих облика, а чине их само клупе са столом у средини. Постоје претпоставке да је једна од некадашњих собрашица преправљена у стари парохијски дом додавањем трема са декоративно обрађеном

⁹ Исто, 127-142.

¹⁰ Радмила Тешић, *Руралне целине као један вид заштите традиционалне културе на подручју ваљевске Колубаре*, Етнолошке свеске IX, Београд-Нови Пазар 1988, 127.

¹¹ Б. Вујовић, *Бранковина*, 111.

¹² Исто, 111-113.

дрвенаријом, који је до 1967. године служио својој основној намени, а касније је коришћен као помоћна зграда црквене парохије.¹³

Школске зграде зване Протина и Десанкина школа

Када преко дрвеног моста ступимо у школско двориште, у световни део културно-историјске целине, наилазимо на још један споменик народног неимарства – вајат *Ненадовића*, у коме је 1826. године рођен књижевник Љуба Ненадовић. Вајат личи на једноделну брвнару покривену шиндром, а више пута је премештан. Првобитно се налазио у дворишту куће проте Матеје на Поповом брду, а затим је као етнографска знаменитост био изложен поред Муселимовог конака у Ваљеву, да би 1982. био враћен где и припада, у Бранковину, и постављен поред старе школе.¹⁴ Ентеријер вајата уређен је 2001. године.

Између вајата и старе школе саграђен је почетком XX века *школски бунар*, зидан каменом основом у дубини и спољном дрвеном конструкцијом, уобичајеном за објекте овог типа.

Залагање Проте Матеје да сеоски центар у Бранковини добије, поред културних и фолклорних, и образовне садржаје настављено је почетком XX века под другим покровитељством.

Две школске зграде сведоче о развоју просвете у XIX веку и о напорима кнежевине Србије да наш образовни систем приближи европским токовима. Резултат ових напора је прва државна школа у Бранковини, сазидаана, према подацима из школског летописа, 1836. године као масивна приземна грађевина правоугаоне основе, величине 11,50 x 13,65 м. У складу са народним градитељским традицијама, изграђена је као нешто већа сеоска кућа, у којој је само унутрашњи распоред био прилагођен школској намени. У традицији се *Стара школа* назива „Протина“, вероватно због његових заслуга у ширењу писмености и образовања, мада придев „Протина“ у ствари пристаје приватној школи коју је у свом дому основао Прота Матеја 1830. године.¹⁵ Када је 1894. године отворена *Нова школа* у истом дворишту, стара је постала учитељски стан.¹⁶

У тзв. *Старој школи*, поводом обележавања сто осамдесете годишњице првог српског устанка, постављена је музејска изложба посвећена развоју школства и просвете у то време. Део ентеријера (ходник и једна

¹³ Исто, 111.

¹⁴ Исто, 113.

¹⁵ Иако се до сада сматрало да је стара школа саграђена 1834. године, В. Кривошејев у чланку *Прилози историјату школе у Бранковини*, Ваљевац 1996, 146-160, доказује да је она сазидаана 1836. године; Летопис школе у Бранковини.

¹⁶ Синиша Бранковић, *Градња друге школе у Бранковини 1892-1894*, МИАВ, Гласник 26-27, 1992, 138-143.

просторија) искоришћени су за представљање поменутог периода, са рукописним књигама и уџбеницима из XIX века и пратећом документацијом. У осталом простору реконструисане су зборница и учионица, а такође приказана и идејна решења за споменик Проти Матеји као једном од утемељивача образовања у овом крају. Куриозитет изложбе представља конзерваторски обрађен и реконструисан ентеријер једне учионице с краја XIX и почетка XX века, који спада у музеолошки ретка решења са упечатљивим карактеристикама историјског развоја школства.

Могуће идејно-техничке промене, као неминовни захтеви будућности, не би требало да одступају од поменуте концепције, која највише одговара аутентичном школском објекту с почетка XIX века, тим пре што су изложбе педагошког типа реткост. У складу са постојећом концепцијом јесте и експериментална учионица, отворена 2003. године.

Нова школска зграда, као што је већ назначено, подигнута је 1894. године и у њој је учила песникиња Десанка Максимовић, чији је отац ту био учитељ. Нова, тзв. „Десанкина школа“ обновљена је 1985. године, а њен ентеријер прилагођен је мултидисциплинарним програмима. У преуређеном простору усклађени су музејски и културно-просветни садржаји постављањем сталне изложбе о животном и књижевном путу поетесе, отварањем сале за програме и оснивањем библиотеке која успешно ради. У експозиционом делу приказане су личне фотографије, одликовања, дипломе и повеље, једном речју – награде за стваралаштво; бројне поетске књиге, мањи број ђачких и студентских радова посвећених њеној поезији. Изложен је и портрет Десанке Максимовић, уље на платну, рад Лизе Крижанић, настао у време боравка песникиње у Паризу и пријатељства са познатим уметничким паром. Допуне које су предузете 1998. године у тзв. сали за програме такође се односе на излагање признања у виду значајних диплома добијених за вишегодишње стваралаштво, прилагођених ентеријеру и његовој намени. У музеолошке иновације у поменутој сали спада и приказивање песме „Тражим помиловање“ у виду веза на ланеном платну које је ткано давне 1901. године, на полеђини школске табле.

Поменута музејска поставка биографског је карактера, припремана још за песникињог живота, а она сама била је један од њених редактора, што јој даје специфичну димензију. Допуњавање ове изложбе данас се односи на последњу деценију живота Десанке Максимовић и стављање њене личности у историјске оквире. Са тренутком смрти Десанке Максимовић, 1993. године, мења се однос према њеној личности, која постаје историјска, те је и треба ставити у меморијалне оквире. За разлику од постојеће, репортажног типа (управо зато што је настала за време Десанкиног живота), будућа изложба била би осврт на њен укупни животни и песнички пут. Она би задржала биографску димензију, али би меморијални аспект био јаснији и изражајнији. Нова концепција базира се на предметима који би омогућили презентацију у виду ентеријера. Тако је нпр. период рођења, детињства и девојаштва могуће допунити етнолошким елементима који би нагласили одређено време, а

период књижевног успона био би концентрисан око радне собе са детаљима посебне животности и тоpline, карактеристичним за ентеријални приступ презентацији. Тако би се новом поставком избегло неприкладно додавање новопристиглих предмета и оних који ће тек бити прикупљени.¹⁷

Пословична везаност Десанке Максимовић за овај крај огледа се не само у њеној поетској надахнутости завичајем, већ и у ангажовању да Бранковина постане стедиште међународних сусрета песника, који се и после њене смрти редовно одржавају.

Иза нове школе, у дубини школског дворишта, налази се помоћна зграда, вероватно подигнута средином XIX века, вредан примерак народног неимарства, која је служила као *школска писарница*.¹⁸

На простору до ове споменичне целине завршени су 2004. године радови на изградњи *реплике куће* по узору на ону у којој су становали Ненадовићи средином XIX века, са шест просторија које пружају могућност за комплексну музеолошку презентацију, где би се преплитали етнографски и историјски приступ. Са историјског аспекта неће се одступати шире од приказивања генеалогског стабла породице Ненадовић, уз помоћ одговарајућих експоната који би омогућили један до сада некоришћени приказ поменуте теме.¹⁹

Културно-историјска целина обједињује историјске, етнолошке и уметничке вредности а да је при том сваки део задржао сопствене карактеристике и неоцењив значај.

Поред овог знаменитог места, такође у Бранковини или, пак, у њеној најближој околини, налазе се и друге знаменитости које ћемо овом приликом поменути. То су кућа из средине XIX века у бранковачком засеоку Лазаревићи,²⁰ хронолошки последња коју је користила породица Ненадовић. Значајни су и брдо Посово – место збега из Првог српског устанка, темељи Хаци-Рувимове цркве у Бабиној луци, средњовековна црква са стећком крај ње у Докмиру и Рељино поље у Кршној глави, место где су се одржавале

¹⁷ Д. Лазаревић Илић, *Основе за музеолошку презентацију Десанкине школе у Бранковини*, Десанка Максимовић у деценији 1993-2003, Десанкини мајски разговори, књ.18, Београд 2004, 89-98,

¹⁸ Б. Вујовић, *Бранковина*, 123. Аутор истиче да је према месном предању ова зграда служила кнезу Алекси као судница или апсана, али да архитектонски облик и локација не иду у прилог тој тврдњи, већ само евентуалној претпоставци о постојању неке друге зграде са поменутом наменом.

¹⁹ Д. Лазаревић Илић, *Културно-историјски споменици Бранковине – заштита и презентација*, Историјски архив Ваљево, Гласник 38, Ваљево 2004, 147-167.

²⁰ Б. Вујовић, *Бранковина*, Београд 1983, 114-115, претпоставља да је преузета грађа са старог кућишта на Резинама условила облик и величину поменуте зграде.

народне скупштине (на једној од њих, маја 1804. године, постављени су темељи правосуђа).

Комплексност културно-историјске целине и бранковачког подручја у ширем смислу захтева мултидисциплинарни научни приступ и представља истраживачки изазов.

Изложбени подухвати у неким од поменутих објеката покушаји су њихове што успешније презентације, али никада коначна решења. Основни задатак који се поставља пред музејске стручњаке јесте истраживање и музеолошка обрада споменичких објеката и затеченог покретног материјала који се налази у њима, поновни конзерваторски третман појединих објеката, савремена презентација и поставка школске збирке, као и изложба посвећена породици Ненадовић и нови, меморијални осврт на животни и песнички пут Десанке Максимовић. Остали садржаји, попут сусрета песника, књижевних вечери и, у најновије време, Десанкиних мајских разговора и Десанкиног михољског лета, такође доприносе занимљивости и живости овог места.

Поменути споменици културе, смештени у живописном амбијенту порте и школског дворишта, чине једну врсту музеја у слободном простору, који достојно сведочи о бурној прошлости. Прожимање духовног и световног са снажном традиционалном основом даје виталност овом специфичном простору, а самим тим и могућност његовог трајања.

Споменичке вредности Бранковине имају не само културно-историјски, већ и национални значај, а ово место је и данас, као некада, културно-просветни центар, чиме је у потпуности остварена давнашња замисао знаменитих личности овога краја.

Dragana Lazarević Ilić

Brankovina, an Era and People

Due to its cultural monuments that have witnessed many crucial historical events, Brankovina is one of the well – known places. It is the place where philosophical and artistic thought of Hadzi Ruvim is interlaced with theological and governmental efforts and literary morals of Ljuba and Desanka Maksimovic, and thus the oasis for the most sophisticated needs of a human.

Key words:

monuments,
historical
individuals, levels,
presentation

Various historical monuments, mainly from the 19th century – church of Saints Archangels with its treasury, buildings of folk architecture together with the fact that this village was the first bastion of education, make Brankovine one of the most significant memorial places in Serbia.

Protectors of the place were the family Nenadovic. The persistence of Prota Mateja to develop the culture of living in his home village along with the spiritual connection and efforts of Desanka Maksimovic to improve living conditions in our times are the main characteristic of this memorial complex. During the museology processing and presentation of above mentioned monuments, we took care of the specific purpose of historical monuments as well as of the role of the historical and cultural figures that were closely linked to Brankovina – not only by birth, but by spiritual determination as well.

Гордана В. Пајић

Народни музеј Ваљево
23bobita@gmail.com

Руралне целине у ваљевском крају као памћење и сећање

Богато етнолошко наслеђе Ваљевске Колубаре и Подгорине представљено је у оквиру тематских изложби у заштићеним руралним целинама: Спомен-кући у Робајама (1977), сеоском центру у Бранковини (1984) и у Родној кући војводе Живојина Мишића у Струганику (1987). Ове целине и објекти везани су за различите периоде српске историје (Титов долазак на ослобођену територију 1941; Први српски устанак и улогу породице Ненадовић; личност песникиње Десанке Максимовић; Први светски рат и личност Живојина Мишића), а представљање одређене друштвене појаве и личности стављено је у контекст традиционалног културног миљеа. Ове целине на најбољи начин рефлектују однос шире друштвене заједнице на културно-историјско наслеђе једног времена. Неки од тих споменика преживели су и надживели своје време, а други су, пак, пали у заборав. Музејске поставке у њима имају улогу неговања историјског памћења и сећања, али и његове употребе као ресурса општег развоја.

Простор Ваљевске Колубаре и Подгорине има богато културно-историјско наслеђе, што је последица природне средине, бројних миграцијских токова и историјских дешавања. О овом наслеђу сведоче бројни трагови материјалне културе (сакрални објекти, објекти градске и сеоске архитектуре, споменици историјским догађајима) који су временом, због свог значаја, постали споменици културе о којима се старају надлежне установе заштите¹ и шира друштвена заједница – држава.

Кључне речи:

руралне целине,
догађаји, личности,
сећања

Стручна служба Народног музеја у Ваљеву, у оквиру својих законом регулисаних територијалних надлежности² за бригу о покретним и

¹ Надлежност је првобитно припадала Заводу за заштиту културе у Крагујевцу, а затим у Ваљеву.

непокретним културним добрима, упознала је осамдесетих година 20. века стручну али и ширу јавност са потребом заштите, конзервације и музеолошке презентације објеката у руралним срединама,³ везаним за неке важне историјске догађаје и личности. Разнородни објекти – кућа са окућницом у Робајама, родна кућа Живојина Мишића у Струганику и сеоски центар у Бранковини – већ су по својој функцији били груписани и као такви постојали *in situ*. Поменути архитектонски објекти представљају аутентичне споменике културе⁴ и временски се везују за догађаје и личности са почетка 19. века до првих деценија 20. века (Први српски устанак, Први и Други светски рат), а по свом историјско-етнолошком значају превазилазили су локалне оквире и пружали довољно могућности за музејску „употребљивост“. Због тога су ови споменици пре свега добро конзерваторски обрађени⁵ и дата им је нова улога музејског простора, па се у случају сва три споменика може говорити о зачецима музеја на отвореном, где су доста добро поштовани принципи заштите аутентичности архитектонског и природног наслеђа.

Поменути споменици могу се представити на следећи начин:

Кућа са окућницом у Робајама

Кућа са окућницом у Робајама, са музеолошком презентацијом историјско-етнолошког садржаја, везана је за Титов долазак на слободну територију 1941. године. Музејска поставка је отворена 1977. године.⁶ Ова кућа припадала је брачном пару Десанки и Секули Бојиновић и била је у стамбеној функцији све до времена претварања у спомен-кућу, па се може рећи да је реч о малом „музеју под ведрим небом“.

Ова целина формирана је у време када су тековине социјалистичке револуције веома уважаване и њима су се одређивали општи друштвени и

² Ова надлежност се простире на етно-географске целине Ваљевска Подгорина и Колубара, које се налазе на територији општина Ваљево, Мионица, Лајковац и Осечина.

³ Радмила Тешић, *Руралне целине као један вид заштите традиционалне културе на подручју Ваљевске Колубаре*, Етнолошке свеске IX, Београд-Нови Пазар 1988, 125-137.

⁴ Ivo Maroević, *Muzejski upotrebljavani spomenici kulture naše novije povijesti*, Zbornik radova, Muzej Revolucije BiH, god. 2, br. 2, Sarajevo 1976.

⁵ Стручни архив Народног музеја Ваљево, фасцикле број:

- 225-с) Спомен кућа у Робаји – елаборат за конзерваторско-рестаураторске радове, Завод за заштиту споменика културе Крагујевац, Крагујевац 1975;
- 213-и) Поставка куће у селу Робаје – комплетан елаборат;
- 360-а) Бранковина;
- 408-410) Родна кућа Живојина Мишића – шпигл изложбе, архитектонски део, етнографија, тематско-експозициони историјски део.

⁶ На изради елабората за конзервацију куће били су ангажовани стручњаци Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу, а на музеолошкој презентацији радили су стручњаци Народног музеја у Ваљеву (СА НМВ – 225/Ц; СА НМВ – 213/И).

културни токови, па је тако у оквиру аутентичног споменика сачувана успомена на одређени догађај и личност.

Предмети из етнолошке збирке Народног музеја Ваљево наменски су прикупљени и амбијентално су представљени у реконструисаној гостинској соби, а мањи број предмета груписан је према функцији и прати историјску причу. Објекат је већ годинама девастиран, а поставка музеолошки превазиђена и затворена за публику, јер је примарна историјска прича имала идеолошку функцију. Етнолошки предмети, нажалост, деле општу судбину ове музејске поставке.

Родна кућа војводе Живојина Мишића у Струганику

Историјски догађаји везани за личност војводе Живојина Мишића били су пресудни да се ова амбијентална целина формира, заштити и музеолошки презентује 1987. године.⁷ Централно место у оквиру ове руралне целине представља аутентични споменик културе – велика породична кућа типа „нове осаћанке“ у којој је смештена историјска прича о животу и делу великог војсковође, добро укомпонована са посебном етнолошком целином која говори о култури становања велике задружне породице на прелазу из 19. у 20. век. Етнолошки предмети, који су посебно прикупљани за потребе реконструкције овог амбијента (целокупне окућнице), као и пратећи музејски материјал, амбијентално су постављени у „кући“, великој соби, млекару, магази и чардаку.⁸

Јунских дана 1987. године, поводом приређивања музејских поставки у овој руралној целини и њиховог презентовања публици, у новинама су осванули чланци: „Струганик данас слави“, „Обновљена кућа војводе Мишића“, „Мишић увек несебично у служби народа“, „Великан Народног духа“, „Локализовани војвода“, „Мушкатле за ратника“, „Музеј Шест ратова“, који на најбољи начин потврђују какав је био однос шире јавности према овој личности и историјским догађајима везаним за њега. Бригу о овој заштићеној руралној целини већ две деценије води Туристичка организација општине Мионица уз стручни надзор Народног музеја у Ваљеву, а заинтересованост публике, пре свега организованих посета, све је већа.

Сеоски центар у Бранковини – Знаменито место Бранковина

Знаменито место Бранковина својим природно-географским положајем и вишеслојним културно-историјским наслеђем (објекти везани за

⁷ За конзервацију куће, формирање окућнице и музеолошку презентацију били су ангажовани стручњаци Завода за заштиту културе у Крагујевцу, Војног музеја на Калемегдану и Народног музеја у Ваљеву. (СА НМВ – 409/И).

⁸ Ови објекти делимично су пренети из оближњих села.

⁹ СА НМВ – хемеротека Фасцикле број: 272, 311, 444.

личности и догађаје из Првог српског устанка, историју школства, народну архитектуру, песникињу Десанку Максимовић) пружа велике могућности за приређивање музејских поставки комплексног садржаја и формирање музеја на отвореном, првог такве врсте у ваљевском крају.

Музејске поставке отворене су за публику 1984. Године,¹⁰ а током 2001. године опремљен је Вајат Ненадовића са предметима из етнолошке збирке Народног музеја у Ваљеву. Ова рурална целина посебно добија на значају због општег повратка традиционалним културним и историјским вредностима које се односе на историјске догађаје у 19. веку и стварање српске државе, као и због експанзије формирања или покушаја формирања музеја на отвореном у нашој средини. Стручни надзор над музејским поставкама у овој заштићеној руралној целини има Народни музеј Ваљево,¹¹ а захваљујући маркетиншким потезима које је музеј предузео¹² посећеност овог комплекса с годинама се повећава.

На основу краћег приказа све три руралне целине, видимо да се њиховој конзерваторској заштити и музеолошкој презентацији приступило у распону од само једне деценије (1977-1987), у време утемељене социјалистичке идеологије, која је неуједначено вредновала споменике из различитих историјских периода. На њима (споменицима и музејским поставкама) рефлектује се однос шире друштвене заједнице на културно и историјско наслеђе једног времена, па су они у извесном смислу и његови симболи. Интерпретација прошлости, како историјских догађаја тако и личности, у доброј мери се и у научним круговима заснивала на темељима и потребама тренутне идеологије. „Демонизација прошлости увек је била важна основа прављења новог почетка.“¹³ Полазећи од оваквих размишљања, једноставна породична кућа у Робајама постала је споменик који се у одређеном друштвеном тренутку издвојио и постао приоритет за конзерваторско-музеолошки поступак. О томе сведочи поменута стручна документација, али и новински чланци¹⁴ из којих сазнајемо за дугорочне

¹⁰ За музеолошку презентацију у објектима у такозваном Школском дворишту били су ангажовани стручњаци Педагошког музеја у Београду и Народног музеја у Ваљеву. (СА НМВ – 360-а).

¹¹ Поред музеја, који је био координатор послова у периоду 2001-2004. године, бригу о комплексу воде и Завод за заштиту споменика културе „Ваљево“, Туристичка организација Ваљево, Месна заједница у Бранковини, Матична библиотека „Љуба Ненадовић“ Ваљево, Црквена општина Бранковина.

¹² Овај део посла обављали су директор Владимир Кривошејев и педагошка служба Народног музеја Ваљево.

¹³ Тодор Кулић, *О новој култури сећања*, Годишњак за друштвену историју, Година X, Свеска 1-3, Београд 2003, 205-206.

¹⁴ Љ. Петровић, *Даља изградња музејског комплекса у Робајама*, Напред бр. 1568, 9. 2. 1979, 2.

планове (до 1981. године) који су се односили на изградњу локалне путне мреже, штампање пропагандног материјала и укључивање омладине у све планиране послове. Међутим, ови документи говоре и о импозантном броју посетилаца („50 000 радних људи и омладине из свих наших крајева“) у 1988. години. Презентујући историјску грађу о доласку Тита на прву слободну територију 1941. године, аутори¹⁵ су се трудили да је сместе у традиционални културни миље, иако су тековине социјалистичке револуције затирале управо овај сегмент српског националног бића.

Међутим, богато и слојевито историјско наслеђе ваљевског краја није могло у потпуности бити потиснуто, па се паралелно са егзистирањем ове прве руралне целине приступило формирању и друге две. Случај је хтео да се у једној етно-географској целини концентришу тако важни догађаји и личности из различитих историјских периода, које ни поменути (актуелна) идеологија није сасвим запоставила, што се може сматрати позитивним примером, али недугог века. Постојеће искуство у заштити и музеолошкој презентацији послужило је стручњацима Народног музеја Ваљево и њиховим сарадницима при стварању историјско-етнолошке концепције за нове руралне целине, па су тако крајем осамдесетих година 20. века оне настале у Струганику и у Бранковини. Конзерваторски и послови музејске презентације настављени су и у годинама које су следиле, и временом су ове руралне целине, а Бранковина пре свих, преузимале примат.¹⁶ Опет су споменици културе и музејске поставке у њима биле под утицајем општих друштвених токова који су обележили крај 20. и почетак новог века. Споменици и музејске поставке које се односе на период Другог светског рата данас су у многим срединама запостављени, а о томе сведочи и *Кућа са окућницом у Робајама*.

На релативно малој удаљености, у врло приступачним и живописним пределима етно-географске целине Ваљевске Колубаре, поменуте заштићене руралне целине егзистирале су углавном одвојено једна од друге, а бригу о њима водиле су надлежне установе заштите уз помоћ шире заједнице. Међутим, неки од тих споменика преживели су и надживели време, док су други пали у заборав.

Музејске поставке у њима имају улогу неговања и коришћења историјског памћења и сећања, и не смеју постати предмет дневнополитичких (зло)употреба, јер се историјски периоди не могу посматрати „као позитивни

¹⁵ Концепцију ове музејске поставке израдили су стручњаци Народног музеја Ваљево – Ђорђе Тешић, етнолог, Радмила Тешић, етнолог, и Олга Мандић, историчар.

¹⁶ Гордана Марковић, *Знаменито место Бранковина – стварање услова за формирање скансена*, Стручни архив Народног музеја Ваљево, фасцикла бр. 546, 2002.

или негативни“¹⁷. Овакве амбијенталне целине могу се употребити у оквиру „културних маршрута“¹⁷ и постати ресурси општег развоја целе регије.

Прилози¹⁸

Спомен кућа у Робајама

Поглед на окућницу у Струганику

¹⁷ Весна Ђукић Дојчиновић, *Културни туризам*, Београд 2005, 22.

¹⁸ Приложене фотографије настале су 2005. г., а снимио их је фотограф Народног музеја Ваљево, Милан Веселиновић.

Унутрашњост вајата Ненадовића у Бранковини

Gordana V. Pajić

Rural Entities in Valjevo Region as Recollection and Memory

Valjevo region has rich cultural and historic heritage. Rural entities have a special place in it and especially prominent among them are: Village complex in Brankovina, Native house of Zivojin Mistic in Struganik and Memorial house in Robaje. These entities are in the aspect of theme and time connected with the period and the persons from First Serbian Uprising (family Nenadovic), World War I (duke Zivojin Mistic) and World War II (arrival of Josip Broz to the first free territory). Important historic events, which exceeded the local character, are very well incorporated in museological presentation and placed in the everyday milieu marked as traditional culture of dwelling and authentic objects – monuments put in the service of museum space.

Key words:

rural area,
events, persons,
memories

These ambient, historic-ethnological entities reflect in the best possible way the relation of large social community to cultural-historic heritage of a time, as historic processes are unfortunately observed as "positive or negative". Some of those monuments outlived the time (Village complex in Brankovina, Native house of Zivojin Misic) while others are forgotten (Memorial house in Robaje). Nevertheless, museum displays in them should have the role of cherishing the historic recollection and memory, to use them and to become the resources of general development of this region.

Живка Ромелић

Народни музеј Крушевац
nmuzejks@yahoo.com

Слободиште – значење и поруке

У прилогу се говори о основном значењу меморијалног комплекса Слободиште у Крушевцу, као и о његовим симболима и порукама. С обзиром на то да је настао у одређеном временском и идеолошком контексту, назначене су промене започете деведестих година прошлог века, које су битно утицале на стварање савременог идентитета Слободишта.

Југозападно од Крушевца, на падинама Багдале, непосредно уз зграду затвора и *стрелишта* (место стрељања на стотине талаца и припадника партизанског и доцније четничког покрета у II светском рату из Крушевца и околине), подигнут је меморијални комплекс – спомен-парк *Слободиште*. Реализован је шездесетих година прошлог века по идеји књижевника Добрице Ћосића и на основу пројекта архитекте Богдана Богдановића. Обухвата око 80 хектара, а чине га прилазна *пољана са хумкама стрељаних, споменик и место стрељања*. Сам споменик подељен је на три целине: *Пут медитације* са стазама слободе, *Долина поште* у којој је распоређено дванаест скулптура у камену (које представљају птице и треба да асоцирају на лет у небо и слободу)¹ и *Долина живих*, у којој се налази позорница-амфитеатар и гледалиште.

Кључне речи:

Слободиште,
меморијални
комплекс, идеја,
значење,
симбол, порука

На овом простору су сваке године у јуну месецу организоване *Свечаности слободе*. Основна идеја овако конципираног меморијалног комплекса (споменик и свечаности) заснивала се на свечаном и ритуалном одавању поште мртвима као виду колективног сећања, чије је значење

¹ Јелена Ђиновска, *Слободиште – или живи за мртве*, Путеви културе – часопис за културу и уметност бр. 11, Културни центар Крушевац, Крушевац 2008, 144-151: *Ови стилизовани стећци су заправо симболи умрлих, који остављају поруке покољењима за наду у живот, у даљу борбу и стварање... Цео споменик заправо представља круг замишљене лопте, чија доња полулопта (споменик) представља реалан свет: борбу, жртве, али и радост живљења и неумитност смрти. Погледом из Долине поште ка небу (горња полулопта), повезују се ове две половине у затворен круг животног и космичког циклуса у бескрају, вечности.*

временом постало антитеза смрти и прерасло у прославу живота и стваралаштва. *На месту где је непријатељ слободе пуцао у живот – славити слободу која је живот.*² У том контексту, свечаности су реализоване као меморијални ритуал, у коме је централно место заузимао чин паљења прометејских ватри (на почетку и на крају свечаности), и као програмски организован фестивал. Славећи живот и његове радости, али признајући и неумитност смрти, Слободиште је, по идеји аутора, требало да прерасте у савремено светилиште³ са порукама о универзалним људским вредностима (урезаним на камене скулптуре у облику жрвња: *Хлеб и слобода исто су нама, Човече, под овим небом усправи се...*). Тиме је требало да се постигне интегративни ток слободарске мисли и њене животворности од најстаријих до наших дана, чинећи основну поруку овог Споменика и његових Свечаности.⁴

Долина поште

Разрађени сценарио читавог догађаја садржао је, дакле, прописано *место, време, радње и актере.*

Меморијални комплекс *Слободиште* централно је *место* догађања седмодневне свечаности до деведесетих година прошлог века, да би од тада део програма био дислоциран у градско језгро (порта цркве Лазарице, зграда Општине, градски тргови, Народни музеј, Крушевачко позориште, Културни центар...)

² Драгомир Лазић, *Крушевац* (друго издање), Багдала, Крушевац 1991, 224.

³ Ј. Ђиновска, н. д.

⁴ Д. Лазић, н. д.

Од почетака па све до деведесетих година прошлог века устаљено је време одржавања свечаности – од 28. јуна до 7. јула. Оно је везано за историјске догађаје као што су Косовски бој (28. јуни 1389), стрељање овдашњег становништва од стране Немаца (29. јуни 1943), Дан бораца (4. јули), Дан устанка Србије (7. јули 1941). Током деведесетих година двадесетог века, свечаности се организују у јуну месецу, завршавајући се на Видовдан, а уместо дотадашњих назива (*Свечаности Слободе*, *Слободарске свечаности*) добијају назив *Видовданске свечаности*.

Капија сунца

Радње које се одвијају на овом простору током свечаности у складу су са поруком овог комплекса, што одређује карактер *Свечаности слободе*. Ритуални део спроводио се приликом отварања и затварања манифестације (28. јуна и 7. јула). Почињао је паљењем ватре на Беловићу (споменику надомак Крушевца, на месту оснивања Расинског партизанског одреда 1941), која се преносила до центра града. После полагања венаца на Споменик косовским јунацима, формирала се поворка која је ишла до Слободишта. Затим се полагало цвеће на спомен-плочу испред *Капије сунца*, а „лучоноше“ су на жртвеницима палиле ватре, које су гореле све време трајања свечаности; читана је *Повеља живих* (аутора Добрице Ћосића) и изводио монолог Прометеја из Есхилове трагедије. Остали дани били су посвећени извођењу јасно прописаног репертоара (рецитал свечаног, слободарског духа, драмски програм, концерт КУД-а, концерт Филхармонијског оркестра...). Последњих петнаестак година програмски карактер *Слободишта* одвија се у правцу промоције културног наслеђа (првенствено) од националног значаја, што га чини сведенијим и скромнијим. Задржани су ритуали паљења ватре, читање повеље (измењене, са избацивањем делова текста који се односе на пређашњу

идеологију), а цвеће се полаже на Видовдан, на месту стрељања на Слободишту. Тог дана се у цркви Лазарици одржава помен ратницима изгинулим у Косовском боју, али и и свим другим, изгинулим у потоњим ратовима. После помена формира се свечана поворка која иде кроз град (литије).

Актери овог дешавања су организатори, непосредни извршиоци и публика. Организатори су Скупштина града са установама културе, а њени званичници чине саставни део свих ритуала везаних за свечаности (председник СО, односно градоначелник, председник СУБНОР-а, данас Удружења бораца и ратних војних инвалида, представници Војске РС, руководиоци јавних установа...). Непосредни извршиоци су извођачи разних програмских садржаја (*лучоноше*, сада у појединим деловима манифестације замењени одредом војника, затим глумци, музичари...). Публика, претежно састављена од локалног становништва, прихватила је *Слободиште* као *време и место* када су се пре свега (бесплатно) могли видети и чути најпознатији уметници,⁵ што је појачавало значај тренутка, па су се свечаности и *празничност* које су оне са собом носиле ишчекивале током читаве године. Измештањем програма, такав осећај се изгубио.

Читава концепција програмских садржаја везаних за Слободиште, настала шездесетих година у социјалистичко-комунистичком периоду, мења се од деведесетих година прошлог века, да би од 2001. године, у времену политичких и идеолошких промена у Србији, добила јасније профилирано обличе. Тако се првобитна идеја о значењу и порукама које овај споменик представља као *централно место* јавног и колективног *промовисања родољубља и слободарског духа* инспирисаног догађајима из II светског рата, ставља у други план. То се, између осталог, постиже измештањем већег дела јунских свечаности са Слободишта на друге локације, чија расутост тако преусмерава јавност са његовог почетног значења. Идеја о исказивању патриотизма заправо остаје иста, али се измешта у друго *време* догађања, јер се свечаности сада одигравају на празник *Видовдан*, који поново добија значај култног празника града.⁶ Комуникацијска улога Слободишта само наизглед има друге нивое, јер један култ замењује другим: уместо Дана устанка и Дана бораца, сада се слави Видовдан,⁷ поруке о родољубљу назначавају се кроз

⁵ Неки програми и представе имали су публику од десетине хиљада гледалаца (Монодрама *Сократова одбрана* у извођењу Љубе Тадића, представа *Горски вијенац* Народног позоришта из Титограда, концерт *Танец* из Скопља, седамдесетих година прошлог века).

⁶ Ђорђе Трифуновић, *Косовско страдање и небеско царство*, Зборник са научног скупа у Крушевцу 1971, „О кнезу Лазару“, Филозофски Факултет Београд, Народни музеј Крушевац (уредници Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић), Београд 1975, 255-263; Франк Кемфер, *Почетак култа кнеза Лазара*, Зборник са научног скупа у Крушевцу 1971, „О кнезу Лазару“, 265-271.

⁷ Митологизација одређених историјских догађаја изнедрила је и бројне негативне последице, што се вероватно могло избећи стављањем многих датума у реалне, историјске оквире.

друге форме и на другим местима (нпр. порта цркве Лазарице), сећање на жртве задиру у дубљу прошлост (кнез Лазар и косовски јунаци, борци из I св. рата...). Измењен карактер свечаности у оквиру комплекса *Слободиште* сведочи о преламању идеологија и начина на који се у том процесу изграђују вредносни системи друштва у Србији на почетку новог миленијума, али говори и о неживљеној суштини националне државе (идеја о сопственој, посебној традицији и самосвојности),⁸ што за последицу има и прилично дезорјентисано понашање у времену после пада комунизма, када су старе норме понашања постале превазиђене, а нове нису биле доступне или, пак, прихватљиве.⁹ То се врло добро може видети и на примеру односа нашег друштва према споменицима ове врсте, који су настали у периоду социјализма и који су, углавном у целој земљи, данас у већој мери девастирани (нпр. поломљене су скулптуре са натписима на Слободишту).¹⁰ Чињеница да ниједна идеја о, условно речено, ревитализацији Слободишта није потпуно остварена (галеријски простор у Дому Слободиште, радионица за обраду и конзервацију камена, историјски музеј) не оправдава извесну небригу према овом простору и као парку, односно зеленој површини.

Стазе слободе

⁸ Мирослава Малешевић, *Хришћански идентитет секуларне Европе*, Гласник Етнографског Института САНУ LV (1), Београд 2007, 17

⁹ Исто.

¹⁰ При том се губи из вида да је то место *стрељања* људи различитих идеолошких опредељења, где је страдао и велики број цивила-талаца. Са друге стране, без обзира на идеју аутора о *победи живота над смрћу*, и независно од тога шта је све та концепција подразумевала, питање је да ли је на таквом месту било одговарајуће правити програме *са играњем и певањем*.

Слободиште је данас, пре свега, омиљено шеталиште Крушевљана, док је у другом плану његов меморијални карактер, на који се подсећа у време *Видовданских свечаности*.

Živka Romelić

Slobodište – Meanings and Messages

This paper discusses the basic meanings, symbols and messages of the memorial complex Slobodište in Kruševac. Considering that it was created in a certain time and ideological context, I emphasize changes started during the 1990's, which significantly influenced the creation of the contemporary identity of Slobodište.

Key words:

Slobodište, memorial complex, idea-meaning, symbols-messages

Лада Стевановић

Етнографски институт САНУ, Београд
eisanu@ei.sanu.ac.rs

Реконструкција сећања, конструкција памћења Кућа цвећа и Музеј историје Југославије*

Спомен-обележја и музеји као део јавног простора и јавног живота представљају важну компоненту обликовања и контроле колективног памћења. Њихова значења нису дата једном заувек и мењају се у складу са потребама и потезима политичких елита. Музеј 25. мај и Кућа цвећа настали су као институције СФРЈ, функционишући у складу са тадашњим државним интересима. Са политичким променама уследиле су, логично, и промене у раду Музеја и Куће цвећа. Бавећи се овим променама и судбином ових институција, пре свега њиховим променљивим значењем и значајем, покушаћу да сагледам како се у Србији мењао однос према прошлости у зависности од друштвених и политичких околности.

Припадајући јавном простору, спомен-обележја представљају један од начина конструкције и контроле колективног памћења – како његовог обликовања, тако и преобликовања. Живот спомен-места, његова посећеност, степен комерцијализације и напор да се одређени споменик промовише и одржи у јавности показују да конструкција памћења није једнократни чин, већ процес. Идеја овог рада није реконструкција прошлости у последњих 30 година, већ покушај разумевања односа према прошлости и конструкције памћења (и сећања) на прошлост и државу која је нестала, и то на примеру односа према Титовом гробу и баштини која се чува у Музеју 25. мај, као и према начину рада овог музеја и читавог „Меморијалног комплекса ЈБТ“, како се овај комплекс звао док није преименован у Музеј историје Југославије.

Кључне речи:

Кућа цвећа,
колективно памћење,
сећање,
контрасећање,
производња историје

Џејмс Јанг (James Young) прави условну разлику између споменика и меморијала, тврдећи да је споменик увек врста меморијала, али да меморијал не мора нужно бити споменик, тј. да то може бити све оно што ми преводимо

користећи реч „спомен“ (енг. *memorial*) – спомен-место, али и спомен-дан, спомен-књига, спомен-свечаност и тако даље.¹ Кућа цвећа несумњиво јесте меморијал, врста надгробног споменика, тј. врста маузолеја, а налази се у оквиру комплекса који јесте спомен-место, тј. музеј који је градио и чува сећање и то кроз спомен-књиге, спомен-предмете и све оно што је Јосип Броз поседовао или што представља сведочанство о његовом животу.

Пре него што пређем на анализу „судбине“ Куће цвећа и улоге коју је овај простор имао у изграђивању (и у разграђивању) колективног памћења, осврнула бих се на неке термине значајне за ову анализу, и то најпре на термин *колективно памћење*. *Колективно памћење* први је употребио још 1902. године Хуго фон Хофманстал (Hugo von Hofmannsthal), да би двадесетак година касније Морис Албвакс (*Maurice Halbwach*) оповргао Фројдов (Freud) и Бергсонов (Bergson) став према коме је памћење индивидуални феномен,² дошавши до закључка да је хомогенизација *колективног памћења* увек израженија у модерним, развијеним друштвима, која поседују снажне механизме кроз које се идеологија креира и спроводи, него у традиционалним друштвима.³ Ради се, дакле, о томе да је *колективно, тј. друштвено памћење* увек условљено механизмима моћи. У самом наслову рада употребила сам наизглед игру речи, покушавши да укажем на семантичку разлику између појмова *сећање* и *памћење*. И једна и друга именица имају исти антоним – *заборав*, и обе се користе за означавање меморисања нечега што се догодило у прошлости. Али, док *сећање* означава процес који се одвија искључиво у правцу из садашњости у прошлост, *памћење* означава процес у оба смера – може се памтити нешто што је било, али може се овог тренутка памтити нешто за убудуће, што је потребно да знамо *сутра*. И када добијемо поруку – *сети се*, она нас упућује да не заборавимо оно што већ знамо или да се нечега присетимо, али кад неко каже *упамти*, он за нас дефинише, експлицира и контролише обликовање наратива о прошлости. У том се смислу може прихватити условно разграничење термина *сећање* и *памћење* које нуди Рената Јамбрешић Крин: „док је сећање индивидуално, памћење је колективно, док је сећање (најчешће) усмено (осим у случајевима аутобиографских исповести), памћење је исписано (у уџбеницима, штампани, пејсажу), док је сећање перформативно, непосредно, несимболизирано и корпорално, чулно и етичко, памћење је споменичко, посредовано,

* Рад је резултат истраживања на пројекту 147020: *Србија између традиционализма и модернизације – етнoлошка и антрополошка проучавања културних промена*, који у целини финансира МНТР РС.

¹ James Young, *Tekstura sećanja*, у: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006, 201, prevod Maja Brkljačić i Sandra Prlenda.

² Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, *Zašto pamćenje i sjećanje*, у: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006, 1. cf. Kerwin Lee Klein, *On the Emergence of 'Memory' in Historical Discourse*, у: *Representations*, 2000, 127.

³ Renata Jambrešić Kirin, *Dom i svijet*, Zagreb 2008, 26.

симболичко, ментално, морално, политичко.⁴ Памћење је, дакле, регулисано, а сећање није, или бар не мора бити, уколико се конструише самостално и „опиरे“ се памћењу, које је увек идеолошки обликовано.⁵ У овом раду покушаћу да ишчитам каква је била улога Титовог гроба и музејског комплекса коме припада у креирању памћења у различитим временским периодима, тј. како се значење и значај овог меморијала мењао у зависности од друштвених и политичких околности.

Иако је Кућа цвећа саграђена 1975. године као зимска башта у којој је Јосип Броз Тито проводио тренутке одмора и рада, већ 1976. године Тито се састао са руководством СР Србије и тада је изнео идеју да у овом простору буде и сахрањен,⁶ као и то да би у Београду требало да постоји једна историјско-споменичка целина која би била у потпуности посвећена његовом животу и раду. Посетивши Рузвелтов гроб 1960. године, Тито је био фасциниран резиденталним комплексом у оквиру кога се налази гроб овог америчког председника, о чему је Мирко Милутиновић (шеф протокола и кабинета Председника Републике) обавестио руководство СР Србије. Стога не изненађује чињеница да се и Кућа цвећа такође нашла у оквиру резиденталног комплекса некадашњег председника СФРЈ и да је веома налик гробу Френклина Рузвелта.⁷ Ове две гробнице не разликују се много чак ни по називима јер оба садрже „цвеће“. Наиме, место на коме Рузвелт почива зове се *Rose Garden*.⁸ Кућа цвећа је, дакле, осмишљена као зимска цветна башта, која је на средини некада имала фонтану, уоквирену луксузним салонима, и једина разлика у односу на Рузвелтову гробницу, која се налази под отвореним небом, јесте та што маузолеј на Дедињу има застакљени кров. Кућа цвећа ушла је у састав Меморијалног центра „Јосип Броз“ 1982. године. Након Титове сахране, некадашња фонтана замењена је мермерном плочом тешком неколико тона.⁹

⁴ Исто, 46.

⁵ Памћење је увек институционално регулисано и контролисано, сећање није. Слична дистинкција која у енглеском и француском језику не постоји (оба појма означавају се речју *memory* тј. *mémoire*), препознатљива је у немачким терминима *Gedächtnis* и *Erinnerung* (први појам се односи на регулисано памћење, а други на сећање). М. Brkljačić i S. Prlenda, н. д., 17, упореди: Thomas W. Laquer, *Introduction, Representations*, winter 2000, 69, 1-8.

⁶ Претходно су у близини Белог двора већ били сахрањени Титова секретарица за време НОБ-а и љубавница Даворјанка Пауновић Зденка и његов пас. Горан Милорадовић, *Прах праху: стаљинистички погребни ритуали – у социјалистичкој Југославији*, у: Годишњак за друштвену историју 2007, 1-3, 91. http://www.udi.org.yu/articles/g_miloradovic_2007.pdf

⁷ Горан Милорадовић, н. д., 1-3, 92. http://www.udi.org.yu/articles/g_miloradovic_2007.pdf. Упореди Erceg-Sarajčić Gordana, *Memorijalni centar 'Josip Broz Tito'. Nastanak i perspektive*, str. 9 (Rukopis magistarskog rada odbranjenog 1991. na fakultetu organizacije i informatike u Varaždinu, Sveučilište u Zagrebu).

⁸ <http://www.fdrlibrary.marist.edu/fdrbio.html>

⁹ Biljana Vasić, *Kuća bez cveća*, Vreme 487, 6. maj 2000.

Заједно са Кућом цвећа и други објекти комплекса (Резиденција, Биљарница, Ловачка кућа, Стари музеј, а нешто касније и новоизграђена Спомен-збирка¹⁰) припојени су Музеју 25. мај, који је основан још 1962. године за чување драгоцених поклона које је Тито добијао.¹¹ Назив читавог комплекса (коме је припао и Музеј 4. јули) промењен је у „Меморијални центар ЈБТ“ после смрти Јосипа Броза. Данас је овај комплекс спојен са Музејем револуције и припада Музеју Историје Југославије (МИЈ), коме је циљ прикупљање и архивирање материјала, поклона и других експоната који се односе на Југославију, и то за читав период у коме је ова држава постојала. Као што је на интернет сајту музеја истакнуто: „Око 200.000 предмета разврстано је у 20 збирки које су омогућавале посетиоцима да виде пресек материјалне и духовне културе свих република тадашње Југославије од најстаријих предмета са нашег тла до оних из друге половине 20. века, али и изузетно драгоцене поклоне из многих земаља света.“¹² Потреба за оваквим музејским комплексом утолико је већа што Југославија више и не постоји. Тако је временом институција која је основана са самог државног врха, управо како би подржала доминантну политику и идеологију која ју је креирала,¹³ након распада те исте СФРЈ остала задужена за очување сећања на разорену државу, а како ће се то из овог рада видети, и на све оно што је у националистичкој атмосфери након деведесетих требало препустити забораву. Наставши као доминантна институција СФРЈ (резиденција, музеј и гробница харизматичног владра који је несумњиво користио своју позицију како би култ сопствене личности оснажио различитим врстама ритуала и спомен-местима), њена примарна функција била је креирање и очување памћења на Тита, али и на све оно што је овај државник симболизовао – антифашистичку борбу, социјалну правду, родну равноправност и братство и јединство, тј. једнака права за све народе и народности. Након Титове смрти, све до распада државе, неговала се иста политика памћења, оличена у пароли „И после Тита Тито“,¹⁴ да би се са променом друштвене климе и сменом владајућих наратива, Музеј историје Југославије претворио у „скрајнути“ простор, који је донекле успео да искористи свој маргинализовани положај

¹⁰ Највероватније војни врх није знао ништа о договорима у вези са Кућом цвећа и 1979. кренуло се у градњу монументалне виле МиР (Музеј и Резиденција), двоструког кружног објекта који је, према плановима Војске, требало да буде маузолеј. Данас је то изложбени простор под називом Спомен-збирка. Више о овоме Горан Милорадовић....

¹¹ Овај музеј основан је 1962. године, када се отпочело са прављењем колекције бројних поклона које је Јосип Броз Тито добијао у земљи и иностранству – од политичара и других јавних и приватних лица. Све поклоне које је примао, Тито је даровао музеју. За разлику од њега, брачни пар Милошевић је, међутим, неке од поклона из Титове збирке присвојио и украсио њима своје приватне одаје.

¹² http://www.muzejistorijejugoslavije.org.yu/o_muzeju.php

¹³ О односу политичке моћи и музеја, види више у Ljiljana Gavrilović, *Museums of Geographies of (National) Power*, ГЕИ LV (2), Београд 2008, 37-52.

¹⁴ Захваљујем колегиници Мирослави Малешевић што ме је подсетила на ову паролу, као и на томе што ми је указала на још нека важна питања којима сам се позабавила у овом раду.

тима што је био отворен и за алтернативне садржаје (али не искључиво за њих), који су критиковали актуелну, доминантну ратнохушкачку и националистичку политику, учествујући на тај начин у исписивању алтернативне историје и у производњи *контрасећања* (*counter-memory*)¹⁵, отржући се и пркосећи доминирајућем *памћењу*.¹⁶ Музеј историје Југославије је и у овом периоду био државна институција, која је повремено спроводила и државну политику, а повремено (заправо много чешће) јој се отворено супротстављала, радећи независно и уступајући простор уметничким пројектима који су исту ту политику критиковали и преиспитивали (ове пројекте, наравно, није финансирала држава). Али, ако пођемо од Конертонове идеје да представе о прошлости озакоњују друштвени поредак,¹⁷ а да музеји служе да обликују и учврсте ове представе (не само избором експоната, већ и начином њиховог организовања у простору и уопште контекстуализацијом), питање које се намеће и на које ћу покушати да одговорим у овом раду јесте – у којој мери Кућа цвећа и МИЈ заиста озакоњују савремени тј. тренутни друштвени поредак и у каквој интеракцији се они налазе. Кључно за разумевање овог питања јесте то да је националистичка идеологија у Србији (као, уосталом, и у другим југословенским републикама) била креирана на темељу настојања да се обезвреде све идеје и вредности СФРЈ, због чега би се могло очекивати да је та *интеракција* пуна контрадикторности и потешкоћа.

Од Титове смрти до распада СФРЈ

Кућа цвећа представља врсту маузолеја (иако ју је председник користио и док је био жив, што за маузолеје није карактеристично), а то је „кућа“ истакнутог покојника – државника или ратника, која се над осталим уобичајеним гробовима истиче величином и простором који заузима. Наиме, маузолеји се граде ван некропола (иако чак и гробља често поседују посебно дефинисане просторе у којима се сахрањују истакнуте личности, као што је то нпр. Алеја великана на Новом гробљу) и управо њихова уметнутост у „слободан“ тј. насељен простор и начин на који они овим простором

¹⁵ *Контрапамћење*, према Фукоу, настаје када појединац исказује отпор према службеним верзијама историјског континуитета. Више у: Brkljačić i Prlenda, н.д., 13.

¹⁶ Па ипак, они који су политички доминирали у новим друштвеним околностима и који су у предратној, ратној и поратној атмосфери настојали да пониште читаву историју која је повезивала различите народе и народности СФРЈ, нису изгубили интерес за сам монументални и велелепни простор, желећи да га адаптирају или можда чак, у извесном смислу, наследе. Дакле, иако је читав Меморијални центар ЈТБ припао Музеју Историје Југославије, године 1996. скупштина СРЈ доделила је Спомен-збирку, Билијарницу, Ловачку кућу и резиденцију Слободану Милошевићу на коришћење.

¹⁷ Pol Konerton, *Kako društva pamte*, Beograd 2002, 11.

доминирају, увећава симболичку моћ овакве гробнице.¹⁸ Велелепност и истакнутост ове врсте гроба свакако доприноси очувању славе и бесмртности која се славом стиче. Маузолеј, дакле, спада у врсту надгробног споменика, па можда чак и храма – куће дивинизованог покојника.¹⁹

Јосип Броз Тито умро је 4. маја 1980. године, а његова сахрана била је импресиван догађај коме су присуствовале бројне стране делегације и истакнути политичари (209 делегација из 127 земаља света).²⁰ Читава земља била је паралисана – покојниково тело изложено је у Скупштини Југославије, а колоне људи стрпљиво су чекале да се последњи пут поздраве са покојним председником. Све то директно је преносила телевизија (процењено је да је покојника тада обишло пола милиона људи). Димензије погребља, поворки и јавне (и достојанствене) туге на улицама престонице и на телевизији биле су огромне. Након смрти Јосипа Броза Тита, сваког дана су бројни посетиоци из читаве Југославије ишли на ходочашће у Кућу цвећа – појединци, радне организације, школске екскурзије, као и бројне стране делегације. У књигу жалости, постављену у некадашњој радној соби Титове зимске баште (која практично уоквирује простор саме гробнице), уписивали су се сви посетиоци који су то желели, а неизоставно стране делегације и истакнути политичари. Сам гроб чувала је почасна стража, а церемонија одавања почасти одвијала се увек у свечаној тишини. Конертонова теза – да церемоније и телесне праксе представљају један од најзначајнијих чинилаца конструисања колективног памћења и то на тај начин што омогућавају да се слике прошлости и знање похрањују кроз ритуалне поступке²¹ – упућује нас на значај и функцију који су предвиђени за Титов гроб и за ритуале везане за култ покојног председника. Веома учестало организовање колективних посета школа и радних организација са простора читаве СФРЈ и ритуалног поклоњења пред Титовим гробом требало је да веже колективно памћење за Тита и да на тај начин озакони тј. да продужи политику коју је он водио и симболизовао – политику „братства и јединства“, социјализма и самоуправљања. Нарочито свечане биле су посете најугледнијих домаћих и страних државника на дан

¹⁸ Реч *маузолеј* у значењу „велелепне гробнице“ први пут је употребљена за чувени гроб персијског сатрапа Маузола, који се налази у Халикарнасу и представља једно од седам светских чуда античког света.

¹⁹ Надгробни споменици свакако спадају у нарочиту врсту споменика, различитих од споменичке културе која је добила снажан замах у XIX веку са циљем сакрализације историје. Alaida Asman, *Rad na nacionalnom pamćenju, XX vek*, Beograd 2002, 63.

²⁰ Били су ту Леонид Брежњев, Индира Ганди, Маргарет Тачер и многи многи други државници из читавог света.

²¹ Konerton..., 57. Нема сумње да слет који се одржавао за Дан младости (слављен као рођендан Јосипа Броза Тита) представља комеморативни празник управо у смислу у коме Конертон то дефинише: „Данас је потпуно јасно да су у модерном периоду националне елите измишљале ритуале помоћу којих су потврђивале континуитет са одговарајућом историјском прошлошћу, и да су у ту сврху организовале свечаности, параде и масовна окупљања, и градиле нове ритуалне просторе.“ Сматрам, међутим, да је установљавање култа покојног председника имало једнаку функцију. Konerton ..., 72.

годишњице смрти Јосипа Броза (али и за Дан младости, 25. мај, који је прослављан као Титов рођендан). Ове ритуалне посете бројних истакнутих личности из читавог света, њихова уписивања у књигу жалости и полагање цвећа не Титов гроб (ово се увек одвијало по зацртаном протоколу) требало је да оставе снажан утисак на јавност и да исцртају значајне путање у колективном памћењу, због чега су увек биле медијски праћене. Приказивање тих посета у медијима предочавало је јавности признање и дивљење које се за Тита и његову политику неговало широм земаљске кугле.²² Све то имало је једну важну функцију – *да се са Титовог пута не скрене*,²³ то јест да се настави са политиком која је вођена и за време његовог живота.

Упркос веровању да су у смрти сви људи једнаки, истакнуте гробнице појединаца (а нарочито значајних државника) доказују да су и у смрти „неки једнакији од других“. Установљавање оваквог култа покојника који се јавно и периодично слави, увек стоји у вези са онима који поседују моћ и који на тај начин моћ настоје да оснаже,²⁴ користећи овај култ за учвршћивање одређене политике. У том смислу је политичким елитама и након Титове смрти било у интересу да се кроз култ покојног председника и ритуална поклоњења суграђана, страних туриста, истакнутих личности и политичара даље оснажује наслеђени тј. тада актуелни друштвени поредак и постојеће вредности. Музејске поставке и пажња са којом се водила брига и пратила посећеност Куће цвећа томе су, свакако, доприносили.

²² Такође је важна чињеница да ти посетиоци нису били „било ко“, већ угледни државници, и то је требало да ово дивљење учини још убедљивијим.

²³ Парафраза чувеног стиха из песме посвећене Титу: „Друже Тито, ми ти се кунемо, да са твога пута не скренемо“.

²⁴ У античкој Грчкој су, на пример, у време оснивања првих полиса, укинати посебни годишњи празници покојницима на дан њихове смрти, а замениле су их колективне задушнице, управо стога што је свака смрт и подсећање на њу (у виду погребног обреда и ритуалног обележавања годишњице) представљала за друштво кризу, могућу дестабилизацију, а у друштвима са развијеним идолошким механизмима (каква су модерна друштва, а какви су били и полиси у античкој Грчкој) – могућност контроле и учвршћивања моћи. Управо то је био разлог што су оснивање нових држава-градава Грци повезали са култом мртвих, приписавши сваком полису оснивача – хероја, *епонимоса*, на чијем је гробу осниван и практикован култ који је имао кохезивну функцију за заједницу, потискујући у други план крвно сродство (и култ предака) који су у родовском уређењу били доминантни. Lada Stevanović, *Human or Superhuman: the Concept of Hero in Ancient Greek Religion and/in Politics*, ГЕИ LV (2), Београд 2008, 7-22.

Изгубљено – нађено: историја нестајања и настајања у периоду од 1990-2000.

„Нисмо смели да кажемо где радимо“
(запослени у музеју)

Када је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. века отпочела убрзана *инфлација прошлости*²⁵, и то оне која је претходила прошлости Југославије, наступила је смена наратива. Наједном је све оно што је било везано за бившу државу не само пало у заборав, већ је и обележено као оно што је гушило и уништавало „аутентичне“ пробужене националистичке (српске, хрватске, словеначке) вредности. Мегаломанску сахрану преминулог маршала и сузе које су на њој проливане било је тада већ немогуће замислити, али мегаломанија и бурне емоције нису нестале, већ су преусмерене на проналажење „изгубљених“ националних/етничких идентитета. Биле су то емоције мржње према другима, мржње између оних које је практично до јуче везивало *братство и јединство*. У таквој атмосфери логично је да и Јосип Броз Тито и његов до јуче поштовани, често посећивани и добро чувани гроб падану у заборав. И не само то. У атмосфери разбукталог национализма и братоубилачког рата у коме се распала СФРЈ, на митингу 4. маја 1991. године (једанаеста годишњица Титове смрти), који је одржан испред Куће цвећа, Војислав Шешељ, као челник СРС-а и четничког покрета, назива Тита „највећим непријатељем и злочинцем српског народа“ и предлаже, тј. улаже јавни захтев да се његово тело пренесе у Кумровец.²⁶ Иако се то није догодило, Кућа цвећа је напуштена и заборављена од суграђана и надлежних институција. Једини заинтересовани били су представници СУБНОР-а и, у то време ретки, посетиоци из иностранства.

У току деведесетих година прошлог века гробница бившег председника, као и читав комплекс били су запуштени, зарасли у траву и пропадали су. У једном тренутку, већ крајем осамдесетих година XX века, постојала је иницијатива у САНУ да се сврха овог музеја промени и да се просторије поклоне Музеју науке и технике. На ову идеју Милета Продановић одговорио је предлогом да се оснује Музеј култа личности, који би се бавио личностима и након Тита, па је ова иницијатива заустављена.²⁷ Уредбом Савезне владе, 1996. године Меморијални центар Јосипа Броза преименован је у Музеј Историје Југославије и спојен је са Музејем револуције који се налази

²⁵ Термин сам преузела од Тодора Куљића: Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Ћигoja, Beograd 2006.

²⁶ Војислав Шешељ је том приликом изјавио: „Титову лешину треба ископати из београдског гроба и послати у усташки Загреб.“ <http://www.pogledi.co.yu/diskusije/viewtopic.php?p=57482&sid=78e6ced58e7b47718e26e53a3d3ca8b5>.

²⁷ Захваљујем колегиници Младени Прелић на овој информацији.

на Тргу Николе Пашића.²⁸ Иако музеј није затворен, то је доба када се радило у веома тешким условима – требало је очувати баштину, а императив је био да се баштина Југославије, и то пре свега социјалистичке, заборави.

Ако посматрамо судбину Куће цвећа и читавог музејског комплекса у корелацији са продукцијом наратива тј. конструкцијом памћења у току деведесетих година, добијамо слику која је испуњена контрадикцијама и неконзистентношћу. И док је као меморијал овај простор био запостављен, ипак није престао да буде атрактиван, и то као резиденција. Скупштина Савезне Републике Југославије доноси одлуку 1996. године да Кућа цвећа, Музеј 25. мај и етнографска збирка остану музејски комплекс, али да остали објекти поново добију резиденталну функцију: Спомен-збирка, Билијарница, Ловачка кућа и резиденција у којој је Тито живео припали су на коришћење председнику СРЈ. Кућа у којој је Слободан Милошевић становао страдала је у НАТО бомбардовању 1999. године, а из ње се тадашњи председник преселио у овалну зграду Спомен-збирке. Иако је дошло до јасног историјског дисконтинуитета, тј. до брисања заједничке прошлости са Југославијом (у свим њеним бившим републикама), претензије Слободана Милошевића да се усели у простор у коме је некада становао маршал Тито – и то упркос његовој политици разарања СФРЈ (али заправо под паролом њене заштите) и упркос чињеници да је управо у време Милошевићеве политике Јосип Броз Тито проглашен једним од највећих непријатеља српског народа – у извесном смислу представљају континуитет. Наиме, у оба периода овај изузетно леп и луксузан простор повезује се са конструисањем наратива који су диктирани одозго, који су доминантни, иако међусобно искључиви. То је занимљива веза и у том смислу што су и сам Слободан Милошевић и његова партија градили имиџ кроз наводни континуитет са левичарским идејама СФРЈ, с тим да су некада пропагирани идеали у бившој држави (једнакост, равноправност и поштовање међу различитим народима) потпуно заборављени, а Милошевићева политика произвела је рат и агресију.

(Не)очекивани обрти у периоду од 2000. до данас

Упркос чињеници да Кућа цвећа и даље није атрактиван и уређен простор као што је то била непосредно након Титове смрти, њена посећеност је данас огромна. Највећи број посетилаца чине Словенци и други туристи са простора бивше СФРЈ, али и веома бројни инострани туристи. Разлог за то је што је Титово име било и остало познато далеко ван граница наше земље.²⁹

²⁸ Некадашњи назив био је Трг Маркса и Енгелса, а до промене имена дошло је у време „инфлације“ националне прошлости, као њене последице али и механизма.

²⁹ Што се тиче посете самом Музеју 25. мај, који се налази одмах поред Куће цвећа и у коме се организују различите изложбе (а само неке од њих су у вези са Титом и прошлошћу Југославије), делимичан (али сигурно не и главни) разлог за велику посету у последњих годину дана може се тражити и у чињеници да се и Народни музеј и Музеј савремене уметности реновирају и да нису отворени за посетиоце.

До 2000. године број посетилаца био је око 20 000, а након тога порастао је за скоро 10 пута, што чини овај простор најпосећенијом туристичком дестинацијом Београда. Према проценама запослених, до сада га је посетило око осамнаест милиона људи, што га чини и најпосећенијом културном институцијом на простору читаве бивше Југославије. Па ипак, радња са сувенирима не постоји, као ни било каква туристичка промоција овог објекта.³⁰ Потпуно супротно, Хрватска је искористила туристички потенцијал Бриона и далеко мањег Кумровца, Титовог родног места.³¹ Питање које се намеће јесте зашто, упркос огромној посећености и интересовању за Тита и МИЈ, пратећа сувенирска понуда не постоји и шта то говори о односу актуелне власти према Титу и прошлости коју он симболизује? Шта би било са овим простором да за њега не постоји „спољно“ интересовање? И какве све то има везе са памћењем које креира актуелна политика? Реч је о томе да у овом колективном памћењу, како се оно данас режира (а континуитет се може препознати од почетка деведесетих) за Тита и СФРЈ не постоји ништа осим анатеме. Тито је проглашен за највећег српског непријатеља, а Југославија за „гробницу“ српског народа. Званично памћење СФРЈ и њеног некадашњег председника своди се на ову крајње поједностављену слику. Зашто је управо оваква слика погодна и због чега се толико упорно избегава критичко бављење прошлошћу СФРЈ? Ако, као што то Конертон тврди, представе о прошлости озаконјују друштвени поредак, кључ одговора на постављена питања треба потражити управо у актуелном друштвеном поретку.

Ради се о томе да би критичко удубљивање у прошлост могло да понуди слику која није тако једноставна, која би била у колизији са званичном политиком памћења и која би могла да отвори многа друга болна питања, а то су, пре свега, разлози што Југославија више не постоји. Шта уколико би се случајно посумњало у узроке које нуди званична политика памћења? Чини се да они који креирају колективно памћење и у чијој се надлежности налазе

³⁰ Упркос несумњивој туристичкој „потражњи“, тек у последњих годину дана појавиле су се у продавници под називом *Београдски излог* понеки сувенири везани за Тита. Дакако, туристичка понуда у Србији и већина сувенира који се продају углавном имају етно мотиве – то су различите шоље и чаше са српским грбом, заставом, лутке (некада као привесци) у народним ношњама, чутуре са фигуром неког од светаца са једне стране, а грбом са друге, флаше са дрвеном иконом у унутрашњости. О понуди сувенира види на <http://www.serbiantradition.com/>.

³¹ Разлози за различит однос према Титу који постоји у државама које су некада чиниле Југославију могао би бити предмет посебне анализе. Данас нема сумње да је Тито и даље веома омиљен у Босни, а да у Словенији постоји најотворенија заинтересованост за Јосипа Броза (још увек се његове слике налазе у неким кафићима у Љубљани, а и даље највећи број Словенаца долази да посети Титов гроб, док се за 29. новембар, дан СФРЈ и 25. мај, Дан младости, у Љубљани организују журке у кафићима). Иако је врло вероватно да је ово интересовање настало као последица некаквог бунта и реакције, нема сумње да се данас често ради и о моди. У Хрватској и у Србији Титова популарност сигурно је мања, можда и због тога што га је национално оријентисана јавност увек оптуживала да је радио више у корист друге стране (у Србије се често наглашава да је Тито био Хрват и да је због тога све радио против Србије, а у Хрватској тврде да је давао Србима више препривилегија).

музеји и спомен-места нису спремни за овакво преиспитивање, које би нужно довело до истраживања чињеница и до постављања питања одговорности за распад земље, а та неопходност, очито, још увек није препозната.³² У том смислу се, интересовање страних туриста и схвата као „непријостојно“ чепркање по прошлости и то је разлог што нема сувенирске понуде, иако би то било финансијски прилично уносно. Можда би чак било најсигурније да овакво спомен-место уопште и не постоји.

Музеј „25. мај“ који се налази у непосредној близини Куће цвећа користио се не само као изложбени простор Титове баштине, већ и за организацију различитих изложби (Октобарски и Мајски салон итд.), радионица, концерата. У октобру 2001. године Музеј је први пут послужио као простор за извођење позоришне представе. У сарадњи са Центром за културну деконтаминацију два пута је одигран „Бордел ратника“, позоришни спектакл са елементима мјузикла (реферирајући на слетове одржаване за 25. мај) у коме се преиспитује етичка одговорност интелектуалаца за ратове деведесетих. Представу је режирала редитељка Ана Миљанић, користећи се пре свега текстовима М. Крлеже (*Заставе*) и Ивана Чоловића, кључним за разумевање ратничке пропаганде и идеологије у Србији деведесетих година, а по чијој је књизи Ана Миљанић и назвала своју представу.³³ Преиспитујући разлоге и одговорност за рат и мржњу, ова представа комбинује елементе смеха, фарсе и ужаса и у том смислу се потпуно уклапа у идеју о носталгији коју је изнела Светлана Слапшак на регионалном семинару под називом „Мапирање сећања: политике сећања у бившој Југославији“, одржаном у Центру за културну деконтаминацију (11-13. децембра 2008), а то је да носталгија која предуго траје постаје бескорисна и штетна и да ју је нужно дислоцирати и сместити у смејачку културу, јер једино на тај начин она може

³² Занимљива паралела *забране памћења* постојала је и у античкој Атини и то два пута у току V в. с. е. Први пут се то догодило 494. г. с. е., када је Фриних у својој драми описао персијско заузимање града Милета. Атињани су били толико потресени овим догађајем, посебно из разлога што су са Милећанима неговали добросуседске односе, да су државне власти одлучиле да потпуно промене закон који се односио на позоришта и на садржаје трагедија. Нова регулатива је прописивала да се сижеи драма не смеју односити на актуелне догађаје или блиску прошлост да би се избегло бављење сопственим проблемима. Друга *забрана* догодила се крајем V века с.е., након великих атинских војних пораза у Пелопонеском рату и у току крваве олигархије тридесеторице (проспартански орјентисане), 403. г. с. е., када је донета одлука да ће сваки грађанин морати да положи заклетву (а тиме и учврсти овај завет) „да неће призивати несрећу“, а то се пре свега односило на конфликт који је постојао између свргнутог демократског и новоуведеног олигархијског система власти. Упркос озбиљном труду атинске државе да избрише сећање на несреће које би могле водити у нове немиле догађаје, испоставило се да је овај напор био узалудан. У свом раду *Of Amnesty and its Opposite* („О амнестији и њеној супротности“), у коме анализира ова два догађаја, Никол Лоро (Nicole Loraux) полази од фројдијанске хипотезе да је заборав активно одсуство и да је из тог разлога циљ амнестије (у значењу заборавља кривице) парадоксалан. Loraux, Nicole, *Of Amnesty and its Opposite*, u *Mothers in Mourning*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1998, 83 - 109.

³³ Ivan Čolović, *Bordel ratnika*, XX vek, Beograd 1993.

добити оштрицу критичности и конструктивности.³⁴ Управо податак да се једна овако комплексна и критички усмерена позоришна представа играла у просторијама Музеја 25. мај, јасно сведочи о отворености овог простора као културне институције, а чињеница да ова институција не функционише искључиво као историјски музеј намеће питање да ли је због тога њена улога у обликовању памћења мања или не. Ако схватимо историју и стварање баштине као процес који увек зависи и обликује се у садашњем тренутку, постаје јасно да и савремене изложбе и садржаји *контрасећања* могу значајно утицати на исписивање историје, макар и оне незваничне. У том смислу нема сумње да овај простор који је од самог настанка био под утицајем државне, тј. доминантне идеологије, ипак у појединим периодима осваја аутономију. Наиме, захваљујући самој чињеници да је меморијал пао у заборав (док га из заборава, али на специфичан начин, није извукао Слободан Милошевић), отворио се простор за исписивање алтернативних историја. Организоване су и бројне друге изложбе у сарадњи са страним културним центрима и амбасадама, које су подстицале сарадњу домаћих и страних уметника (нпр. међународни пројекат ИВАНО (IWANO), који су организовали Александра Педовић и Nadjaki Hasegom (Nadayuki Hasegawom), окупивши уметнике из 15 земаља света, концерти (Umbria Jazz Balkanic Window Festival), па чак и Фестивал науке (2007. и 2008. године). О овом последњем биће више речи касније.

Па ипак, упркос отворености, Музеј ни после 2000. године није успео да очува независност. Против воље тадашње директорке МИЈ-а, Музеј „25. мај“ је послужио као капела у којој је два дана био изложен затворени ковчег са телом Слободана Милошевића.³⁵ Након што су пропали покушаји да се за ову прилику закупи велика сала Сава центра или Музеја револуције, Слободан Милошевић је и након смрти успео да се још једном приближи Јосипу Брозу. Међутим, овде се тежња за сличношћу не завршава. Наиме, попут Јосипа Броза, који је сахрањен у оквиру некадашње резиденције, недалеко од куће у којој је становао, и Слободан Милошевић је такође сахрањен у дворишту куће у којој је живео – додуше пре него што је постао утицајни државник.

³⁴ Svetlana Slapšak, *Jugonostalgija i smeh*, на <http://pescanik.net/content/view/2444/136/>

³⁵ Саопштење за јавност Љиљане Цетинић, директорке Музеја историје Југославије, 16. 03. 2006. потписали су бројне директорке и директори културних установа у Београду.

„Као директор Музеја историје Југославије саопштавам јавности да је против моје воље, одлуком Републичке дирекције за имовину републике Србије, музејски простор „25. мај“ у периоду од 16. 03. до 18. 03. 2006. године пренамењен у капелу за излагање посмртних остатака Слободана Милошевића. Одлуком без преседана у историји културних институција на простору Републике Србије и града Београда нарушен је не само интегритет институција културе, већ и њихова сврха, ако не и сам појам културе. Најоштрије протестујући као директор, човек и грађанка ове земље захтевам да јавност и Влада Републике Србије реагују на акт који нарушава аутономност културне институције, културе уопште и у скарадном смислу их уводи у дневну политичку функцију.“ <http://www.nbs.bg.ac.yu/events/event.php?id=9998>

Милошевић је, наиме, сахрањен испод липе, недалеко од породичне куће у Пожаревцу.³⁶ Веселин Чајкановић наводи да је овај обичај сахрањивања покојника на сопственом имању, башти или воћњаку постојао у српској традицији и објашњава га анимистичким схватањима.³⁷ Упркос старини и поузданим доказима да је овакава врста сахране била некада уобичајена, ни у случају Јосипа Броза ни у случају Слободана Милошевића не може се говорити о поштовању некаквог старинског обичаја, већ о томе да су сама сахрана и простор гроба истакнути и другачији у односу на простор који припада „обичним смртницима“. Питање које се намеће јесте како су Слободан Милошевић или они који су учествовали у организацији његовог погреб дошли на идеју да Милошевић буде сахрањен у сопственом дворишту и има ли то икакве везе са чињеницом да је Јосип Броз сахрањен у својој некадашњој зимској башти. Податак да се Слободан Милошевић уселио у Титову резиденцију и да је ковчег са његовим телом био изложен у Титовом резиденталном комплексу упућује на закључак да свака сличност није случајна.

Иако се сматра да су Кућа цвећа и Музеј 25. мај најпосећеније културне институције и туристичке дестинације Београда, судбина Музеја историје Југославије поново је неизвесна. Наиме, након што је 2007. године покренута иницијатива да се просторије Музеја историје Југославије, које се налазе на Тргу Николе Пашића, доделе Историјском музеју Србије (што се до данас још није догодило)³⁸, крајем 2008. године, тј. након Фестивала науке, који је одржан у децембру у просторијама Музеја 25. мај, у организацији више институција које се баве природним наукама (Астрономско друштво „Руђер Бошковић“, Биолошки факултет, Ботаничка башта, Институт за физику, Институт за мултидисциплинарна истраживања, Музеј науке и технике итд), министар за науку и потпредседник владе Божидар Ђелић предложио је да се Музеј историје Југославије претвори у Научно-истраживачки центар Србије, који би функционисао као интерактивни музеј природних наука. Према истраживањима агенције Стратеџик Маркетинг (Strategic Marketing) 45%

³⁶ Александра Павићевић, *'Света смрт' Слободана Милошевића*, у: Културне паралеле, свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду, Зборник ЕИ САНУ 25, Београд 2008.

³⁷ Веселин Чајкановић, *Сабрана дела*, 1, СКЗ, БГЗ Београд 1994, 335. На надгробним споменицима које је скупио Љ. Стојановић често стоји натпис „лежи на својој земљи“. ЖСС, 350. Чајкановић то повезује са сахрањивањем под прагом, које је било распрострањено код свих европских народа (а на основу непосредних доказа, он сматра да је постојало и код Срба) и то у вези са веровањем да је покојне претке било важно сахранити у кући управо стога што су они били њени дивинизовани заштитници. Ако ово веровање трансponујемо на ниво државе, онда би сахрањивање покојника у резиденцији бившег председника те државе требало да служи као заштита њеним грађанима. Дакле, док су у старом Египту фараони били божански представници на земљи, у СФРЈ је бивши владар након смрти требало да постане нека врста божанског заштитника.

³⁸ http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=04&dd=23&nav_id=243409

грађана се изјаснило за ову промену, 24.5% против, а неопредељених је остало 30,5%.³⁹ У тренутку док завршавам писање овог рада, још увек није јасно да ли ће до промене доћи или не. Конструкција памћења је, без сумње, динамичан процес и, будући да је сврха историјских музеја и меморијалних центара вођење и усмеравање политике памћења, управо анализа судбине оваквих институција пружа увид и разобличава неке од токова кроз које се историја обликује и наново исписује. У том смислу, идеја о укидању оваквог Музеја несумњиво говори о потреби да се део прошлости заборави, као и о недостатку свести о томе колико је важно проучавати, памтити, стручно и критички преиспитивати прошлост, а не бавити се искључиво њеном производњом. Као што закључује Мирослава Малешевић, „овдашња јавност која је, разумљиво, израсла из претходне епохе, а никако из претпрошлог века, тако је тек путем медија могла да се сусретне са традицијом чији није ни носилац ни непосредни наследник, и која и не може бити традиција, пошто се тек у овом тренутку производи и уграђује у национално памћење.“⁴⁰ Могуће је да захтев за забором лежи управо у крхкости најновије традиције и у чињеници да би свест о неком другачијем континуитету овакву традицију довела у питање. С обзиром на то да музеји и спомен-места јесу у тесној вези са креирањем колективног памћења, нема сумње да креатори актуелног памћења сматрају да би подсећање на југословенску прошлост могло да наруши и озбиљно угрози политике памћења које су упорно усмерене на предјугословенску прошлост XIX века.⁴¹ Са друге стране, након демократских промена 2000. године, Србија се изјашњава као модерна, европски опредељена држава. Да ли је то заиста тако или не – показују следећи континуитети и дисконтинуитети, тј. догађаји који се везују за сам музеј: од распада СФРЈ и за време Милошевићеве владавине Кућа цвећа и Музеј пали су у запећак, што се са једне стране испоставило као добро и отворило је простор, макар делимично, за независно функционисање институције. С друге стране, Милошевићи су се уселили у део резиденције и понашали се према државној имовини као да је њихова. Слободан Милошевић се декларативно није одрекао континуитета са Југославијом. Међутим, док је јавно тврдио да

³⁹ Ова анкета рађена је на иницијативу и у оквиру телевизијске емисије *Стање нације* на ТВ 692 (26. децембра 2008), а гости у емисији били су Александар Вулин, некадашњи члан СПС-а, функционер ЈУЛ-а и актуелни председик Покрета социјалиста и Катарина Петровић, саветница за промоцију науке Божидара Ђелића. Идеју о очувању МИЈ-а заступао је Александар Вулин, али је заправо једини добар аргумент у прилог овој тежњи дала историчарка Олга Манојловић Пинтар (секвенца интервјуа са њом такође је била део емисије), која је нагласила „да је ова идеја последица неспособности суочавања са блиском прошлошћу, фашизмом и социјализмом, а то нас оставља у вртлогу у коме смо се нашли деведесетих година“. http://www.b92.net/video/video.php?nav_category=902&nav_id=336546

⁴⁰ Мирослава Малешевић, *Насиље идентитета*, у Културне паралеле, Зборник ЕИ САНУ 25, Београд 2008, 19.

⁴¹ О томе на који се начин након 2006. у Србији креирају и конструишу историја и идентитет, кроз селекцију и продукцију наратива и увођење нових државних обележја и то кроз „контнуитет“ који се успоставља са деветнаестовековном Србијом види више у: Мирослава Малешевић, *Насиље идентитета*, у Културне паралеле..., Београд 2008, 11-35.

се залаже за очување ове државе, Милошевићева политика се заправо одрекла свега што је за ту државу било особено, а пре свега поштовања једнакости и равноправности међу свим народима. Насупрот томе, почело се са величањем нације, а пратећи наратив односио се на неправду и трпљење у некадашњој заједничкој држави.⁴² Занемаривање Музеја које је отпочело деведесетих није, међутим, завршено 2000. године. Напротив. Давно покренута иницијатива да се Кућа цвећа претвори у Музеј науке и технике почиње да се реализује, а простор за суочавање са сопственом прошлошћу да се сужава.

Укидање Музеја историје Југославије, који би се, с једне стране, систематски бавио историјом Југославије и антифашистичком традицијом (а она се и тако непрекидно потискује у заборав), а с друге стране наставио праксу уступања простора за различите уметничке садржаје (која постоји последњих година), који су често били и јесу у супротности са доминантним вредностима и наративима, указује на друштвени курс који је и даље усмерен искључиво на упорну ретрадиционализацију друштва. Наиме, полазећи од тезе Ерика Хобсбома (Eric Hobsbawm) о измишљеним традицијама које су у деветанестом веку преплавиле Европу и његовог закључка да традиционална друштва нису непроменљива упркос таквом представљању, Светлана Бојм (Svetlana Boym) увела је појам *рестауративне носталгије*, особене за „националне и националистичке покрете широм света који прибегавају антимодерној митологизацији историје, залажу се за повратак националним симболима и митовима, а повремено се служе и различитим теоријама завере.... Иако засноване на стварним сеоским обичајима и конвенцијама, нове традиције одликују се већим степеном симболичког формализма и ритуализације.“⁴³ Светлана Бојм даље наглашава да управо све бржи темпо савременог живота и модернизације чини традиционализацију све конзервативнијом и окошталијом.⁴⁴ *Рестауративној носталгији* Бојмова супротставља појам *рефлексивне носталгије*, наглашавајући да се не ради о апсолутним категоријама.⁴⁵ *Рефлексивна носталгија* је, према овој ауторки, индивидуална, састоји се из изломљених фрагмената, може бити иронична и шаљива, неодређена, свесна је дистанце и нагони свакога да исприча своју причу у којој се преплићу прошлост, садашњост и будућност.⁴⁶ Није ли управо позиција Музеја историје Југославије, институције која је у току последње две деценије била занемарена, отворила простор да се чују и фрагментарни и индивидуални наративи?⁴⁷ Ова институција која је настала као државна

⁴² Паралеле у националистичким наративима могу се препознати и у другим југословенским државама, Словенији и Хрватској, нпр.

⁴³ Svetlana Boym, *Budućnost nostalgije*, Geopoetika, Beograd 2005, 86-87.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто, 98-100.

⁴⁷ Октобарски салон 2007. носио је назив *Микронаративи*, а 2008. године *Уметник-грађанин, уметница-грађанка*. Чак је и из самих назива ова два последња салона јасно да се

машинерија за производњу памћења, распала се и отворила за реконструкцију и перформирање различитих сећања. По мом мишљењу, то је изврсна почетна позиција за музеј који би се озбиљно и критички бавио нашом прошлошћу у току двадесетог века.

Упркос претензији на трајност, очито да су и спомен-места и спомен-збирке крхког трајања и да су увек одређени друштвеним, културним и политичким околностима и одлукама. Управо у тренутку када је овај меморијални простор оживео и почео да се критички бави прошлошћу и успоставља мноштво индивидуалних дијалога, његова судбина постала је неизвесна и није још увек јасно да ли постоји друштвена клима за институцију са оваквом зрелошћу.

Lada Stevanović

Reconstruction of Reminiscence, Construction of Memory

Tito's Memorial House and Historical Museum of Yugoslavia

The memorials and museums belong to the public sphere and public life, representing an important component through which collective memory is being created and controlled. Their meanings are not given forever, but they change hand in hand with the needs and moves of political elites. The Museum 25th of May (Muzej 25. maj) and the House of Flowers (Kuća cveća) were established as the institutions of SFRJ, functioning in accordance to the state interests of the time. But, the political changes led, logically, to the changes in the work of Museum and the Memorial. I will try to explain the way in which the attitude towards past has been changing in Serbia (regarding social and political circumstances) through the research of these changes and the destiny of these institutions, on the emphasis of the change of their meaning and importance.

Key words:

Kuća cveća, MIJ, collective memory, counter-memory, production (of memory, history)

ради о уметности која је ангажована, еманципаторска и која представља опозицију доминантном, ауторитарном наративу, који искључује могућност постојања било чега осим себе.

Весна Марјановић

Етнографски музеј у Београду
marjanov@ptt.rs

Антропологија историјске стварности у Документационом центру Националсоцијалистичке партије у Нирнбергу (Баварска, Немачка)

Документациони центар националсоцијалистичке партије Адолфа Хитлера у Нирнбергу је музејски комплекс, *место сећања*, који се бави проучавањем и презентовањем историјско-политичких оквира у којима је израсла и деловала Националсоцијалистичка партија Немачке. Мултимедијално је представљена историјска стварност у време нацизма, уводећи посетиоце помоћу савремене експозиције у колективне еуфорије, у рађање, пропаганду и крах идеје о одабраном народу. Покретање и формирање масовне свести о граници *ми и они*, о оданости и издаји идеала – садржаји су нових погледа на историјску стварност. Уз аутентичне говоре на митинзима А. Хитлера и његових истакнутих присталица, помоћу великих скринова, диорама и фотографског материјала, докумената и другог материјала, стручњаци су представили место сећања (музеј) на време које је претходило Другом светском рату и на последице Другог светског рата, указујући на феномен колективне кривице и стварне потребе за општом националном рехабилитацијом. Ово музејско здање годишње посети преко 200.000 посетилаца из читавог света, а намењено је посебно школској популацији из Немачке.

Увод

Последњих деценија 20. века улога *културе сећања* доживела је свој нагли пораст и изазвала је велико интересовање у многим научним дисциплинама које су се посветиле њеном изучавању. Уз *културу сећања* често се проучавају и последице које сећање има за ширу популацију,

Кључне речи:

документациони центар, експозиција, памћење, место сећања, место памћења, историјска стварност

нарочито у контексту манипулација сећањем и употребе *историјске стварности*.¹

Да би се *култура сећања* потпуно расветлила као научни појам, потребно је имати у виду тенденције кретања нових мисли и схватања појма *културе*. У целини, појам *културе* није могуће одредити једном дефиницијом, јер је то сложени појам који захтева потпуно одређење у времену и простору. У овом правцу креће се и једна од три дефиниције културе које је понудио Р. Вилијамс – „социјална“ дефиниција културе, према којој је култура опис одређеног начина живота који изражава нека значења и вредности, не само у уметности и образовању, него и у институцијама и у свакодневном понашању.² *Култура* се разматра и у контексту културног преображаја. То уједно подразумева да су обухваћене готово све области људске делатности, укључујући подједнако и свакодневни живот појединца и колектива. Стога се за потребе овога рада култура разматра у контексту *историјске стварности*³ и спајања друштвеног и индивидуалног као новог курса стварања „могућег“ и општеприхваћеног обрасца живљења уз преиспитивање историјских догађаја који су повезани с Другим светским ратом и колективном кривицом. У том смислу, проучавања која нам нуди савремена историја, уз истакнуте личности које су обележиле и контролисале догађаје, издвајају као подједнако важне и судбине малих обичних људи, њихов начин живота, мишљење и понашање изнедрено из сложеног система социјалних, политичких, религиозних и историјских платформи. „Разрачунавање са великим догађајима“, узиманим у обзир или одбациваним, често је зависило од актуелних политичких и друштвених струјања. Наметнути клишеи у историји цивилизације све више су изазивали подозрења научника у последњим деценијама 20. века, па је дошло до значајних прегруписавања и поновних отварања различитих „Пандориних кутија“. Из тога следи, како наводи М. Грос, да *културни преображај* подразумева једну модерну културну историју, при чему се

¹ Под *историјском стварношћу* се у контексту овог рада подразумева конструктивни појам који се односи на историјско време у којем су апострофирани догађаји у прошлости, а *стварност* је заправо реално време у којем настаје сам аналитички поступак да би се дошло до, условно речено, („намеравање“) истине, тј. до основе за ново ишчитавање историје, што је у овом примеру период Другог светског рата, тј. раздобље које му претходи и раздобље након ратних догађаја.

Нови историјски жанрови готово суверено владају термином *историјска стварност* који је употребљен и у овом прилогу уз прилагођавање самог одређења појма контексту проблематике која се представља.

² Вилијамс Рејмонд, *Анализа културе*, у Ђорђевић, Јелена, Студије културе, Зборник, Београд 2008, 124-133, 125.

³ У последњим деценијама 20. века у историографији је дошло до формирања више теоријски усмерених „школа“, које су, са своје стране, омогућиле издвајање различитих историографских дисциплина и субдисциплина те су се формирали и нови историографски жанрови, међу њима у првом реду историја свакодневног живота, микроисторија те историјска антропологија. Антоловић, Михаел, *Постмодернизам и/или историографија?*, Токови историје, Часопис Института за новију историју, Београд 2008, 177-198, 180.

култура не схвата само као поље резервисано за друштвену елиту и њене високе захтеве, већ као целокупна позадина политичке равни у ужем смислу.⁴ На тај начин могло би се прошлости прићи и из другог угла, а то је стварање погоднoг тла за интерпретацију и реинтерпретацију *историјске стварности*, било да је она проистекла из угла поражених, побеђених или и једних и других. Она је и саставни део политике друштва и средство којим се с времена на време манипулише.

Реинтерпретација *историјске стварности* и прихватање тзв. *историјског објективизма* у моменту када се одиграо нагли заокрет у новом ишчитавању историје и, последично, свих друштвено-политичких догађаја у времену између два рата, помогли су да немачки стручњаци преиспитају све околности под којима је дошло до формирања Националсоцијалистичке партије у Немачкој. То се, између осталог, одразило на дефинисање подручја рада Документационог центра Националсоцијалистичке партије у Нирнбергу почетком 21. века.⁵ Реч је о специфичном архивско-музејском комплексу коме је поверена мисија проучавања и презентовања у што изворнијем облику свих обичних животних прича о зачетку, потреби и уласку у вртлог сумануте идеологије националсоцијализма. То је заправо језгро у којем је сабрано готово све о националсоцијалистичкој партији Адолфа Хитлера – *место сећања* које се бави малим и великим судбинама људи, припадника свих ентитета који су живели на тим просторима, и свим историјско-политичким оквирима тадашње нацистичке Немачке. Реализација овог смелог пројекта поделила је стручну јавност. Т. В. Адорно, на пример, сматра како се у овом случају под геслом демократије формирају услови за оживљавање националсоцијализма и тиме, на легитиман начин, услови за довођење фашизама „и његове сумњиве фигуре“.⁶ До седамдесетих година 20. века готово да се није упуштало у критичку расправу о *националсоцијализму* или *фашизму* у Немачкој, а распрострањени дискурс о *тоталитарној власти*

⁴ Gross, Mirjana, *Susret historije i antropologije*. Narodna umjetnost, Zagreb 1996, 71-97, 82.

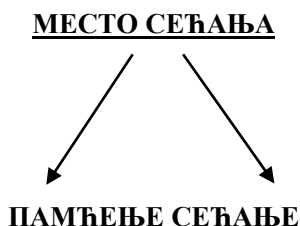
⁵ Повод за избор теме је мој студијски боравак у Минхену и обилазак Документационог центра Националсоцијалистичке партије у Нирнбергу 2004. године, у оквиру културно-научне сарадње Републике Србије са покрајином Баварском, а у организацији Министарства за културу Републике Србије и Министарства за науку, истраживање и уметност покрајине Баварске, Немачка. С обзиром на то да припадам генерацији која је одрасла у времену подизања посебних *места сећања* (као спомен-обележја) на жртве и победнике, нарочито из Другог светског рата, моја осећања и перцепција виђеног у Документационом центру Националсоцијалистичке партије остали су дуго недефинисани. Можда зато што су оваква *места сећања* до скоро била незамислива не само у нашем окружењу него и шире, а теме о критици актуелних историјских чињеница дуго су остале табуисане.

⁶ Adorno, Teodor, V., *Šta znači „rad na prošlosti“*, R.E.Č., Časopis sa književnost i kulturu, i društvena pitanja, br. 57.3, mart 2000, www.b92.net/časopis – rec/

препуштан је дистанцирању од тоталитаризма да би се прикрила сопствена националсоцијалистичка прошлост.⁷

Како су *места сећања* тесно повезана са ширим значењем културе, и то у оквиру правца који је назван *култура сећања*, користим се дефиницијом Т. Куљића. Под *културом сећања*, Т. Куљић третира једну релативно нову научну дисциплину која истражује улоге културних образаца сећања, значаја памћења и сећања за формирање идентитета и односа према историји и прошлости у науци и колективном памћењу.⁸

Култура сећања стоји у спрези са *местом сећања*. У циљу појашњавања потребе за заокретом историје у постмодернизму, па и у контексту разматрања *места сећања*, сматрам да је важно дати најсажетији оквир у којем је стварана клима за дисциплине *култура сећања* и *култура памћења*. Иако су памћење и сећање у науци дефинисани другачије, више као емотивни доживљај, они подједнако подразумевају и просторни оквир, тј. амбијенталну целину у којој се развија однос према *месту сећања*. Стога ће се у овом раду *место сећања* третирати као збирни појам за појединачне одреднице – *памћење* и *сећање*:

Т. Куљић у дефинисању свеобухватне *културе сећања*, издваја чињеницу да је оно што се догодило остало као стварно, али се током времена мења његово тумачење и угао гледања⁹. Узимајући то у обзир, видно је да се у протоку времена формирају различити модели памћења. А. Асман указује да се памћење готово увек везује за простор чије се „*jezgro ars memorativa*“ састоји од *imagines*, садржаја памћења кодификованог у сажете сликовне формуле, и од *loci*, специфичних места неког конструисаног простора којима се ове слике повезују.¹⁰ С обзиром на то да „*памћење* склапа селективне садржаје прошлости у смисаони поредак, успоставља склад у прихватању и тумачењу света ... Сећање је захват у прошло увек из нове садашњице.“¹¹

⁷ Dubijel, Helmut, *O moralnom suverenitetu, sećanju i naciji*, R.E.Č, Časopis sa književnost i kulturu, i društvena pitanja, br. 57.3, mart 2000, [www.b92.net/časopis – rec/](http://www.b92.net/časopis-rec/)

⁸ Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, Beograd 2006, 10.

⁹ Исто.

¹⁰ Asman, Alaida, *O metaforici sećanja*, R.E.Č, Časopis sa književnost i kulturu, i društvena pitanja, br. 57.3, mart 2000, [www.b92.net/časopis – rec/](http://www.b92.net/časopis-rec/)

¹¹ Kuljić, T., н. д., 8.

Један од родоначелника термина *места сећања* седамдесетих година 20. века јесте француски историчар П. Нора.¹² Према Нори *места сећања* треба посматрати у свеобухватнијем културолошком светлу, што подразумева да се појмовни контекст односи подједнако на *места* као маркере битака, склапања мировних уговора, крунисања, итд., али исто тако и на *личности* које на свој начин представљају израз националне самобитности (Француза).¹³ „Норина идеја је постала истински европски подухват, који је у многим земљама дао одличне резултате. Ново питање изведено из Нориног метода поставља се у вези с евентуалним постојањем и неких европских места сећања која имају значаја за цео континент или пак за његов већи део и која би следствено томе могла да дају одређени допринос стварању европског идентитета.”¹⁴ Међутим, иако је начелно читав правац у *култури сећања* имао своје присталице, било је и уздржаних који су сматрали да оваква размишљања и уопштавања доводе последично до изједначавања у разумевању друштвених и историјских процеса након Другог светског рата, те да се чешће јавља културни анахронизам манифестован кроз изнуђивање моралне обавезе шта треба памтити у односу на оно шта је стварно запамћено.¹⁵

Стога су се у овом раду нашли истовремено у истој равни материјални и нематеријални производи људске креативности и деструктивности. Дакле, намера ми је да се кроз сажет приказ осврнем на једну, за ову прилику издвојену културу сећања, на њену структуру коју чине издвојена материјална обележја у историјском дискурсу, али и њихова духовна одлика: колективне и индивидуалне емоције проузроковане стварним или имагинарним догађајима. Смер којим су се руководили историчари у Немачкој крајем 20. века и потом историчари, антрополози и културолози из Нирнберга и Баварске, начин на који су решили проблем *историјске стварности* у здању означеном као *место сећања*, подстакли су ме да се позабавим из музеолошког угла, представљањем *места сећања* повезаног с Националсоцијалистичком партијом и поруком коју емитује данашњим генерацијама.

Као парадигма за формирање *места сећања* о којем говорим послужиће и навод П. Берка, професора културне историје у Кембриџу, који каже следеће: „Херодот је историчаре држао за чуваре сећања, сећања на

¹² Француз Пјера Нора (Pierre Nora) од 1976. године директор одељења за друштвене науке на Ecole des Hautes Études, бавио се проучавањем места сећања која су имала улогу у колективној свести француског друштва, стварајући његов национални идентитет. Та идеја је прихваћена и остварује се на Берлинском универзитету у виду великог истраживачког пројекта, у чијем су оквиру до сада објављена три тома расправа о немачким местима сећања.

¹³ Духарт, Хајнц, *Савремена немачка историографија*, Годишњак за друштвену историју, Година VIII, свеска 3, Београд 2001, 300-301.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Confino, Alon, *Remembering the Second World War, 1945-1965: Narratives of Victimhood and Genocide*, Cultural analysis, University of California, 2005.

славна дела. Ја сам склонији да на њих гледам као на чуваре незгодних чињеница, чуваре костура у ормару друштвеног памћења. Некада је у Енглеској постојао службеник који се звао *remembrancer*, 'опомињач', што је у ствари био еуфемизам за утеривача дугова; посао тог човека је био да опомене људе на оно што су хтели да забораве. Један од најважнијих задатака историчара (антополога, културолога – В. М.) да буде – опомињач.¹⁶

Формирање Документационог центра Националсоцијалистичке партије

Идеја о „изабраном народу“ крије се у позадини свих етничких супротности, а стекла је популарност јер на њу може у једнакој мери претендовати сваки од припадника група које се међусобно презиру (М. Вебер).¹⁷ Има мишљења да људи свој идентитет одређују по ономе што нису.¹⁸ Веште политичке вође, што се може видети из бројних примера у историји цивилизације, користе претходна теоријска упоришта (нпр. немачких етнолога с краја 19. и почетка 20. века у којима се афирмишу специфичности националног идентитета).¹⁹ Дефинисање идентитета народа у немачком друштву утемељено у првој половини 20. века захтевало је потпуно преиспитивање и растакање одмах након Другог светског рата. То се делимично остварило тек на почетку новог миленијума.

Дакле, губитак хуманог у нацистичком времену, након Другог светског рата погодио је немачку историографију и у делу немачке јавности створио илузију о „губитку историје“ и тражењу услова за „савладавање прошлости“. Решење за националну агонију пронађено је у новом ишчитавању историје. Стога је важан импулс тзв. општој рехабилитацији нације дала „историјска друштвена наука“. Један од битних ставова односио се на садржај преиспитивања прошлости. Истицано је како се историјско истраживање не сме свести само на намере људи, већ да се мора разумети што више несвесних и несавладивих димензија прошлости и садашњости. Поступно се прешло са истраживања политике и идеја на бављење бројним друштвеним подручјима. *Историјску стварност* као предмет историјске дисциплине многи су стручњаци видели као сложено јединство различитих

¹⁶ Burke, Peter, *History as a social memory*, у Thomas Butler (ed.) *Memory, History, Culture and Mind*, Oxford 1989, 97-113, 110.

¹⁷ Veber, Maks, *Odnosi u etničkim zajednicama*, Privreda i društvo, I, Beograd 1976, 330.

¹⁸ Hantington, Semjuel, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000, 73.

¹⁹ „...Изведен из Хегеловог појма *Volksgeist*, духа народа, чиме се разликују од рационалиста и уводе једну хијерархијску визију света, са националном (у њиховом случају, немачком) културом на највишем месту. ... (А Хегел је концепт преузео од Хердера. Варијанта духа народа. огледа се у веровањима да народи имају посебан карактер, слично људским бићима те су тако нације храбре или кукавичке, ратоборне, итд. ...)“ Bošković, Александар, *Socio-kulturna antropologija danas*, Sociologija, Vol. XLIV, N° 4, Beograd, 2002, 329-342, 332.

животних подручја што их ваља сагледати у њиховој међусобној повезаности уз помоћ теорија.²⁰

Охрабрени правцима у којима се на нови начин репродукује слика историјске стварности и спречава тзв. социјална амнезија, али и постиже колективна рехабилитација, немачки историчари и културолози су у другој половини 20. века искористили новостворене услове за ново ишчитавање војне и политичке историје у чијим су се оквирима пронашли до тада одбацивани, наизглед неважни елементи за проучавање и представљање историје националсоцијалистичког режима.²¹ Нова војна историја доживела је нарочити процват у артикулисању животних услова обичних војника током бурне прошлости. Посвећена је и пажња екстремним околностима које су појединце наводиле на дезертерство или на самоубиство. Сматран је веома битним и однос војске према цивилном становништву са којим су морали бар привремено да живе у заједници у окупираним земљама и слично. Проблематика се шири и на подручје проучавања обичаја и правила која настају унутар једне такве мање-више затворене групе.²²

Колективна амнезија није трајно решење, па је, како сматрају историчари и културолози, било потребно пронаћи образац за колективни опоравак и ублажити чињеницу колективне кривице. Просвећење сопствене нације уз удаљавање од националне мистике постављено је, пре свега, као априорни услов да би се колективни живот учинио могућим а егзистенцијални проблеми учинили делом јединственим за заједничке судбине.²³ Интелектуалци, историчари, културолози, психоаналитичари и други веома су се активно бавили проналажењем адекватних метода за оправдавање проживљеног времена и стварање прихватљивих релевантних система одбране како би потоње генерације биле ослобођене колективне кривице. Психоанализа нас учи, каже Д. Хелмут, да субјекту оптерећеном кривицом морално прихватање кривице није тако једноставно, те да је његова способност за прихватање кривице ограничена величином кривице и временским оквиром који је одређен за примарно окајавање.²⁴

²⁰ Gross, М., н. д., 80-81.

²¹ На подстицај Института за савремену историју у Минхену, основаног 1950. године, започето је свеобухватно истраживање несрећних 12 година Хитлерове диктатуре, њене предисторије и њених последица, а резултати су представљени у многим монографијама и издањима докумената. Хајнц Духарт, *Савремена немачка историографија*, Годишњак за друштвену историју, Година VIII, свеска 3, Београд 2001, 293-303.

²² Духарт, Х., н. д., 300-301.

²³ Исто.

²⁴ Примери: рат у заливу и блискоисточна криза, Ирак, спољне политике великих сила попут САД и Русије, ратови на простору бивше СФРЈ, итд. Dubijel, Helmut, *O moralnom suverenitetu, sećanju i naciji*, Časopis sa književnost i kulturu, i društvena pitanja, br. 57. 3, mart 2000, www.b92.net/časopis – rec/

Слагање и једноумље које је еуфорично преовладало Немачком, тј. Немцима као народом, ма где они били тридесетих година 20. века, после педесетих година 20. века доживљавало је другу крајност. Дакле, решење се пронашло, као што је већ напоменуто, у *новом* ишчитавању историје које се темељило на критици сопствене националне припадности у светлу њене сопствене идеје као врсте колективне терапије. При томе се узело у обзир да је и немачки народ у целини жртва не само сопствене политике, већ и оног што се потом догађало (економска криза, незапосленост и, коначно, бомбардовање од стране савезничке војске). Догађаји који су обележили савремену историју човечанства у последњој деценији 20. века погодовали су стварању друге представе о *историјској стварности* Другог светског рата. Нарочито у контексту проблематике *жртва и целата*, чина признања и преузимања кривице у име нације и развијања способности прихватања и толеранције према непријатељу. У тим оквирима промиче савремена теза о немачком народу као жртви ратних збивања, о геноциду и над Немцима итд.

„Наци центар“ у Нирнбергу као храм и место сећања

Претходно речено представља оквир даљег излагања о одређењу специфичног места – Документациони центар Националсоцијалистичке партије у Нирнбергу, времена – почетак новог миленијума, експликацију и избор комуникације с посетиоцима, а у контексту онтолошког процеса у разумевању зачетка, израстања и пропасти националсоцијалистичке партије Адолфа Хитлера. У основи, представља се поглед на *место сећања* у три нивоа:

1. Простор – амбијентална целина и историјска потка.
2. Знање (у физичком смислу), као *знак* мегаломанске политичке оријентације.
3. Експозиција (*историјска стварност*) као *означилац* (тренутне политике).

Бивши националсоцијалистички партијски комплекс је историјско место које се тешко може упоредити са било којим у Немачкој и шире. У контрасту са меморијалним центрима у Европи, као што су некадашњи концентрациони логори, затвори итд., који подсећају на нацистички терор и враћају сећање жртвама на тиранију, подручје југоисточног Нирнберга је простор који је дуже време, према речима немачких историчара, представљао средишњу тачку у обмани човечанства. Реч је о простору где су нацисти величали аријевску крв, узвишеност, одабраност за креирање новог поретка.²⁵

Простор на којем је требало да буде подигнут Конгресни хол и постојеће место за окупљање и митинге Националсоцијалистичке партије

²⁵ www.museen.nirnberg.de; www.museen.nuernberg.de

заправо је важно место у историји немачке државе и није случајно одабрано. Године 1906. овде је одржана „Баварска јубиларна изложба“ у част сећања на проглашење Нирнберга за слободни царски град и његову интеграцију у Баварско краљевство 1806. године. Након изложбе ово подручје постаје рекреативно-меморијални центар и елитно излетиште. Реч је о површини у југоисточном делу Нирнберга у удаљености од 2,5 km од центра града, на којој се налази и акумулационо језеро. Крајем 19. и почетком 20. века излетиште је добило јавно купалиште, кафетерију, шеталиште и потом зоолошки врт (отворен 1912. године). Градски стадион је изграђен 1920. године уз простор за слетање и полетање цепелина, популарно називаном *Цепелин*. Дакле, то је било првобитно место за одмор, забаву, рекреацију и релаксацију.

Међутим, читав крај је већ почетком 20. века постао и центар многих политичких окупљања баш због тако повољне локације. Тако је 12. августа 1923. године на овом месту 50.000 грађана учествовало у формирању Немачке социјал-демократске партије [German Social Democratic Party (SPD)].

Званично је од 1933. године Нирнберг добио трајну везу са националсоцијалистичком партијом и од тада су се митинзи одржавали сваке године септембра месеца, све до 1938. године. Сваке године је било присутно више милиона присталица, које су пристизале из различитих крајева Немачке. У времену националсоцијализма политика је била усмерена ка интерпретацији обрасца расних односа, али се идеологија *крви и тла* (*Blut-und-Boden-Ideologie*), један од стубова националсоцијалистичког погледа на свет, касније обрушила на немачку нацију. У основи такве политике екстремно је било идеализовање сељаштва као расно чистог представника нације, да би потом потекле теорије о народу (раси, крви) који је нераскидиво везан за земљу на којој живи и без које не може биолошки да опстане.²⁶ С друге стране, гламурозне и импозантне грађевине, као и пространство на коме су се масе окупљале, требало је да сваком појединцу створе слику о његовој немоћи и безначајности као јединке, док маса удружена с амбијентом („тлом“ као метафором) представља кохезију моћи и снаге.

На североисточном делу овог простора постављено је 1928-29. године обележје погинулим војницима у Првом светском рату. Године 1927. и потом 1929. године организовани су први пут скупови Националсоцијалистичке партије. Да би се све то овековечило, архитекта Алберт Шпер (Albert Speer) је 1934. године добио задатак да целу околину реши гламурозном архитектуром. Према том пројекту постојећи објекти као што је арена, Цепелин поље, Мартовско поље уз Конгресну халу требало је да буду и централни симболи моћи. Радови су заустављени почетком Другог светског рата, 1. септембра

²⁶ Духарт, Х., н. д., 296.

1939. године, јер је то био веома замашан и скуп грађевински подухват. Тако је и Конгресно здање остало недовршено све до пред крај 20. века.²⁷

По завршетку Другог светског рата у јавности се постављало питање шта треба урадити са монолитним, незавршеним здањем и симболом Националсоцијалистичке партије Адолфа Хитлера. Представници различитих професија из Нирнберга понудили су неколико исплативих решења као што су, на пример: порушити здање у целости; доградити га и формирати спортски центар и слично. Сви предлози носили су са собом велика финасијска улагања, па стога нису били прихваћени. Године 1987. Градски савет одбио је предлог једног инвеститора да читав објекат преиначи у тржни центар.

Спољни изглед – северно крило Документационог центра Националсоцијалистичке партије, фото В.Марјановић, 2004.

Идеја да се у северно крило конгресног хола смести Документациони центар Националсоцијалистичке партије појавила се 1994. године. Прве планове су пројектовали стручњаци Градског музеја у Нирнбергу. У лето 1998. град Нирнберг је дао оглас за архитектонско решење *Конгресне хале и простора за митинге и окупљања Националсоцијалистичке партије*. Дизајнерски сиже није подразумевао само смештање Документационог центра у северно крило бившег Конгресног хола, већ и анализу кобне прошлости. Концепција је требало да се односи и на идејно решење за инсталирање експозиције о Националсоцијалистичкој партији. На конкурс је победио професор Гинтер Доменинг (Günther Domenig), архитекта из Граца. Основу његовог идејног пројекта чине симболички два сегмента – застрашујућа

²⁷ www.museen.nirnberg/de

нацистичка зграда у свом првобитном, незавршеном облику и дијагонални пролаз у северном крилу начињен од стакла и гвожђа. Постојећи правоугаони систем попут стреле пробада оштра линија нове гвоздене конструкције. Разбијањем постојећег правоугаоног облика, Доменинг је јасно назначио савремени маркер и метафоричну ојентацију према прошлости. Угао зграде оставио је прозрачним и светлим и он је намењен одржавању повремених тематских изложби и различитих обука (радионица).

Улаз у Документациони центар

Спољни правац кретања, окренут ка дворишној страни²⁸

Димензије зграде омогућиле су имплементацију отвореног простора за кретање кроз експозицију из собе у собу на горњем спрату Конгресног хола. Око 1300 m² изложбеног простора реализовано је на једном нивоу и, у зависности од просторије, експозиције су постављене на површини од 18 m² до 450 m². Да би се експозициони план реализовао, начињено је само неколико техничких измена. Дограђен је мост изнад садашњег унутрашњег дворишта (простор који је према изворном плану требало да буде унутрашњост конгресне сале), а улаз у зграду је прилагођен кретању особа са посебним потребама.

Дакле, изложбени простори смештени су у затечене просторије неомалтерисаних и неокречених зидова. Видело се на самом почетку да се идеја којом се руководио проф. Доменинг није односила на „завршавање“ претходног плана чији је аутор био А. Шпер. Време је заустављено на голој, недовршеној конструкцији од цигле која демаскира митологију и глорификацију једне епизоде у историји човечанства.

²⁸ Фотографије су преузете са веб странице www.museen.nirnberg/de

Део мултимедијалног изложбеног простора, фото В.Марјановић, 2004.

Документациони центар је коначно преуређен и завршен 2000. године, а 2001. године је отворен за јавност. У 2003, дакле у години сећања на озлоглашену политику нациста, отворена је стална изложба о Националсоцијалистичкој партији и нацизму. Претходна изложба била је постављена на отвореном простору у унутрашњем и спољашњем амбијенту Конгресног хола половином деведесетих година 20. века и и носила је назив *Фасцинација и терор*. Тема изложбе отворила је низ питања о самом *месту сећања* – да ли су доиста Немци жртве једне сумануте политике, колико је немачки народ опседнут кривицом и шта је за нацију значео и шта данас значи временски период од 12 година активног деловања Националсоцијалистичке партије.

Садашња експозиција је мултимедијална, уз аутентичне аудиоснимке говора А. Хитлера, Геринга, Химлера и других кључних људи нацистичког режима, уз визуелно представљање друштвено-економске кризе и снажног политичког агитовања како да се из кризе изађе. Сваки сегмент изложбеног простора прати аудиоводич на готово свим језицима света.

Детаљну концепцију изложбе, визуелну и аудио грађу није немогуће описати, али је она оптерећена оним што сама експозиција подстиче, а то су емоције. Уз аутентичне говоре са митинга А. Хитлера и његових истакнутих присталица, помоћу великих скринова, диорама и фотографског материјала, докумената и другог материјала, стручњаци су представили сећање на време које је претходило Другом светском рату и указали на последице Другог светског рата кроз феномен колективне кривице и стварне потребе за општом националном рехабилитацијом.

Први контакт у комуникацији са прошлошћу добија се посредством визуелног медија. У причу о Националсоцијалистичкој партији, Трећем Рајху и времену стратишта посетиоце уводи филм. У понуђеном играно-документраном филму главни водичи кроз време и догађаје су дечак и девојчица. Они у својој безбрижној, наивној, непатвореној дечјој игри на

скејтборду долазе једног прохладног јесењег дана до имагинарних врата Конгресног хола и уз помоћ ветра отварају тешка, монолитна врата здања да би угледали приказ из неке друге димензије живота и ослушнули острашћене говоре својих дедова. Угледали су општу народну еуфорију у којој је националсоцијализам, уз поклике главнокомандујућем, узимао маха као правац мишљења, понашања и избора живљења. Уочава се вишеслојна улога филма у представљању историјске стварности, јер посетиоци заправо могу да се суоче са „видљивим светом историје“ – људима, њиховим понашањем, лицима, временом кризе и временом које је претходило светском рату. Осим тога, посетиоцу се нуди да на основу филмских инсерата, вешто укомпонованих аудио-презентација и материјалних артефаката донекле сам оцени климу у којој је зачет погубни поредак. Дакле, преплетено је мноштво мотива из историјске стварности, чији је циљ не само спознаја већ и стварање индивидуалне слике о протеклом времену. Међутим, не сме се никако потценити визуелизација друштвено-политичког контекста историјске стварности, која код различитих посетилаца ствара различите емоције.

Избор деце као „водича“ у ерозију једне нације није случајан избор и он има своју антрополошку симболику, то је јасно на први поглед. Деца као спона између претходног и новог, постављају се у фокус као медијуми „националног бића“. Овај приступ могуће је сагледати и у светлу потребе изналагања техника растерећења од последица пропалих, погрешних и сулудих потеза једне болесне политике.

Закључак

Северно крило Конгресног центра данас заузима Документациони центар Националсоцијалистичке партије, док је јужно крило намењено нирибершком симфонијском оркестру. Концерти под ведрим небом (или на отвореном) одржавају се у унутрашњости јужног дела дворишта. Други делови зграде користе се у сврху депоа и складишта.

Коначно су, доста времена након завршетка Другог светског рата, исцрпни извори информација о 12 година функционисања Националсоцијалистичке партије доступни јавности у свој својој саблажњивој форми, али на равни народа који осећај кривице и емотивни набој обелодањује из свог угла ишчитавања историјске стварности и ревизионистичке намере, што доводи до следећег закључка:

- друга половина 20. и почетак 21. века време је извињења;
- у историјској стварности нема апсолутног кривца нити апсолутне жртве;
- колективна кривица је прихватљива уколико све стране у одређеном сплету историјских чињеница прихвате да су криве за учињено;
- последично настаје велика опасност за разумевање друштвених процеса након Другог светског рата: културни анахронизам: морална обавеза шта треба памтити у односу на оно шта је стварно запамћено;

- експанзија различитих форми сећања крајем 20. века постепено уобличава и нову теоријску мисао о прошлости.

И на крају, ако се узме у обзир да Конгресни хол никада није грађевински завршен, да је остављен у изворном грађевинском материјалу – цигли, која шаље поруку огољености и искренности, док нови материјали попут стакла и гвожђа асоцирају на транспарентност и чврстину намера да се постављени циљеви објективизације прошлости реализују, да се посетилац са историјом и контекстом националсоцијализма упознаје посредством визуелних медија и из перспективе дечије чистоте и невиности, чини се да је остварена добра семантичка стратегија, која циљано растерећује прошлост и национално биће, раздваја отаџбину и државу. Осим тога, изложбени простор је смештен у северно крило Конгресне сале, као опозит јужном крају, где се под ведрим небом одржавају концерти озбиљне музике. Хорор и смиреност, страхота и лепота живљења стављени су једни наспрам других. Документациони центар Националсоцијалистичке партије, као посебна институција у којој се приказује еволуција нацизма, иако је постављен у дискурс критике минулог времена, налази се у глобалној контроверзи свих историјских и дневнополитичких стратегија.

Дакле, околности које су створиле заокрет у друштвеној стварности и функционално оправдале постојање Документационог центра Националсоцијалистичке партије, с намером да се бар привидно регулише однос према националсоцијализму, омогућиле су другачије сагледавање целокупне историје Другог светског рата. Заправо, токови савремене историје и историјске стварности уобличени су у складу са добро разрађеном програмском орјентацијом, усмереном ка *сећању и памћењу*. Она је донекле препознатљива „у актуелним политичким токовима према којима Немци данас морају да „уравнотеже“ свој однос према наслеђеном бремену националсоцијализма кроз „стабилност нове демократије“, ²⁹ а она се постиже добро осмишљеном стратешком политиком вођења друштвене и историјске стварности као што је, између осталог, и формирање специфичног *места сећања*.

²⁹ Н. Dubijel, н. д., 107; Confino, А., н. д., 49.

Vesna Marjanović

Anthropology of Historical Reality in Documentation Centre of National- Socialistic Party in Nurnberg, Germany

The Documentation Centre of Hitler's National-socialistic party in Nurnberg is a museum complex, a place of memory, which studies and presents historical and political frameworks that gave rise to National-socialistic party in Germany. Historical reality at the time of Nazism is presented by multimedia tools,

Key words:

documentation centre,
exposition, memory, places of
memory, places of
reminiscence, historic reality

allowing visitors to experience collective euphoria, birth, propaganda and end of the idea of the chosen people. The movement and formation of mass consciousness of borderline between *we and they*, devotion and betrayal of ideals- are the contents of new perspectives on historical reality. Documents presented include Hitler's authentic speech, and those of his closest followers, photographs and other relevant documents and sources by modern media and technology tools. The time period includes before WW II, as well as the consequences after the war, implying thus to phenomenon of collective guilt and a real need for general national rehabilitation. This museum is visited by over 200.000 people from all over the world, and it is especially aimed at school population in Germany.

Игор Степанчић

BluePrint, Београд
igor@blueprint.rs

Естетика садржаја историјских чињеница – уметност презентације наслеђа

Централно место сећања на масовно стрељање у Крагујевцу 21. октобра 1941. године јесте Меморијални музеј „21. октобар“, који је отворен 1976. године. Својом формом и монументалношћу представља изванредан пример наменског дела у функцији меморијала.

После дванаест година борбе са идеологијом и митом, 2003. године отворена је нова стална музејска поставка, која је чињенице представила на визуелно ефектан начин, интегришући садржај у просторну форму, стварајући јединствени амбијент музеја, истичући чињеницу да ту почива неколико хиљада невино страдалих људи. Он подсећа на храм, место осећања близине бога, љубави према ближњем и сећања на мртве. Материјал је сведен са циљем да посетилац у једном „питком“ ишчитавању добије представу под којим су се околностима и којим хронолошким редом низали догађаји.

Коначно, захваљујући таквом споју форме и садржаја, стална музејска поставка уздигла се у химну овим несрећним људима. Сваки од 2794 стрељаних мушкараца, жена и деце има своје место и свој коначни мир у музеју.

Ретко се места великих страдања обележавају меморијалним музејима. Углавном су то споменици, спомен плоче или капеле. Један од тих, у нас ретких музеја, јесте и Меморијални музеј „21. октобар“ у Крагујевцу. Управо на примеру тог музеја, посредством анализе, описа и илустрације поставке, може се објаснити шта значи естетика садржаја историјских чињеница.

Кључне речи:

Музеј “21. октобар” Крагујевац, стрељања, естетика садржаја, дизајн искуства, уметничко-историјски

Већина споменика посвећених страдањима настала је у релативно блиском временском периоду у односу на сам догађај који обележавају, па их, самим тим, карактеришу две особине. То је, најпре, недовољна историјска

дистанца за објективно сагледавање околности и чињеница, а потом – они су увек израз времена у коме су настали (музеј у Крагујевцу „красиле“ су до недавно обе особине). Када се анализира утицај оваквих споменика на сећање о догађају или актерима, увек се морају узети у обзир обе особине, али додати и фактор историјског тренутка у коме споменик бива посматран. То значи да уз предходне две особине додајемо и перспективу „сада и овде“, која заправо представља посматрача данас, са свим његовим знањима, искуствима, предрасудама и захтевима.

Музеј као споменик, односно спомен-обележје, представља посебну категорију како споменика тако и музеја. Приликом решавања организације простора и садржаја у овим музејима постављају се доста стриктна ограничења у погледу чињеница, обима материјала, али и захтев за остављањем могућности да се материјал и простор модификују и мењају у складу са тренуком у коме посматрач конзумира садржај. Дакле, код меморијалних музеја фактор времена нешто је либералнији него код споменика типа спомен-обележја, гробља или споменика, јер су ови други, једном постављени, непроменљиви као форма и као садржај у времену. Просторно се пак могу измештати и мењати локације, за разлику од меморијалних музеја.

Спомен-парк ‘Крагујевачки октобар’ у Крагујевцу јединствена је просторна, уметничка и историјска целина, која чува сећање на један од најтрагичнијих догађаја у савременој историји – масовно стрељање 21. октобра 1941. године. Централно место сећања је Меморијални музеј „21. октобар“, који је отворен 1976. године. Дело архитеката Ивана Антића и

Иванке Распоповић, својом формом и монументалношћу представља изванредно уметничко дело, које је редак пример наменског дела у функцији меморијала.¹ Ово је једна од свега неколико грађевина у нас наменски зиданих за потребе музеја, и дефинитивни је одраз времена у коме је настала. Зграда се састоји од 33 куле које су симбол 33 масовне гробнице у којима су стрељани покопани. Основа је у облику крста, а симболично је и то да зграда нема прозора, што указује на безизлазност ситуације у којој су се нашли грађани Крагујевца тих октобарских дана.

Прва стална музејска поставка била је типичан пример идеолошког приступа историји и другом светском рату. Акценат је био на радничком покрету и историјату Комунистичке партије. Саме жртве биле су маргинализоване утапањем у безимену масу од неколико хиљада. Грубо поигравање са судбином страдалих јесте и тврдња да је стрељано 7.000 ђака. Наравно, у датом тренутку идеолошка пропаганда имала је успеха и цео свет је запамтио мит о страшној судбини 7.000 стрељаних ђака. Поставка је естетски била далеко испод нивоа архитектуре самог здања, чинећи је непрегледном, нејасном и, коначно, непривлачном за посматрање, што доводи до значајног пада посете музеју.

После дванаест година борбе са идеологијом и митом, 2003. године отворена је нова, стална музејска поставка, која је чињенице представила на визуелно ефектан начин, интегришући садржај у просторну форму, стварајући јединствени амбијент музеја. Основ за овакав резултат лежи пре свега у добро формулисаном концепту поставке, односно пројектном задатку. Концепт се заснивао на придржавању историјских чињеница, онако како су записане, без претензија на тумачење и изношење личних ставова. Дobar концепт постигнут је захваљујући пре свега широко постављеном тиму, који су сачињавали кустоси из самог музеја, историчари из неколико институција, социолози, уметници и дизајнери, на челу са аутором поставке, који је уједно и аутор овог текста. Битно је истаћи да је сарадња музејских радника и лица ангажованих у тиму била на изузетно високом нивоу, што је сигурно допринело резултату поставке.

Полазећи од принципа објективности и документованости тврдњи које се износе на увид јавности, аутор је са сарадницима сачинио одабир грађе, естетски га обликујући тако да једноставно, прегледно и доследно представи догађаје из октобра 1941. године. Нова поставка омогућава посетиоцу да стекне верну слику о актерима и догађајима, слојевито ишчитавање, али и својеврстан емотивни „контакт“ са догађајима из 1941. године. Концепт је једноставан, лишен политике, тумачења, идеологије, пребацивања кривице или одговорности и сведен на чињеницу да ту почива неколико хиљада невиних страдалих људи. Он подсећа на храм, место осећања близине бога, љубави према ближњем и сећања на мртве. Материјал је сведен

¹ Станиша Бркић, *Велики злочини Вермахта, Крагујевац 1941*, Спомен парк Крагујевачки октобар, Крагујевац 2003, 29-35

са циљем да посетилац у једном „питком“ ишчитавању добије представу под којим су се околностима и којим хронолошким редом низали догађаји. Посебно место дато је самим жртвама, њиховим ликовима и именима, у намери да се представи појединац у вихору рата и, као такав, учини близак свима.²

У моменту пењања великим степеништем, посетилац прелази са пасивног посматрања на активно учешће у поставци, пре свега у психолошком смислу, и јасно му је да ступа на „свето“ место. Представљен је свакодневни живот Крагујевца и његових становника, који је прекинут нагло и са несагледивим последицама. На овом месту поставка управо акцентира тај лом личних судбина страдалих и њихових породица, које су годинама касније биле суочене са аветима тих дана. Визуре су чисте и јасне, што омогућава посетиоцима да поједине целине обухвате једним погледом. Рецимо, простор степеништа и прве сале решен је у пар великих целина. Светао и простран, овај простор симболично представља свакодневни живот у свој његовој лепоти и бујности. Чињенице, које уводе у спознају саме трагедије, сведене су у циљу што бољег разумевања и памћења. У наставку се нижу затамњене сале

² Игор Степанчић, *Пројекат сталне поставке музеја '21. октобар' Крагујевац*, BluePrint, Београд 2003, 5-6.

са кулама које на врху имају отворе из којих допире светло. Акцентирајући поглед кроз кулу у небо постиже се осећај боравка на дну „бунара“ из кога је готово немогуће изаћи, али светло које допире са врха ипак буди неку наду. Коришћем овог простора за експонате, стављајући тако својеврсне препреке на путу до светла, посетиоцу је наметнуто да се замисли и на кушњу стави сопствену наду у избављење. Централно место у том „мраку“ има холоскрин (*holoscreen*), на коме се пројектују фотографије стрељаних, док се истовремено изговарају њихова имена. Несумњиво је да овде естетика изнетих чињеница, уз снимке оригиналних докумената, достиже свој пуни потенцијал.

Поруке стрељаних, у салама које следе, исписане су на рефлексној површини, тако да се и сам посетилац може видети у том металном огледалу. Игром „огледала“ у овој сали, али и у холу, помоћу провидног екрана са ликовима страдалих и одразима посматрача у овим рефлектујућим површинама, посетилац бива и сам увучен у представу страдања као потенцијална жртва, невина и несвесна, као што су то били Крагујевчани

1941. Емотивна снага и јасноћа представљеног материјала држи га будним и свесним, стварајући осећај ходања кроз историјски кошмар. Емотивно набијене, последње поруке стрељаних својим најмилијим, ради постизања симболичког контраста исписане су на хладном, нерђајућем челику.

Коначно, тако припремљен посетилац долази до сале назване “Крвава бајка”, која заправо представља гробницу, место где свако има неког свог, са именима и ликовима сахрањених, те је, у том смислу, третирана као место где се одаје пошта мртвима. Ово место одражава храм и, пре свега, духовност која се издиже изнад патње и бола. За сваког погинулог чија фотографија постоји, она је дата уз име, док су места за фотографије које недостају остављена празна. Ауторски тим ју је назвао „Соба пројекције душа“. Сала тако постаје гробница у коју породице страдалих могу да дођу и одају пошту својим најмилијим, што је једноставна људска потреба која говори универзалним језиком.

До сада су изнети описи и поједина решења простора у оквиру музеја, али је мало речено о томе како се до тога дошло и шта је специфичност Меморијалног музеја „21. октобар“. Пре свега, то је ауторски тим који је радио на поставци. Добро изабран и формиран тим под стручним вођством јесте почетак решења. Зато је неопходно формирати шири тим стручњака руковођених јасном идејом и са свешћу о целини, која ће бити резултат њиховог заједничког рада, целини како у садржају тако и у погледу естетике презентације. Пројектни задатак или концепција поставке други је кључни састојак за оптимално решење. Трећи, наравно, представља спој садржаја и начина визуелног, естетског презентовања. Свака поставка мора бити читка ширијој јавности, мора имати своју едукативну црту, јасно изражену и дефинисану, и мора бити адекватно естетски обрађена како би била атрактивна и стимулативна, односно омогућила директну комуникацију са посматрачем.³ Циљ поставке је да буде запамћена као задовољство спознаје и доживљаја.

Трагедија у Крагујевцу 1941. године свакако спада у највеће у трагедије прошлог века. Нажалост, стрељање у Крагујевцу једна је од појава по којима су ови простори познати изван граница наше земље. За бројне породице страдалих то је болно подсећање на губитак. За много шири слој људи који су дошли у контакт са музејем, овај догађај је донедавно представљао мит о 7.000 стрељаних ђака. Пред ауторским тимом нашао се озбиљан посао представљања смрти и страдања као једне сталне музејске поставке.

Историјске чињенице о стрељању у Крагујевцу веома су јасне, нажалост захваљујући прецизним списковима које су Немачке окупационе снаге сачиниле. Обимна документација постојала је и у вези са суђењем у Нирнбергу. И коначно, постоји извесна грађа директно везана за саме жртве, у

³ Carole Neves, *Exhibition Standards*, Smithsonian Institution, Office of Policy and Analysis, Washington, DC 2002, 12-17.

облику личних предмета и докумената. Све у свему, разнородна али суморна грађа, са мноштвом преопширних докумената и веома мало фотографија. Тек сваки трећи стрељани приказан је на фотографији. Када се скинуо вео идеологије и пропратних догађаја, остало је чињенично стање, и управо то је била полазна основа за стварање поставке. Поставка меморијалног музеја специфична је због огромне количине патње и страдања, концентрисане на тако малом простору. Материјал на располагању био је неатрактиван за једноставно излагање, па је морао бити додатно обрађен. Коришћени материјали претпостављају одређену трајност, али и могућност допуне и измене поставке, посебно у делу који се односи на опште историјске околности које су предходиле или се десиле након самог стрељања, остављајући могућност кустосима и историчарима да допуне своја сазнања и саму поставку.

У суштини, оно што је заједничко свим добрим музејским поставкама јесте комплексна форма међусобног односа задатог простора и материјала који се износи на увид. Може се слободно рећи да је естетика чињеница заправо спој одабира чињеница или артефаката који се излажу, начина њихове обраде, која омогућава да информација комуницира са посетиоцем, начина презентације чињенице и, коначно, њене интеграције у целину простора музеја. Меморијални музеј „21. октобар“ пример је такве интеграције материјала, простора, естетике и информације као јединствене целине у којој се прожимају музеј и стварност изван зидова музеја, као и захтева перцепције посетилаца и начина да јој се одговори на адекватан начин. Ово је могуће захваљујући „дизајну искуства“, ⁴ а то је начин којим се значење преноси на посетиоца, на друштво или публику, где не постоји апсолутни почетак ни крај, већ свака тачка поставке носи целовито значење. Алати којима се савремени аутори поставки користе јесу софтвер и хардвер, као и у њих интегрисано искуство. Тиме постижемо доследно и бескомпромисно комбиновање искуственог, образовног, струковног (мисли се на музеолошко и конзерваторско) са уметничком инспирацијом.

Оно најважније јесте резултат, а то је да музеј данас има поставку од које посетиоцу стане дах, са које оде пун утиска, са стеченим новим знањем и жељом да се поново врати. Естетика и савремени приступи наравно не значе пуко фасцинирање технологијом или јефтиним триковима. То не сме значити ни извртање чињеница како би се трагедија употребила у пропагандне сврхе. Немојмо заборавити да је поставка лице музеја, лице које јавност гледа, лице којим се музеј презентује и које се памти. Надамо се да сви желимо да то лице буде лепо, чак и када престављамо трагедију оваквих размера.

Коначно, захваљујући таквом споју форме и садржаја, стална музејска поставка уздигла се у химну овим несрећним људима. Сваки од 2.794

⁴ Richard Grefé, *(Form + Content + Context) / Time = Experience Design*, AIGA Journal of Design for the Network Economy | Volume 1, number 1, 2000.

стрељаних мушкараца, жена и деце има своје место и свој коначни мир у музеју.

Библиографија

Група аутора, *Standards for Museum Exhibitions and Indicators of Excellence*, Curators Committee, Washington, DC, 2002.

Carole Neves, *Exhibition Standards*, Smithsonian Institution, Office of Policy and Analysis Washington, DC 2002.

Richard Grefé, *(Form + Content + Context) / Time = Experience Design*, AIGA Journal of Design for the Network Economy | Volume 1, number 1, 2000 .

Станиша Бркић, *Велики злочини Вермахта, Крагујевац 1941*, Спомен парк Крагујевачки октобар, Крагујевац 2003.

Игор Степанчић, *Сталне музејске поставке, музејска поставка као уметничко дело*, Зборник радова, Музејско друштво Србије, свеска 6, Краљево 2008.

Andrew Pekarik, *Exhibition Concept Models*, Smithsonian Institution, Office of Policy and Analysis, Washington DC, 2002.

Igor Stepančić

Esthetic Contents in Historical Facts – an Art of Heritage Presentation

The memorial park “Kragujevacki oktobar”, in Kragujevac, is a unique spatial, artistic and historical unit which bears reminiscent to one of the most tragic events in the contemporary history- mass execution on October 21 in 1941. The central memorial place is the Memorial Museum “21. oktobar”, founded in 1976, by two architects, Ivan Antic and Ivanka Raspopovic. With its elaborated form and structure, this particular unit is an extraordinary piece of art, a unique example in the function of the memorial. For many families, it is a painful remainder of their respective loss. For wider range of people who visited the museum, the place represented a myth of 7000 executed

Key words:

Museum “21. oktobar”,
Kragujevac, shooting-range,
esthetic contents, design of
experience, art, history

pupils. The authors were faced with a serious task: to present death and suffering in a resident museum exhibition.

After 12 years of fighting ideology and myth, in 2003, the museum founded new resident exhibition which presented facts in visually effective way hence integrating the contents in spatial structure in order to create a unique ambient of the museum. This new exhibition allows a more accurate representation on participants and events, multiple readings and unprecedented emotional “contact” with the events from 1941. A concept is simple, omits politics, explanations, ideology, guilt and responsibility, therefore, it is reduced to the fact that several thousand innocent people had died at the spot. It reminds of a temple, a place of epiphany, love of thy neighbor, and memories of the dead. The material is reduced with an aim to allow an easy reading into circumstances and chronological order of the events. A special place is given to the victims, their images and names, in order to represent an individual experience and suffering in war, making it so more contiguous to the public.

The most important room, traditionally known as “Bloody tale” represents a repository, with the names and photos of the victims, a place to pay respect. This place is maintained by a temple and spirituality, rising above suffering and pain. For each deceased individual, there is a photo when available, while for those missing photographs, places were left empty. The authors named this room “A room of the soul projection”. So, a room becomes a repository where families of the victims can come and pay their respect, which is a universal human need that speaks a universal language.

Here, esthetic of the facts is in a combination of facts being exhibited, means of handling information, ways of presentation and integration into the museum space, so that it in effect, communicates with an audience. The Memorial museum “21. oktobar” is a true example of such integration of material, space, esthetic and contents into a unique unit, which intertwines museum and reality outside the museum walls, perception requirements of an audience and adequate answers.

Finally, due to this blending of the form and contents, the resident museum exhibition raised itself into a hymn dedicated to those poor people. Each of 2 794 killed men, women and children have their own place and eternal peace in the museum.

Срђан Радовић

Етнографски институт САНУ
ei.sanu@ei.sanu.ac.rs

Градски простори од места до неместа, и *vice versa*: случај београдског Старог Сајмишта*

Локалитет Старог Сајмишта у Београду узима се као парадигматични случај симболичке (ре)конструкције градског простора у смислу културно (и политички) условљеног дефинисања конкретних урбаних целина. Кроз вишедеценијско трајање овог кварта Новог Београда прати се промена скупова значења повезаних са простором, те параметри одговарајућих трансформација (посебно у најрецентнијем периоду). Јавна сигнификантност локалитета пролази различите фазе, пут од (антрополошког) места до неместа, те различите модусе и садржаје комеморације простора – укљученост/искљученост из градског текста и (не)препознатљивост објекта и комплекса као дела укупне (бео)градске архитектуре указују на контрадикцију истовремене урбане централности и симболичке периферности. Постепени прелазак Старог Сајмишта у градску симболичку „сиву зону“ условљен је систематским процесом симболичке декомеморације локалитета, дерогирањем простора као спомен-места и јавном дискурзивном манипулацијом и прерађивањем јавно репрезентованог фонда значења повезаних са овом локацијом. Изградња (и разградња) одређених елемената идентитета конкретног антрополошког места и (не)препознавање његове комеморативне вредности условљени су појединим друштвеним, политичким, али и економским чиниоцима који су у поседу различитих дискурзивних потенцијала.

Увод

Британска музичка група Кошин (Kosheen) требало је да одржи наступ у Београду 3. новембра 2007. године у

Кључне речи:

Старо Сајмиште, Београд,
место, неместо, политика
сећања, политика заборав

* Рад је написан у оквиру пројекта 147021: *Антрополошка испитивања комуникације у савременој Србији*, који финансира Министарство науке и технологије Републике Србије, Београд

концертном простору који многи, посебно млађи Београђани знају под именом клуб Посејдон (Poseydon). Зграда у којој је овај клуб (у којем се осим концерата одржавају и музичке забаве, техно журке, изложбе итд.) налази се у делу Новог Београда познатом као Старо Сајмиште, који за већину Београђана представља тек транзитну тачку при путовањима са једне на другу обалу реке преко једног од два оближња моста, простор у којем већина становника живи у полулегално или нелегално подигнутим објектима, и локацију у којој се остали Београђани задржавају тек у случају нужде – или ако желе да се забаве у поменутом Посејдону. Клуб се налази у једном од преосталих објеката старог београдског сајмишта, познатог као Спасићев павиљон. Међутим, они који су намеравали да слушају Кошин у новембру 2007. године ипак нису имали прилику за то, јер је концерт на крају отказан. Након што је низом журки и других догађања, Спасићев павиљон, *alias* Клуб Посејдон, последњих година разонодио многе Београђане и њихове госте, неко (у првом реду различите организације и удружења грађана из земље и света, међу њима и Центар *Simon Wiesenthal*) напокон се сетио да гласно подсети јавност да је тај објект био интегрални део и логорска болница окупаторског логора Сајмиште од 1941. до 1944. године, место из којег, како се наводи, „скоро нико није жив изашао“.¹ Индиферентност у вези са чињеницом да је годинама уназад (а по свему судећи тако ће бити и надаље, бар неко време) Старо Сајмиште, једно од највећих стратишта у историји Београда, место комерцијалне забаве и разоноде, прекинута је, бар привремено, „афером Кошин“. Овде треба напоменути да је у питању тек кулминација и приватна комерцијализација од раније неадекватно (не)конципиране употребе (и злоупотребе) простора на локацији и у објектима некадашњег логора. О бескрупулозности приватног капитала којем је омогућено да зарађује коришћењем јавног добра са историјском важношћу, које је Град препустио приватним власницима, сведочи и саопштење организатора концерта, агенције „Лонг плеј“, који су изнајмили Спасићев павиљон за концерт, и који су на реакције јавности и градских органа, између осталог истакли да је „задужбина Николе Спасића у време нацизма била болница, у којој је само констатована смрт логораша.“²

На видело су изашле многе контрадикције – немушта ограђивања и позиви из различитих структура градске и општинске власти да се концерт премести на неко друго место избегавала су јасан одговор на питање како је локација са таквом прошлошћу завршила у приватни(чки)м рукама, при чему је горак укус у устима изазвала и чињеница да је тек долазак светски познате музичке скупине успео да наведе надлежне (и уопште јавност) да поразмисле о сврховитости одржавања забавних садржаја у објектима некадашњег места патње и смрти. На генералну незаинтересованост Града за дешавања у објектима логора који је био место спровођења холокауста указује и исказ

¹ *Koncert ne može, a boks meč može*, чланак С. Тасића објављен у дневнику *Blic* издање од 14. 12. 2007.

² в. *Da li Kosheen smeju da sviraju u Poseydonu?*, вест на интернетском порталу *mtsmundo.com*, архива вести за дан 23. октобар 2007.

приватних власника простора да су они наводно „у неколико наврата молили град и општину да им дају смернице за рад, али им никада ништа није стигло.“³ Тих се недеља одговорност пребацивала на различите стране и утвривало у изјавама како ће локалитет добити адекватну намену (без помињања било каквих рокова). О изнуђености таквих реакција сведочи и изјава тадашњег в. д. градоначелника Зорана Алимпића да се „нада да ће читава ова прича која није, наравно, била потребна, и која нас не приказује баш у добром светлу, да се заврши на тај начин да тај простор постане меморијални центар...“⁴ Нелагода што је уопште дошло до указивања на проблем (не)обележавања и општег заборава на страдања у Старом сајмишту, те забринутост за имиџ главног града због читаве ствари, заправо су била и најискренија стајалишта по овом питању, а најава да ће се све (једног дана) завршити настанком неког меморијала на том месту тек је необавезујућа антиципација за извесно далеку будућност. Да је, по свему судећи, такав случај, било је јасно већ месец дана након отказивања концерта – за 15. децембар 2007. заказан је у истом простору, бокс-меч – приватни власници дела некадашњег окупаторског стратишта изјавили су да их нико осим новинара није контактирао након отказивања концерта и читаве афере у медијима, а надлежни у Општини Нови Београд сазнали су за меч који се одржава на територији њихове општине од новинара дневних новина дан пре догађаја.⁵

Старо Сајмиште је напросто заборављено – од већине јавности и елита, контекст те локације и особе (жртве и целати) повезане са њом, једноставно нису у видокругу свакодневног културног знања и перцепције, тако да је тренутна реактуелизација статуса и савременог контекста тог локалитета по свему судећи била екцес. За разлику од времена од завршетка Другог светског рата до почетка деведесетих година, свакодневном политичком митологијом и симболиком већ дуже време не доминирају хероји и жртве рата 1941-1945, већ други славни преци и невине жртве, што је било логично оваплоћено у конкретним плановима за изградњу споменика жртвама ратова од 1990-1999. (на Савском тргу испред Железничке станице) и споменика модерној Србији (пригодно о јубилеју Првог српског устанка и његових вођа-хероја, на тргу Славија), и то на локацијама које су међу најпрометнијима у граду. Новоуспостављени политички симболи у урбаном ткиву града у пројекцијама су централно и смештени, на свакодневни визуелни увид грађанству, док је Сајмиште са својом историјском поруком остало на маргинама и градског живота и пажње јавности. Иако овај део града никада није био централни маркер у накнадно симболички конструисаној топографији окупираног Београда, асоцијација Старог Сајмишта са његовом

³ *Juče logor, danas koncerti*, вест на интернетском порталу B92.net, архива вести за дан 26. октобар 2007.

⁴ *Alimpić: Grad traži rešenje za Staro sajmište* текст агенције Бема објављен у листу *Danas*, издање од 7. новембра 2007, 18.

⁵ *Koncert ne može, a boks meč može*, чланак С. Тасића објављен у дневнику *Blic* 14. 12. 2007.

наменом током рата временом је све више бледела, до те мере да је знак распознавања тог простора последњих година успео да постане ноћни клуб на месту некадашње логорске болнице.

Старо Сајмиште од свратишта до стратишта и обратно

(Ново)београдско Старо Сајмиште је локалитет који је отворен 1937. (исте године када и Светска изложба у Паризу) као репрезентативни изложбени комплекс и представљао је, као и многи други простори за масовне експозиције, пригодан *show-case* прогреса и идентитета нације и битан елемент престоничке архитектуре. Изложбени комплекси и уопште репрезентативне сајамске приредбе (поготово некадашње Светске изложбе/*World Fair*) имале су и функцију националне промоције, на којима су националне државе имале прилику да се прикажу кроз нова технолошка и привредна достигнућа и истовремено пригодно репрезентују кроз уметност, културу и, посебно, архитектуру.⁶ О значају архитектонског и симболичког обликовања простора сведочи парадигматичан пример са Париске изложбе 1937. године на простору Трокадера и Марсових поља и архитектонско-идеолошког надметања тадашњег Трећег Рајха и Совјетског Савеза приликом планирања, изградње и опремања националних павиљона, који су готово на самој обали Сене стајали један преко пута другог.⁷ Експозиционо-репрезентативно утркивање овакве врсте није мимоишло ни мање важне „играче“ на предратној међународној тржници националних и политичких идентитета – светске изложбе су обиловале младим, малим и амбициозним државама које су се приказивале преко „најбољег што имају“ у периоду глобалног политичког прекомпоновања. На Светској изложби у Паризу мото излагачке политике Југославије био је исказивање спољашња чврстине државе и унутрашња кохезија нације. У духу Стојадиновићеве политике „реалног југословенства“, југословенски је павиљон архитектонски пратио домаћи архитектонски тренд „монументалног огољеног класицизма као симболичког израза политике чврсте руке.“⁸ Приказивање моћи које су империје још пре Првог светског рата изводиле и преко великих изложбених комплекса, те догађаја организованих у таквим просторима, пресликало се у међуратно доба и код младих европских нација и држава (каква је била Краљевина Југославија) и на унутрашњем плану. Такву репрезентативну

⁶ Може се тврдити да је маркетинг и брендирање нација започело најкасније од времена када су се почеле одржавати светске изложбе – Goran Bolin, *Visions of Europe: Cultural Technologies of Nation-states*, International Journal of Cultural Studies vol. 9, 2006, 193.

⁷ Peter Adam, *Kunst im Dritten Reich*, Rogner & Bernhard GmbH, Hamburg 1992, 244.

⁸ При чему је целокупна архитектура (и делимично поставка) павиљона била у функцији пожељног спољашњег представљања државе и нације, али и симболичко-архитектонског престојавања Југославије из табора Мале и Велике Антанте у савезништво са Италијом и Немачком – Александар Игњатовић, *Политика представљања југословенства: југословенски павиљон на Светској изложби у Паризу 1937. године*, Годишњак за друштвену историју XI 2-3, УДИ, Београд 2004, 67, 68.

функцију у престоници Краљевине имало је Сајмиште, које је комуницирало поруку и ка споља, али ипак првенствено ка домаћем (београдском и уопште југословенском) становништву, и које је модернизмом, монументалношћу и локацијом која је и физички (прва изграђена урбана целина на супротној обали реке Саве) и симболички (Сајмиште је смештено на територији некадашње Аустро-Угарске) евидентно означавало експанзију југословенске престонице. Идеолошко-просторна идентитетска политика играла је битну улогу у примарно интерном *nation-building*-у, али не само у њему. Наиме, комплекс Сајмишта обухватао је и читав низ националних павиљона других европских држава – о спољнополитичком курсу тридесетих година посетиоцима сајма (и домаћим и страним) довољно је говорило истовремено присуство павиљона традиционалних (Чехословачке и Румуније) и нових савезника (монументални павиљони Трећег Рајха и фашистичке Италије).⁹ Заједно са *Земунским мостом краља Александра*, отвореним неколико година раније, Сајмиште је представљало најистакнутију модернистичку архитектонску градску целину, важан маркер идентитета града и, у одређеној мери, нације. Визуелно (видљив са обронака Теразијске падине) и физички (повезан трамвајском линијом) доступан простор Сајмишта временом је постајао све интегрисанији део града, а на симболичком нивоу све проминентнији елемент градског текста.

Флертовање Југославије са силама Осовине резултирало је војним и политичким сломом земље 1941. године. Исход Априлског рата био је једнако погубан и за подручје предратне Управе града Београда. Са почетком окупације, некадашњи изложбени павиљони и пратећи објекти београдског сајма претворени су у нацистички концентрациони и транзитни логор *Sajmiste (Semlin)*, почевши од јесени 1941. Логор Сајмиште је до половине 1942. године био транзитни логор и стационарни камп за јеврејске жене и децу (*Judenlager Semlin*), пре свега из Београда, који су, осим на лицу места, смрт налазили у душегупкама/гасним колима на путу за Јајинце. У овој епизоди холокауста, живот је у логору или по изласку из њега изгубило око 6 500

⁹ Сајамски простори до скоро су, и у архитектонском и у експозиционом смислу, били важни просторни агенси и националног и идеолошког учења. Комплекси значајне флукуације људи (који су често долазили у организованим групама) и на међународним Светским изложбама, и у националним експозиционим амбијентима остваривали су политичке циљеве (попут некадашње *Свесовјетске изложбе* у Москви, која је имала концепт сличан Светским изложбама, само пренесен на националну разину и у духу изградње социјалистичке економије, а која је представљала *par excellence* локалитет за културно и идеолошко учење совјетских грађана, који су готово редовно организовано долазили у обилазак поставке). Синергија грађевинске и просторне монументалности и знатног протока људи у периоду између два рата адекватну сценографију проналазила је и у изградњи мамутских парадних објеката – слетишта, где су одржавани масовни политички ритуали како тоталитарних (комплекс пространих објеката за скупове Национал-социјалистичке партије у Нирнбергу – *Reichsparteitagsgelände*), тако и демократских режима (монументални стадион Страхов у Прагу, *Velký strahovský stadion*, коришћен за соколске приредбе).

Јевреја, махом из Србије, чиме је Србија постала прва *judenfrei* окупирана европска територија. Поједини истаживачи холокауста сматрају да је случај Сајмишта посебно значајан у креирању нацистичке политике према Јеврејима од тог времена надаље – употреба душегупки и ефикасна ликвидација цивила антиципирани су формирање кампова смрти и интензивирање и рутинизирање машинерије холокауста у будућности.¹⁰ Пошто је уништена јеврејска популација у Србији, Сајмиште је коришћено као транзитни логор и губилиште за цивиле, те симпатизере и припаднике Народноослободилачког покрета из читаве Југославије (*Anhaltelager Semlin*) – процењује се да је око 30.000 особа прошло кроз *Anhaltelager* у овом периоду (који су већином даље транспортовани на принудни рад, али и у логоре смрти), а да је десет и нешто хиљада изгубило живот у њему. Логор је затворен у септембру 1944. године.¹¹ Симболички је у веома кратком року Сајмиште од простора прворазредне јавне репрезентације, што је био у доба Краљевине, постао простор ултимативне јавне ћутње и страха. Дубиозност положаја логора који се на неколико стотина метара од центра града истовремено налазио на другој страни границе и био место патње и локалитет са којег су одвођене хиљаде људи у смрт на путу кроз град, додатно је била увећана због потпуне отворености Сајмишта погледима Београда, логора „који не понижава само својом нељудскошћу, већ и потпуном изложеношћу Београду који их, са друге обале реке, немо посматра.“¹² Већи део комплекса је срушен у савезничким бомбардовањима, те је тако дочекао ослобођење.

Након рата простор Старог Сајмишта постепено губи на урбаној проминентности, упркос све централнијој позиционираности у градском ткиву, с обзиром на рапидно ширење града преко Саве, и то услед непотпуне и привремене урбанистичке и меморијалне концептуализације простора, додатно оптерећеног дивљом градњом – објекти некадашњег сајмишта, односно логора, са околним простором претварају се постепено у својеврсну „сиву зону“ наомак градског језгра, која се најчешће перципира ван уобичајених параметара градског/престоничког живота. Заиста, и простор и становници овог дела града представљају локацијски непосредну унутрашњу „Другост“, сенку репрезентативне престонице, која је видљива најчешће само

¹⁰ в. Jovan Byford, *Semlin Judenlager in Serbian Public Memory* – url: www.open.ac.uk/socialsciences/semlin. На овој интернетској локацији аутора Јована Бајфорда доступно је обиље података и закључака везанх за логор Сајмиште и политику сећања на холокауст у Србији.

¹¹ в. *Sajmiste*, SHOAH Resource Center, The International School for Holocaust Studies - url: yadvashem.org; *Sajmiste*, Encyclopedia of the Holocaust, Macmillan Publishing Company, New York 1990.

¹² Из романа „Гец и Мајер“ Давида Албахарија, према Aleksandar Ignjatović i Olga Manojlović Pintar, *Staro Sajmište i sećanja na Drugi svestki rat: Prostori selektovanih memorija* (2), u Helsinška povelja 117-118, Beograd 2008, 33.

онима који наменски желе да је виде.¹³ Долази до парадокса истовремене просторне, урбане централности (где квартал Старог Сајмишта и околине представља зону између језгра и центра Београда и најрепрезентативнијих целина социјалистичког Новог Београда) и готово потпуне симболичке маргиналности и непрепознатљивости у урбаном тексту. Првих четрдесет година након ослобођења и у меморијалном смислу Старо Сајмиште готово да тавори: поједини бомардовањем тешко оштећени павиљони срушени су, а у преостале се привремено или стално смештају припадници омладинских радних бригада, уметнички атељеи, или просто грађани без решеног стамбеног питања. Пригодно означавање овог простора спроведено је тек 1974. и 1984. године, када су постављене две спомен-плоче од стране СУБНОР-а и локалних друштвено-политичких организација.¹⁴ Једна од детерминанти за овакво стање можда се налази у претпоставци да је подизање Новог Београда као једне од идеолошко-грађевинских фиксација послератне социјалистичке обнове и изградње значила и да „*подизање* новог града подразумева *рушење* успомена и *грађење* својеврсне идеологије заборава“. Шта радити са простором Старог Сајмишта – није до краја било јасно. Иако су на његовом месту планиране различите установе од јавног значаја, оне никад нису биле реализоване, и ова је „локација постала својеврсна *terra incognita*, празно подручје без значења и меморије.“¹⁵

Разлози за физичко петрификовање овог простора су вишеструки. Најпре, зона се не уређује урбанистички и због имовинско-правних односа у овом делу града, с обзиром на то да су потез између Старог савског моста и Газеле приватни поседи грађана са кућама и окућницама још од пре Другог светског рата, док се на празним лединама према Земуну и Бежанији слободно могло градити. Разлози избегавања, односно парцијалне меморијализације овог комплекса у том периоду ипак су још сложенији. Најпре, на симболичкој мапи патње за време окупације, која је јавним дискурсима конструисана у доба социјализма, главни топоними Београда били су Бањица и Јајинци (који су у најновије доба такође нестали као сигнификантни маркери идентитета града, или се политички рабе у потпуно новом кључу, попут Јајинаца са изградњом цркве у кругу меморијалног центра), док је Сајмиште, у том смислу, било у запећку. Бањица, која је била пре свега политички логор кроз који је прошао велик број припадника и оружаног и политичког покрета отпора, те Јајинци који су били стратиште затвореника из свих београдских казамата, били су пригоднији материјал за идеолошку наративну и просторно-меморијалну конструкцију слике окупације у Београду од Сајмишта, које је било место транзита и умирања углавном цивила који најчешће нису били подвргивани политичком и полицијском ислеђивању. Наиме, у првим фазама

¹³ Више о томе у Весна Вучинић, *Антропологија у дивљим насељима; поглед на Старо Сајмиште у Београду*, Гласник ЕИ САНУ XLV, Етнографски институт САНУ, Београд 1995.

¹⁴ J. Byford, *Semlin Judenlager in Serbian...*

¹⁵ А. Ignjatović и О. Manojlović Pintar, *н. д.*, 34.

комејорације и формулисања баштине Другог светског рата у Југославији, идеолошки „приоритет“ имали су локалитети „отпора“ у односу на локалитете „страдања“ – послератна власт редовно је комејорисала места отпора, борбе и битака Народноослободилачке војске и илгалаца, док је обележевање локација страдања цивила и прогона од стране окупатора и њихових сарадника било на другом месту – за послератни социјалистички *nation-building* вишенационалне Југославије опортунитији је био победнички партизански култ устаничког народа од мартирског култа поробљеног становништва и жртве. Како Игњатовић и Манојловић Пинтар наводе, „истицањем партизанске жртве положене на 'олтар револуције' налажена је представа аутохтоности ослободилачке борбе и уписивања идентитета у један трансцендентни оквир социјализма.“ Међутим, у процесу афирмације инвентованог социјалистичког патриотизма, војничке жртве губиле су централну позицију у процесима друштвених интеграција, а цивилне су постајале основ на коме је најснажније изграђивана заједница „неупитног веровања“.¹⁶ Тако је дошло до масовне изградње споменичких целина и на стратиштима која нису нужно била места борбе партизанских јединица (попут Јасеновца) и организовања ритуала евокације.

До евокације и меморијализације таквог опсега ипак није долазило у случају Старог Сајмишта. Као један од могућих разлога за то неколики аутори виде и перцепцију холокауста у социјалистичко доба. Визура и наглашавање холокауста као по узроцима и резултатима специфичног (ни са чим другим мерљивог) и најбруталнијег злочина нацистичке машинерије, које се у годинама након Другог светског рата постепено формулисало на Западу, није било део јавног наратива о рату у многим земљама (посебно социјалистичким), па ни у Југославији. Све цивилне жртве различитих окупаторских и квислиншких снага („фашистички терор“) биле су означене појмом „жртве фашизма“, чиме је потенцирана универзалност људске жртве – погром југословенских Јевреја тако није био посебно издвајан из осталих фашистичких прогона на југословенској територији (партизана, антифашиста и комуниста, различитих етничких група у различитим деловима земље итд.), већ се холокауст перципирао као један од видова опште фашистичке и расистичке политике – тако су и јеврејске жртве (за разлику од неких других земаља) биле део опште категорије невиних жртава фашизма, а не засебно категоријски конституисане жртве холокауста.¹⁷ У складу с тим, и стратишта цивила широм земље означавања су као места патње и жртава фашизма, а не појединачних и/или специфичних наци-фашистичких политика терора, па ни холокауста. Имајући у виду да је у првом периоду логор Сајмиште био искључиво, и по циљевима и по резултатима, камп који је имао за циљ уништавање Јевреја, по чему је, бар на простору Србије, посебан и

¹⁶ Aleksandar Ignjatović i Olga Manojlović Pintar, *Redefinisanje sećanja (I)*, u Helsinška povelja 115-116, Beograd 2008, 32.

¹⁷ Исмо, и J. Byford, *Semlin Judenlager in Serbian...*

јединствен,¹⁸ следећи претходно поменуто гледиште, комплетна комеморација овог логора не би била у складу са политиком сећања на жртве Другог светског рата у социјалистичкој Југославији.

Идентитетске политике социјалистичких елита и друге политичке околности везане за (не)обликовање места сећања на жртве фашизма несумњиво су биле пресудне за тек парцијално обележавање простора Старог Сајмишта скоро до самог краја социјалистичког система, али али су можда и политике идентитета, дискурси и концепти који више извиру независно (или аутономно) од водећих слојева друштва, често из маса, утицале на одређене аспекте (не)комеморисања жртава Другог светског рата. Пример Западне Немачке, где је дословно игнорисање нацизма од стране друштвених елита скоро две деценије након завршетка рата произвело спонтани „зид против сећања“, како га означава Конертон (Connerton), показује инклинацију становништва (не само у Немачкој) да гурне у страну евокацију мрачне прошлости, поготово у ситуацији када се не спроводи циљана јавна комуникација. Нпр. Дахау (Dachau), где су се становници (уз истовремену генералну индиферентност тадашњих елита) годинама опирали било каквом обележавању концентрационог кампа, да би, пошто је некако подигнут мален меморијал на почетку шездесетих, крематоријум убрзо био затворен од градских отаца због граду неугодне навале страних туриста и дефинитивног лошег „брендрања“ њиховог града,¹⁹ указује на нелагоду обичних људи да обитавају у на такав начин идеолошки означеном простору – бег од историје (поготово мрачне), која не мора нужно бити и (перципирана као) властита, можда је природан импулс маса. Наравно, организовано друштво није могуће без историјских наратива и културе памћења – питање је само о каквим је наративима и култури, барем у јавној сфери, реч. Што је у условима рата била нелагода „отвореног погледа“ Београда на логор, у мирнодопским би нашло еквивалента у нелагоди „отворене репрезентације“ сећања на логор у централном урбаном простору масовне флукуације грађанства које живи (или симулира) свакодневицу. У вези са тим, током педесетих и шездесетих година 20. века, и јавност (или бар део јавности) у Југославији показује, могло би се рећи, индоленцију и незаинтересованост за евокацију Другог светског рата, како је формулисана од стране тадашњих водећих слојева. „Места сећања“ на НОБ, погинуле борце и жртве фашизма неретко су наилазила на

¹⁸ Изузимајући донекле камп Топовске шупе на Аутокоманди, који, пак, за разлику од Сајмишта, није имао формалну десигнацију *Judenlager* и који је, пре него систематски уређен објект за спровођење холокауста (што је било Сајмиште до половине 1942), био привремени „стационар“ – већином за Јевреје и Роме, који су из њега брутално извлачени да би били стрељани за одмазду због акција устаника у Србији (чиме је истовремено немачка управа делимично решила „јеврејско питање“ у Србији, ликвидирајући готово целокупну јеврејску мушку популацију).

¹⁹ Claudia Koonz, *Između pamćenja i zaborava. Koncentracijski logori u njemačkom sjećanju*, Kultura pamćenja i historija, (ur. M. Brkljačić i S. Prlenda), Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2006, 296.

равнодушност, небригу и чак хостилна реаговања „потрошача“ сећања²⁰ – сађење купуса и испаша стоке на партизанским гробљима, у коров зарасли и оштећени споменици, скрнављење или профанизација меморијала из НОР ни двадесет година након завршетка рата постали су евидентна појава.²¹ Призор некомеморисаног (односно делимично комеморисаног) оронулог Старог Сајмишта, зараслог у шибље (и дивљу градњу), није био изолован пример политике било организованог било спонтаног „заборава“. Читав сплет околности, међу којима се истичу политике сећања у социјализму, узроковале су минималну меморијализацију простора некадашњег логора у срцу града: урбанистичка привременост и запуштеност комбинована са амбивалентним идеолошким односом према наслеђу логора, условиле су комеморативну неодређеност до половине осамдесетих година.

Од друге половине осамдесетих Старо Сајмиште добија на проминентности у ритуалима обележавања догађаја из времена окупације, а простор се и формално означава као спомен-место: 1987. године постаје заштићена градска целина Београда и објекат од културно-историјског значаја, један пут годишње одржавају се комеморативни скупови и јавни часови и приредбе, нешто касније се подиже и споменик логорашима у непосредној близини итд. Изненадна актуелизација Старог Сајмишта као меморијалног простора, осим покушајем консолидације социјалистичког система и идеологије који се различитим средствима појачано промовисао након Титове смрти, можда се може објаснити и готово истовременим надоласком „племе реституције српског националног идентитета који се декларисао и кроз мит о мартирској нацији и њеној идентификацији са другим мученичким нацијама у историји“,²² који је као своје потенцијално место памћења препознао локалитет на самим вратима престонице, а који дискурзивно треба прерадити и означити. Прелаз на нови скуп означитеља је постепен, али сигуран. О промени сећања на Други светски рат и о новом дискурзивном обликовању цивилних жртава рата, некада национално и другачије неиздиференцираних (или слабо издиференцираних) „жртава фашизма“, сведочи поступни (на прелазу деценија) прелазак са евокације „родољуба“ и „палих бораца“ на подсећање на „српску нејач“ и „заклани народ“. „Жртве фашизма“ (не само из логора Сајмиште) до половине деведесетих трансформисале су се у „српске жртве (фашизма)“, потпуно у духу јавне репрезентације југословенских ратова као наставка Другог светског рата (који се све више перципирао као грађански а не као рат против окупатора), „национализације“ наратива о отпору 1941-1945, где се властита страна у актуелним сукобима самопредстављала као антифашистичка (са

²⁰ При чему ће овај тињајући тренд прерасти у опште место, а понекад и у неформално подржавану политику, са почецима транзиције у већини постјугословенских држава.

²¹ Макс Бергхолц, *Међу родољубима, свињама, купусом и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965. година*, Годишњак за друштвену историју 2007 (1-3), Удружење за друштвену историју, Београд 2007.

²² А. Ignjatović i O. Manojlović Pintar, *Staro Sajmište i sećanja...*, 34.

новим значењем/значењима и тог појма).²³ Старо Сајмиште постаје од почетка деведесетих инструментализовано за циљеве владајућег режима, те се предлаже оснивање српског *Yad Vashema* на овом простору. Сајмиште се инкорпорира у јавни наратив о страдањима Срба у НДХ, од 1995. постаје место средишње комеморације јасеновачких жртава итд.²⁴ Од некада слабо проминентног „мучилишта народа Југославије“, Сајмиште постаје медијски експлоатисан српски Јад Вашем (а барем један пут годишње и „резервни Јасеновац“). Док је интервенција у физичком простору некадашњег логора у ово доба била минорна, ритуална и медијско-репрезентативна употреба експлоатисала је у политичке сврхе реанимирану јавну представу о логору патње, конструисану од елемената који су замагљивали историјске догађаје још више него што је то био случај у претходном периоду, а често их и фалсификовали. Међутим, како је политичка функција (зло)употребе овог локалитета, са постепеним увиђањем фактичког краха националистичке политике, деведесетих постајала све излишнија, јавна инстант-употреба пригодно конструисаног Старог Сајмишта бивала је све ређа, а физички простор локалитета промптно се враћао у стање хроничне симболичке и урбане маргиналности.

Од почетка 21. века Старо Сајмиште више не представља ни простор „редуковане“ историје (што је већином био за време социјализма), ни место „инструментализоване“ историје (што је углавном био у националистичкој епохи), већ простор „очишћен“ од историје. Петооктобарски политички преврат, са доласком нове идеолошке хегемонске коалиције на позиције моћи, слао је (односно наставио да шаље) Други светски рат, његов контекст и резултате у (јавни) заборав. Како се политика сећања на овај рат креира у ходу, осим једноставне амнезије (која је осим по питању Другог светског рата честа јавна стратегија и при третрању ратова деведесетих) и свеопште амнестије, као главне смернице дискурзивног обликовања савремене слике Другог светског рата и његових резултата, јављају се историографски ревизионизам, банални антикомунизам, селекција меморије и анти-антифашизам.²⁵ Са таквим параметрима јавне политике елита, најопортунитија концепција меморијализације Старог Сајмишта (и других локалитета и споменика из рата) јесте да меморијализације не буде (односно – даља маргинализација). Последњих десетак година поједини објекти некадашњег логора се продају, издају и користе у различите сврхе, често комерцијалне. Након 70 година од када је отворено Београдско сајмиште, овај простор је затворио пун круг и вратио се, између осталог, и својој првобитној намени – забавно-комерцијалној, али овај пут без некадашње монументалности и репрезентативности, већ у нормализованом контексту предузетничког

²³ Ildiko Erdei, *Medijska konstrukcija realnosti korišćenjem različitih vremenskih modela i perspektiva*, Kulture u tranziciji, Plato, Beograd 1994, 131

²⁴ Детаљно в. Jovan Byford у Пешчанику (318. емисија) 1. фебруар 2008.

²⁵ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002, 405, 441

стицања профита пружањем угоститељских услуга. Сајмиште је прешло симболички пут од (антрополошког) места, простора који се означава као историјски, повезаног са идентитетом, до позиције „неместа“, простора који се у већини дискурса не перципира као повезан са историјом и/или идентитетом.²⁶ Као што су идеологија и политика јавним дискурзивним праксама после рата Сајмиште (и друге локалитете у граду) начиниле, на бази ратних догађања, у одређеној (макар редукованој) мери сигнификантним местом, исти механизми довели су до обрнутог процеса последњих година – Сајмиште (и не само оно) временом је дефинитивно прешло из симболичке јавне у симболичку сиву зону. Значајнија јавна расправа о овом питању отпочела је крајем 2007. са отказивањем концерта групе *Kosheen* у клубу Посејдон. Неочекивана пажња посвећена Старом Сајмишту узроковала је макар декларативну најаву пригодног комеморисања ове локације, али даљи ток догађања и одређени објективни чиниоци као да не иду у прилог идеји потпуног конципирања спомен-места жртвама логора Сајмиште на овој историјској локацији.

Како је дошло до постављања питања тренутне функције некадашњег (чинио се заборављеног) логора и његове меморијализације у времену свеопштег заборава и/или ревизије гледања на Други светски рат у Србији? Један од могућих одговора вероватно се не налази у локалном, националном оквиру, него пре у међународном, глобалном. Од шездесетих година прошлог века у пре свега западним друштвима долази до преконфигурације сећања на Други светски рат премештањем фокуса памћења са отпора фашизму на жртве фашизма (са „патриотског сећања“ на „сећање на геноцид“), при чему се као најтрагичнији сегмент оваквог памћења узима геноцид над Јеврејима – задњих је деценија дошло до својеврсне „универзализације Аушвица“, перципираног као цивилизацијска опомена, те се разлике у перцепцији холокауста међу различитим земљама све више бришу, док се максимално негује имератив незаборава, пре свега геноцида.²⁷ При томе, оваква се култура сећања, односно незаборава, конструише пре свега од друштвених група одоздо према горе (често су то жртве и потомци жртава геноцида, различите организације и сл.), и у питању су покрети који су изразито транснационални, што је условило и интензиван процес реинтерпретације Другог светског рата широм Европе, а пре свега у бившим комунистичким земљама по слому Лагера.²⁸ Управо је оваква мање-више глобална и

²⁶ Mark Ože, *Nemesta: uvod u antropologiju nadmodernosti*, Biblioteka XX vek, Beograd 2005.

²⁷ Etienne Francois, *Velike pripovijesti i lomovi brana sjećanja: Sjećanje na Drugi svjetski rat između nacionalizacije i univerzalizacije*, Kultura pamćenja i historija, (ur. M. Brkljačić i S. Prlenda), Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2006, 228.

²⁸ Исто, 232. Та се промена парадигме гледања на Други светски рат остваривала не само преузимањем разлучивања холокауста од осталих нацистичких прогона и честим апострофирањем његове трагичности у односу на друге, већ и аутохтоним процесом апологизације или чак легитимизације разних квислиншких и колаборационистичких покрета (често под кринком борбе против комунизма или совјетске окупације) и

релативно новоразвијена осетљивост на нацистички геноцид, пре свега над Јеврејима, довела до фокусирања на различите локалитете холокауста ван властитих националних граница, па и у Србији, те се догодило да је било могуће уочити уношење музичког озвучења у клуб Посејдон, те у коров зарасле објекте бившег логора, за који углавном несензибилизирана домаћа јавност често ни не зна да је постојао. Истовремено, читава ситуација сведочи и о капацитету моћи појединих друштвених група: док је протест међународних (и домаћих) организација које се баве пре свега холокаустом довео до промтних реакција одговорних и почетка какве-такве јавне расправе, редовна опетовања бораčkih и сличних домаћих организација редовно су игнорисана. Док је у ранијој јавној перепцији Сајмишта геноцид над Јеврејима из Србије заузимао успутно место, сада долази до обрнуте ситуације – да се у најрецентнијем периоду, у иностранству редовно, а понекад и код нас, Сајмиште види пре свега као стратиште холокауста, а тек на другом месту „мучилиште (и других) народа Југославије“, и то не због посебне сензибилизираност на холокауст (која у светлу поменутог глобалног тренда унификације слике рата код нас и даље касни), већ због потпуног игнорисања и затрпавања локалне, домаће баштине и меморијалног фонда Другог светског рата, којега су део и жртве рата.

Закључна разматрања

Ако је покретање питања Сајмишта барем делимично било иницирано глобалним оквиром и глобалном културом памћења, одговор и реакција били су неумитно локални. Иако понекад неумитно, и вербално очито неистренирано за комуникацију у вези са питањима као што су спомен-места, одговорност, жртве рата и сл., експедитивно хорско слагање (макар формално и необавезујуће) низа званичника и органа из Београда о потреби адекватне комеморације жртава Сајмишта, у светлу опште националне незаинтересованости и заборава Другог светског рата и његових жртава (осим ако нису у функцији историјске ревизије која има политичку сврху) било је донекле изненађујуће. Могуће је да оно није била узрокована искључиво избијањем међународне „афере“ везане за бивши логор. Питање функције конкретног локалитета и начина комеморације страдања у њему само је иницирано употребом објеката у ревијалне сврхе, а заправо је условљено урбанистичким и грађевинским замајцем који главни град доживљава последњих година. Грађевински бум који карактерише скоро искључива иницијатива приватног капитала (за разлику од социјалистичког доба када је то био скоро суверени домен државе) не може још дуго заобилазити једну од будућих најатрактивнијих зона града. Дефинитивно урбанистичко регулисање

изједначавања злочина нацистичких и савезничких (ако су у питању совјетске или комунистичке војне формације) снага, које са одмицањем транзиције у већини земаља ипак ретерира, између осталог због глобалног европског контекста формирања политике сећања, која је осетљива на релативизације било каквог појавног (макар давно прошлог) облика фашизма.

тог дела града у интересу је приватног капитала и градских функционера. Искоришћавање овог централног градског простора тако узрокује покретање (или прихватање) питања решавања статуса објеката и простора Старог Сајмишта, и пре него жељом да се на неки начин споменички означи простор некадашњег логора, иницијатива у овом смеру више је мотивисана разлозима што скоријег урбаног обликовања ове локације. У том смислу, као актери потенцијалне концептуализације спомен-простора не јављају се само политичке и друштвене елите (домаће и делимично стране), већ у значајној мери и финансијске. Природно вођени пословним мотивима, ови друштвени кругови свакако имају на уму да што је мање историје по квадратном метру грађевинског земљишта, то је већи профит. Истовремено, код политичких и већинских културних елита у савременом добу у Србији на делу је преовлађујућа политика ревизије резултата и вредности антифашистичке борбе, где се као колатерална штета јављају и жртве Другог светског рата и њихова комеморација (што је очито по стању материјалне и нематеријалне баштине Народноослободилачког рата у Србији). На тај начин најмоћнији актери и физичке и симболичке изградње града опортуно маргинализују историјско наслеђе локалитета из доба Другог светског рата: политичке елите у складу са доминантном политиком декомеморације и ревизије антифашистичке борбе и њених резултата, а привредне елите у складу са својим економским интересима.

Синергија ова два интереса доводи до све чешћег спомињања будуће концептуализације простора Старог Сајмишта на начин другачији од оног који је предлаган нетом по избијању тзв. афере *Kosheen* – не више као искључивог споменичког простора (што је најчешће правило на локацијама са сличном прошлошћу), већ пре као тзв. мултифункционалног центра – уместо меморијалног комплекса жртвама фашизма и логора Сајмиште, предлажу се, између осталог, преко страница штампе концепти музејског центра који би обухватао и нпр. Музеј Сајмишта и Музеј толеранције и низ других музеја, укључујући и уметничке.²⁹ У другим варијантама спомиње се и интерполирање додатних садржаја попут ресторана, кафеа и концертних дворана, могућност да се руше и преостали павиљони логора и сл. – овакав прилаз језгровито је објашњен приступом простору који је сугерисан ауторима изложбе са темом будућег изгледа Старог Сајмишта на Салону архитектуре 2008 – да „сећање на оне који су тамо изгубили живот треба да постоји, али не и да доминира“³⁰ – овакав приступ и пригодно маргинализује и прерађује конкретно историјско сећање и истовремено укључује комерцијалне интересе у изградњу и експлоатацију урбаног простора. Опонирајућа мишљења чују се из других кругова, културних и интелектуалних (између осталог и на последњој Београдској недељи

²⁹ *Толеранцијом на страдање*, текст М. Ћ. Прелевић у Вечерњим новостима, издање од 6. новембра 2007.

³⁰ *Staro Sajmište će obasjati nova svetlost*, Н. Тасића у дневнику *Blic*, издање од 22. априла 2008.

дизајна),³¹ који, међутим, не поседују знатну друштвену моћ и утицај, тако да је већа вероватноћа да ће у будућности Старо Сајмиште уместо спомен-места постати спомен-неместо. Стешњено између, у Србији и даље слабе, глобалне културе памћења (незаборава) Другог светског рата и тренутно опозиционе и потиснуте културе памћења Народноослободилачке борбе са једне, и преовлађујуће и политички опортуне културе тоталног заборава и ревизије, са друге стране, простор Старог Сајмишта би у најбољем случају, при евентуалној скоријој меморијалној концептуализацији локалитета, могао да шаље наново редуковану и комерцијалним интересом пригушену поруку.

Ако је минимална меморијализација и урбанистичка петрификованост простора Сајмишта у доба социјализма била условљена кројењем градског текста због симболичког циља конституисања Новог Београда као ознаке новог почетка и социјалистичког менаџмента архитектуре, у најновије доба тренутни *stand-by* у урбаном конципирању овог простора и најаве лимитиране полумеморијализације некадашњег логора, резултат су комерцијалне политике грађевинске изградње и актуелних идентитетских политика. Да је Сајмиште на другој, мање централној локацији, можда би предлози о конципирању оваквог спомен-места били другачији, али ексклузивност локације некадашњег логора просто налаже интервенцију или бар покушај интервенције комерцијалних интереса не само када је реч о обликовању физичког већ и симболичког простора, јер што је мање изражена конотација простора са туробним невеселим наслеђем прошлог века, то су веће шансе за пуне ресторане и дворане. Било би пожељно да их грађанство не перципира као музејски пратећи садржај, и то споменичког центра који не презентира лепу уметност већ смрт и страдање људи. Наравно, воља политичких и друштвених елита за потпуном комеморацијом и јасним симболичким обележавањем простора у стању су да игноришу пословне интересе који природно не хају за питања попут јавне евокације историје (што је видљиво преко више примера, попут меморијала жртвама холокауста на месту некадашње Хитлерове *Reichs*-канцеларије у Берлину, која је са падом Берлинског зида постала једна од најатрактивнијих грађевинских локација у Немачкој), поготово имајући у виду да је политичка сфера пресудна и у физичком и у симболичком обликовању и означавању градских простора, али воља за тим је очито слаба или је уопште и нема. Згражавање покушајем једног трговачког ланца да пре неког времена отвори супермаркет тик уз простор Аушвица (што му ипак није успело) поновило се у Београду ове и прошле године са излагањем на светло дана стања и тренутних функција некадашњих објеката логора Старо Сајмиште. Понављало се гласно питање из Пољске: „да ли је морално поставити супермаркет крај простора бившег концентрационог логора?“. Међутим, чини се да је у конкретном случају код већинских елита у нашој транзиционој престоници актуелнија обрнута дилема: „да ли је опортуно подићи меморијал бившег концентрационог

³¹ У овиру Београдске недеље дизајна у мају 2008. године, посебан панел, назван *Designing Spaces*, био је посвећен конципирању простора Старог Сајмишта.

логора поред супермаркета?“). Геноцид и мрачна историја просто нису добри за бизнис.

Srđan Radović

City Locations from Place to – No-Place and Vice Versa: a case of the Belgrade’s Staro Sajmiste

Staro Sajmiste in Belgrade is taken as a paradigm of symbolic re-construction of a city place in a sense of culturally and politically determined definitions of urban areas. During many decades of the place’ existence, we are able to trace changes connected with this location as well as values attributed to appropriate transformations, especially so in the most recent time. The public significance of the place has underwent under many phases, from anthropological place to no-place, different modus and contents in commemoration of the place itself- inclusion from the city’s text and (non) recognition of objects and complex as a part of the whole city architecture...All these phases imply to a contradiction of urban centrality and symbolic periphery. Gradual passage of the location into the city’s “grey zone” is determined by a systematic process of symbolic de-commemoration of the locality, derogation of the same as a memorial place and public manipulation, as well as adaptation of the public fund of meanings connected with this place. Building and re-building of certain elements of a real anthropological place and (non) recognition of its commemorative value are determined by certain social, political and economic factors, owned by various discursive potentials.

Key words:

Staro Sajmiste,
Belgrade, place, no-
place, politics of
reminiscence, politics of
oblivion

Драгомир Бонџић

Институт за савремену историју, Београд
dragomirbondzic@ptt.rs

Поглед на прошлост Београдског универзитета после Другог светског рата – стварање нове традиције*

У раду се анализира неговање револуционарне традиције и тековина Народноослободилачке борбе на Београдском универзитету, које се после Другог светског рата манифестовало као постављање спомен-плоча студентима погинулим у рату, биста студената народних хероја и истакнутих учесника рата и предратног студентског револуционарног покрета у зградама факултета и студентских домова, као давање њихових имена студентским домовима, културно-уметничким друштвима и радним бригадама, и као свечано обележавање датума везаних за људе и догађаје из „славне прошлости“ Универзитета. Процес стварања и слављења традиције „црвеног универзитета“ започет је по завршетку рата, трајао је током читавог социјалистичког периода, а његове последице остале су до данашњих дана.

Универзитет у Београду се од 1905. године развијао на темељу напретка просвете и науке у Србији током 19. века, и до половине 20. века изградио је значајну традицију као високошколска и научна установа, утемељену на аутономији, наставном и научном раду наставника, који су у великом броју били школовани на европским универзитетима и у Београд преносили тамошња искуства, знања и традиције, оснивали семинаре и институте и преносили знања све већем броју студената.¹

Кључне речи:

Универзитет, студенти, народни хероји, бисте, спомен-плоче

* Рад је написан у оквиру пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991* (147039), који финансира Министарство науке и технологије Републике Србије, Београд.

¹ О развоју наставно-научне традиције Београдског универзитета види: Божидар Ђорђевић, *Универзитет у Београду 1863–1963*, Годишњак града Београда (ГГБ), IX-X, Београд (1962–1963), 5–81; Иван Божић, *Постанак и развој Београдског универзитета*, ГГБ, XXII,

Међутим, у периоду између два светска рата, на Београдском универзитету, поред наставног и научног рада, постојала је и снажна политичка активност студената. Политичко деловање студената било је условљено политичким и друштвено-економским условима у земљи, али и специфичним условима на Универзитету, социјалном структуром и материјалним положајем студената, а временом све више и активностима Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и СКОЈ-а. Политичко организовање и деловање на Универзитету започето двадесетих година 20. века било је усмерено на побољшање економског положаја студената и очување аутономије универзитета, да би врхунац доживело током тридесетих година, прелазећи у отворену борбу против режима и изражавајући циљеве и интересе илегалне КПЈ. На Београдском универзитету је у међуратном периоду организовано 123 збора са око 100.000 учесника, 88 демонстрација са преко 40.000 учесника, 22 штрајка и рад је прекидан 13 пута у трајању од 93 дана. При том је ухапшено око 2.600 студената, рањено око 200, убијено 4, двоје је умрло од последица рањавања, а 6 студената је нестало.² Од почетка тридесетих година КПЈ и СКОЈ створили су разгранату илегалну мрежу на Универзитету, преко које су организовали масовне студентске демонстрације против режима, универзитетских власти, националистичких студентских организација, а од средине тридесетих година организовали су скупове против фашизма, ратне опасности и за подршку републиканцима у Шпанији. У Шпанском грађанском рату од 1936. до 1939. године, на страни републиканаца учествовало је око 40 студената Београдског универзитета, од којих је половина погинула, а деветорица су постали народни хероји.³ Београдски студенти левичари развили су уочи Другог светског рата живу међународну сарадњу, везе са другим југословенским универзитетима и припреме за одбрану земље, а сукоби са студентима националистима били су редовни. Због снаге, организације и активности студентског револуционарног покрета, Београдски универзитет је тридесетих година називан „црвени универзитет“.⁴

Београд (1975), 139-158; Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Institut za savremenu istoriju (ISI), Beograd 2004, 19-36.

² Ђорђе Станковић, *Социјална историја револуционарног студентског покрета 1919-1941*, Студенти и универзитет 1914-1954, Центар за савремену историју (ЦСИ), Београд 2000, 52-63.

³ Ђорђе Станковић, *Револуционарни студентски покрет и фашизам, 1922-1941*, Студенти и универзитет 1914-1954, 87.

⁴ О студентском револуционарном покрету на Београдском универзитету између два рата постоји мноштво мемоарских, публицистичких и историографских радова. У почетку су преовлађивала партијска и идеолошка тумачења, да би се током осамдесетих година све више развијао научни приступ и методолошке иновације, али је крајем 20. века интересовање за ову тему нестало. Преглед писања о историји студентског покрета, види у: Драгомир Бондић, *Настанак историографије о Београдском универзитету (1945 – 1980)*, Историја 20. века, бр. 1, Београд, 2005, 153-168; Isti, *Razvoj istoriografije o Beogradskom univerzitetu (1980 – 2004)*, Историја 20. века, бр. 1, Београд 2006, 125-139.

Резултати утицаја КПЈ међу београдским студентима показали су се и током Другог светског рата. Многи студенти, пре свега активисти и руководиоци студентског покрета, од 1941. године учествовали су у организовању устанка и борили се у партизанима. Према неким подацима, у партизанима је било 884 студента, односно око 5.000 студената и дипломираних студената, а од 292 руководиоца било је 55 студената. Велики број погинуо је и страдао у логорима и затворима, а неки су проглашени за народне хероје. Међу народним херојима било је 34 студента, односно 208 студената и дипломираних студената Београдског универзитета.⁵ У рату је учествовало и око 350 студенткиња и 200 дипломираних студенткиња Београдског универзитета, 215 је погинуло, а 45 је страдало у логорима. Партизанску споменицу добило је 113, а за народне хероје проглашено је десет студенткиња и две дипломиране студенткиње.⁶

После Другог светског рата и доласка КПЈ на власт, учешће студената Београдског универзитета у револуционарном покрету и НОБ-у добило је посебно значење. Однос Партије према Универзитету био је двојак. С једне стране, Универзитет је био неопходан за остварење амбициозних друштвених, политичких, економских и културних планова нове власти, обнову и изградњу земље, школовање што већег броја стручњака и стварање „нове социјалистичке интелигенције“. Међутим, и даље је постојало неповерење Партије према интелектуалцима и Универзитету као стетишту интелектуалне елите, углавном наслеђене из старог режима, непривржене револуционарној идеологији и пракси, склоне индивидуализму и критицизму и често отворено супротстављене комунистичкој идеологији и политици.⁷ Отуда је произилазило и неповерење и отпор према целокупној наставно-научној традицији установе, која је сматрана „буржоаском“ и „реакционарном“.

У таквој ситуацији, када су се практичне потребе и идеологија разилазиле, превагу је однела пракса, па је нова власт прихватала преко потребну установу, са свим „манама“ које је намеравала да постепено отклања. Пре свега, требало је „ревалоризовати“ прошлост установе и у први план ставити допринос студената предратној борби против режима, а потом и

⁵ Б. Ђорђевић, *н. д.*, 57; И. Божић, *н. д.*, 151; Ђ. Станковић, *Социјална историја...*, 63. Од 1942. до 1980. у Југославији је 1.322 лица проглашено за народне хероје, а међу њима је било 313 студената са свих универзитета у земљи (23,68%). В: Ljubomir Petrović, *Narodni heroji u jugoslovenskom društvu 1942–1980. Prilog istraživanju položaja boračkih elita u posleratnoj Jugoslaviji*, Vojnoistorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 2001, 130.

⁶ Неда Божиновић, *Студенткиње и дипломиране студенткиње Београдског универзитета у НОБ-у и револуцији*, Студенткиње Београдског универзитета у револуционарном покрету, Зборник радова, Центар за марксизам универзитета (ЦМУ), Београд 1988, 117-120.

⁷ О односу КПЈ према интелектуалцима види у: Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919 – 1929. Историјске последице*, Београд, ИСИ, 1994, 35, 69-72; Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura 1945-1952. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji*, Rad, Beograd 1988, 99-119; Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором*, I, Службени лист СРЈ, Београд 1996, 200-209.

допринос у рату и револуцији и борби против фашизма. При том је у први план стављана делатност КПЈ и СКОЈ и активности и циљеви студената поистовећивани су са партијским циљевима. Традицију „дрвеног универзитета“ требало је митологизовати, успоставити као противтежу „буржоаској“ традицији и на њој утемељити место, улогу и задатке Универзитета и студената у новом друштву. Из револуционарне прошлости Универзитета коришћени су најупечатљивији догађаји и личности (пре свега народни хероји) ради стварања представе „херојске и свијетле традиције“, пожељног „лика студента“, узора за васпитавање нових генерација. Радило се о политичком процесу који је спроводила КПЈ преко својих организација на Универзитету, пре свега посредством Универзитетског комитета и њему потчињене масовне студентске организације – Народне студентске омладине, односно Савеза студената. Креирање традиције „дрвеног универзитета“ потицало је из партијског агитационо-пропагандног рада, говора партијских и државних званичника и преносило се путем штампе, а потом и посредством мемоара, публицистике и зачетака историографије,⁸ која је дуго била заснована на партијској апологетици и сећањима учесника.

Међутим, институционализација нове традиције од почетка је користила разне ритуале, симболе и манифестације: прослављани су јубилеји револуционарне прошлости Универзитета; постављане су спомен плоче и бисте студената револуционара, страдалих пре и током рата, пре свега народних хероја; њихова имена давана су студентским домовима, културно-уметничким друштвима и студентским радним бригадама. Тако су настајала спомен места, одавана почаст и негована успомена на пале борце, стваран култ хероја и мученика, али и успостављан континуитет са револуционарном прошлошћу ради стварања револуционарне традиције Универзитета, чврсто повезане са „славном“ историјом Партије. Усађиване су нове вредности и легитимизован „нови поредак“ и нови карактер и задатак научне установе.⁹

Одмах по завршетку рата започело је утемељивање нове традиције, како кроз пропагандни и идеолошко-политички рад, говоре, чланке у штампима, тако и кроз конкретне акције партијских и студентских органа на Универзитету.

Тако су већ приликом отварања, крајем марта 1946. године, студентски домови добили нова имена. Дом за студенте „Дом Њ. В. краља Александра I“ у Булевару Револуције 75, основан 1928. године уз финансијску

⁸ D. Bondžić, *Beogradski univerzitet...*, 67-68; Исти, *Настанак историографије...*, 155-167. О стварању култа и улози народних хероја у југословенском послератном друштву, види: Lj. Petrović, *n. d.*, 123-134.

⁹ О стварању традиција и одликама измишљених традиција види: Erik Hobsbom, *Uvod: Kako se tradicije izmišljaju*, *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbom, Terens Rejndžer, Beograd, XX vek, Krug, 2002, 5-25.

помоћ краља Александра Карађорђевића, назван је „Иво Лола Рибар“,¹⁰ а дом за студенткиње „Краљица Марија“ у улици 27. марта, који је завршен 1936. године од новчаног прилога краљице Марије Карађорђевић, добио је име „Вера Благојевић“.¹¹ Имена из породице Карађорђевић требало је избрисати и заборавити, а уместо њих домовима дати имена из историје студентског покрета, народних хероја и бораца против предратног режима, и тако представити револуционарне промене и поставити ослонац за изградњу нове традиције Универзитета.¹²

До краја четрдесетих година отварани су нови студентски домови, који су добијали имена студената народних хероја. Априла 1946. у згради задужбине Луке Ђеловића Требињца,¹³ добротвора Београдског универзитета, на углу Карађорђе и Загребачке улице, основан је студентски дом који је назван „Милован Ђилас“.¹⁴ Тиме је направљен преседан, јер је супротно обичајима и упутствима партијског врха једној установи дато име живог револуционара.¹⁵ Упркос томе, име дома остало је све до пада М. Ђиласа са

¹⁰ *Иво Лола Рибар (1916-1943)*, студирао права у Београду, Паризу и Женеви. Од 1935. члан СКОЈ-а, од 1936. КПЈ, а од 1940. члан ЦК КПЈ и секретар ЦК СКОЈ-а. Био је руководилац студентског револуционарног покрета и делегат у међународном студентском покрету. Од 1941. учествовао је у рату. Погинуо је новембра 1943, а новембра 1944. проглашен је за народног хероја. *Enciklopedija Jugoslavije*, том 7, Leksikografski zavod, Zagreb 1968, 68-69; *Narodni heroji Jugoslavije*, том II, Mladost, Beograd 1975, 152-153.

¹¹ *Вера Благојевић (1920-1942)*, студирала медицину у Београду и бавила се илегалним радом. Члан СКОЈ-а од 1938, а КПЈ од 1940. Од 1941. учесник рата. Стрелана је 1942. Народни херој од 1953. *Српски биографски речник*, том 1, Матица српска, Нови Сад 2005, 566; *Narodni heroji Jugoslavije*, том I, 76-77.

¹² *Народни студент*, бр. 3, Београд, 12. април 1946, 3; *Политика*, Београд, 1. април 1946, 4, 5. О оснивању и раду ових домова пре и после рата види више у: Момчило Митровић, *Домови и мензе студената Београдског универзитета 1838-1998*, ЦСИ, Београд 2002, 31-68, 100-119.

¹³ *Лука Ђеловић (1854-1929)*, трговац-извозник, који је при Београдском универзитету основао 1925. *Задужбину Луке Ђеловића Требињца*, чији су приходи коришћени у научне и просветне сврхе. *Enciklopedija Jugoslavije*, том 2, Zagreb 1958, 618-619.

¹⁴ *Милован Ђилас (1911-1995)*, студент Филозофског факултета у Београду од 1929. Један од руководилаца студентског покрета. Члан КПЈ од 1932, а ЦК и Политбироа од 1937. Један од организатора и руководилаца НОП-а. Народни херој. После рата обављао је више државних и партијских функција и био један од Титових најближих сарадника. После разлаза са партијском политиком 1954. уклоњен је са свих функција и провео је више година на робији. Бавио се и књижевним радом. *Српски биографски речник*, том 3, Нови Сад 2007, 496-499.

¹⁵ Архив Србије (АС), фонд Комитет за научне установе, Универзитет и високе школе НР Србије (Комитет НРС), ф. 50, бр. 223, 10. мај 1947. Агитпроп је после рата слао упутства о давању имена улицама, трговима и установама. Наглашавано је да треба променити стара имена и називе давати пре свега по важним датумима, палим комунистима, револуционарима и народним херојима, а да се од имена живих личности може давати само име Јосипа Броза Тита (АС, ЦК СКС, Комисија за агитацију и пропаганду, к-1, Распис Агит-проп управе, бр. 58, 26. јануар 1946; АС, Министарство просвете НР Србије, ф. 162, 10. мај 1946).

власти 1954. године, када је промењено у „14. децембар“, у знак сећања на важан догађај из историје студентског покрета – антифашистичке радничко-студентске демонстрације 1939. године, у којима је неколико студената страдало у сукобу са полицијом.¹⁶

Током 1946. године основан је и дом за студенте Пољопривредно-шумарског факултета у Земуну који је добио име „Рифат Бурџовић-Тршо“.¹⁷ Септембра 1947. Влада Србије је дала званичну сагласност за називе свих поменутих домова и тиме потврдила намеру партијских и студентских органа да на овај начин граде и негују револуционарну традицију Универзитета.¹⁸

Прослава 100-годишњице рођења Светозара Марковића септембра 1946.¹⁹ послужила је за учвршћење и пројектовање револуционарне традиције Универзитета у даљу прошлост и везивање за име оснивача социјалистичке мисли у Србији. У оквиру прославе, у дворишту Капетан-Мишиног здања откривена је биста С. Марковића, а Универзитетска библиотека добила је име „Светозар Марковић“ и у њој је постављена спомен-плоча. Приликом свечаности постављања бисте и плоче истицано је да су Универзитет и студентска омладина „најбољи чувар лика и следбеник идеје Светозара Марковића“.²⁰ Касније је и биста премештена и постављена испред Библиотеке.

Током послератних година и друге установе и друштва добијале су имена по предатним студентима, револуционарима, шпанским борцима, партизанима, народним херојима. Тако је Академско културно-уметничко друштво основано децембра 1945, на иницијативу Вељка Влаховића, 1948. године добило име „Бранко Крсмановић“, а друштво основано у Студентском

¹⁶ О демонстрацијама види: *Studenti Beogradskog univerziteta 1838-1941, Hronologija političkog života*, Univerzitetski odbor, Beograd 1971, 405-407.

¹⁷ *Рифат Бурџовић Тршо (1915-1942)*, студирао права у Београду где је био један од руководилаца студентског покрета. Члан КПЈ од 1934. У рату од 1941. Убијен 1942, а проглашен за народног хероја 1944. *Enciklopedija Jugoslavije*, том 2, Zagreb 1958, 310; *Narodni heroji Jugoslavije*, I, 125-126; *Српски биографски речник*, 1, 905.

¹⁸ АС, Комитет НРС, ф. 50, бр. 4742, 20. септембар 1947. Крајем четрдесетих година завршени су и привремени павиљони за студенте на Вождовцу, који су названи по *Милинку Кушићу (1912-1943)*, студенту филозофије и права у Београду, учеснику и руководиоцу НОП-а, који је умро 1943. године и проглашен за народног хероја 1945. (АС, Комитет НРС, ф. 50, бр. 110, 24. јануар 1949; *Enciklopedija Jugoslavije*, том 5, Zagreb 1962, 459; *Narodni heroji Jugoslavije*, I, 422-423).

¹⁹ *Светозар Марковић (1846-1875)*, социјалистички теоретичар и политичар, творац социјалистичке мисли и покрета у Србији. *Enciklopedija Jugoslavije*, том 6, Zagreb 1965, 26-27.

²⁰ *Политика*, бр. 12410, 24. септембар 1946, 5; *Универзитетски весник*, бр. 32-33, Београд, 23. септембар 1950, 3. Поводом добијања новог имена, Тито је Библиотеци поклоніо суму од 100.000 динара, од које су набављена дела Маркса, Енгелса, Лењина, Горког, Пушкина, Љермонтова и Мичурина, као и комплети совјетских енциклопедија и речника на руском језику.

граду 1954. године названо је „Жикица Јовановић Шпанац“.²¹ У међувремену су бројна факултетска културно-уметничка друштва и студентске радне бригаде добијале имена по предатним студентима појединих факултета.²²

До снажног подстрека за развој револуционарне традиције Универзитета дошло је после сукоба са Совјетским Савезом 1948, када се и цела држава и партија почињу све више ослањати на сопствену револуционарну прошлост. Прва прилика коју је требало искористити била је прослава 110-годишњице Београдског универзитета (рачунајући од оснивања Лицеја 1838) децембра 1948. године. Иако се радило о јубилеју који је говорио о дубоким коренима и старој традицији наставно-научне установе, прослава је захваљујући контроли државних и партијских власти и деловању партијских органа на Универзитету претворена у славење револуционарне прошлости и студентског покрета.

На састанку Универзитетског комитета 2. децембра 1948. констатовано је да прослава није добро постављена, да су укључени само професори, да Комитет није био довољно обавештен, да се „ствар одвојила од Партије“. За Комитет је основна тема прославе био „историјат студентског покрета“, тако да је формирана комисија која је имала задатак да прати писање штампе о историјату покрета, да ангажује партијске руководиоце – учеснике покрета, да организује свечане академије, изложбе и приредбе на Универзитету и по факултетима. Приредбе су морале да „својим програмом носе дух прославе 110 годишњице историје студентског покрета“.²³

Смисао интервенције Комитета показао се на факултетским манифестацијама, а пре свега на централној свечаној академији на Коларчевом народном универзитету 24. децембра 1948. Сви говорници су после кратког историјског увода прелазили на опширно излагање о „прогресивној“ и „демократској“ улози Универзитета, развоју студентског

²¹ Ђоко Стојичић, АКУД 'Бранко Крсмановић', Универзитет у Београду 1838-1988, Универзитет у Београду, Београд 1988, 997; <http://www.spanac.org.yu/istorijat>. *Бранко Крсмановић (1915-1941)*, студент у Београду и Прагу. Члан КПЈ од 1936. Учесник Шпанског грађанског рата. Погинуо 1941. и проглашен за народног хероја 1945. *Живорад-Жикица Јовановић Шпанац (1914-1942)*, студент Филозофског факултета у Београду. Учествовао у Шпанском грађанском рату. У НОП-у од 1941. Погинуо 1942, а за народног хероја проглашен 1945. (*Enciklopedija Jugoslavije*, том 5, 427; *Enciklopedija Jugoslavije*, том 4, Zagreb 1960, 547; *Narodni heroji Jugoslavije*, I, 329-330, 412.

²² Тако је 1948. основано Друштво студената Правног факултета *Буро Стругар*, потом друштво Економског факултета – *Владимир Перић Валтер*, Филозофског факултета – *Драгица Правица*, итд. И студентске бригаде које су учествовале на омладинским радним акцијама носиле су имена учесника студентског покрета (Радојка Лакић, Мика Митровић, Вукица Митровић, Вељко Дугошевић, и др.). Задатак друштава је, поред осталог, био „да масовним културно-уметничким радом продубљују и развијају тековине НОБ-а“. АС, Београдски универзитет (БУ), ф. 140, бр. 1, 23. новембар 1948.

²³ *Zapisnik sa sastanka Univerzitetskog komiteta održanog 2. decembra 1948*, Zapisnici i izveštaji UK KPS 1948 – 1952, priredili Momčilo Mitrović i Đorđe Stanković, CMU, Beograd 1987, 115.

покрета, деловању КПЈ и СКОЈ-а на Универзитету, улози студентског покрета у револуцији и НОБ-у, и посебно о успесима и задацима Универзитета и студената у изградњи социјализма, петогодишњем плану, развоју братства и јединства, неговању револуционарне традиције итд. И на факултетима је, поред пригодног уметничког програма и реферата о развоју наставе и науке, говорено о историји студентског покрета као главној теми.²⁴

Поводом прославе 110-годишњице, на заједничкој свечаној седници савета Београдског универзитета, Техничке велике школе и Медицинске велике школе 18. новембра 1948. донете су одлуке које су пресудно утицале на уобличавање и неговање револуционарне традиције на Универзитету наредних деценија. Одлучено је да се 29. новембар, Дан Републике, убудуће слави као дан Универзитета и да се тим поводом организују свечаности и додела награда студентима за учење и за наградне темате (замена за предратне Светосавске темате). Одлучено је и да се на факултетима до 29. новембра следеће године подигну спомен плоче са именима студената који су погинули у НОБ-у, посебно студената народних хероја и да им се тако „ода дужно поштовање“.²⁵

Тако су 29. новембра 1949, на првој прослави Дана Универзитета, у зградама Природно-математичког факултета (Студентски трг 3), Медицинског факултета (Анатомски институт) и Техничких факултета (Булевар револуције) постављене спомен-плоче са именима студената погинулих у рату и народних хероја, са подацима о години рођења и смрти и партијским и војним функцијама пре и током рата.²⁶

Посебно спомен-место на Универзитету створено је почетком педестих година од предратне „физичке сале“ Природно-математичког факултета, култног места предратног студентског покрета. Сала је после рата проширена и адаптирана, при чему је око сале остављен фриз на којем је требало барелефном скулптуром симболично приказати деловање „напредног студентског покрета“ од оснивања Универзитета до савремених дана. Међутим, на предлог Одбора за прославу десетогодишњице Народне

²⁴ *Борба*, бр. 310, Београд, 25. децембар 1948, 4; *Политика*, бр. 13115, 24. децембар 1948, 3; *Универзитетски весник*, бр. 2, 24. децембар 1948, 1-2; *Народни студент*, бр. 35, 29. децембар 1948, 3. У штампани су уочи прославе објављивани чланци руководиоца и наставника који су такође после кратког историјског осврта, стављали акценат на „свијетлу традицију“, предратни студентски покрет, допринос револуцији и будуће задатке Универзитета и студената.

²⁵ АС, БУ, ф. 56, Записник заједничке свечане седнице савета Универзитета и великих школа поводом 110-годишњице Универзитета, 18. децембар 1948; *Народни студент*, бр. 35, 29. децембар 1948, 3. Одлучено је и да се изради Споменица прославе и да се напише „Историја Београдског Универзитета, да би се оценила досадашња делатност Универзитета и истакао нови пут којим је кренуо у условима изградње социјализма“. Ниједан од ових послова није извршен.

²⁶ На плочама је при дну урезан и датум постављања, 29. новембар 1949. Током 1949. постављена је и биста М. Ђиласа у холу истоименог дома. (АС, Комитет НРС, ф. 1).

револуције на Универзитету, на седници Савета Универзитета 24. новембра 1951, донета је одлука да се сала назове „сала народних хероја“ и да се на фризу представе ликови 28 народних хероја, студената палих у НОБ-у, и тако истакне улога Београдског универзитета у НОБ-у и револуцији и ода заслужено признање „најбољим синовима наше земље и најзаслужнијим људима предратног напредног студентског покрета у Београду“.²⁷ Ликови су били у облику медаљона, пречника око 80 центиметара, радило их је више вајара и постављани су на чеоном и бочним зидовима, док је на средини чеоног зида био постамент са бистом Маршала Тита. Ради бољег осветљења рељефа изнова су рађене и инсталације. Уређење сале довршавано је крајем лета 1952.²⁸ Током наредних деценија, „сала хероја“ је била стетиште студентског политичког, друштвеног и културног живота, место бројних прослава, манифестација, културних и политичких догађања, простор у којем је требало сажети и стално оживљавати револуционарну традицију Универзитета.

Током педестих година подсећање на револуционарну прошлост представљало је свакодневицу београдских студената. Обележавани су значајни датуми, објављивана сећања и чланци о „историјату напредног студентског покрета“, извођене церемоније и полагаано цвеће на спомен плоче и бисте. Нови дом на Вождовцу, основан 1954. године, добио је име по народном хероју Мики Митровићу, чија је биста свечано постављена октобра 1958. године у холу студентског дома.²⁹

Посебна прилика за организовано и систематско евоцирање успомена на револуционарну прошлост Универзитета и даље уобличавање традиције „дрвеног универзитета“ била је прослава четрдесетогодишњице СКЈ и СКОЈ-а, 1959. године. Прослава је брижљиво припремана на нивоу целе земље, па и на Београдском универзитету. Прослави је на Универзитету даван велики значај за успостављање континуитета са прошлошћу, васпитавање студената, упознавање омладине са „револуционарним путем СКЈ и СКОЈ-а“, са

²⁷ АС, БУ, ф. 56, Записник са седнице Универзитетског савета, одржане 24. новембра 1951.

²⁸ *Борба*, бр. 192, 13. август 1952, 5. У „сали хероја“ су постављени ликови следећих студената: Иво Лола Рибар, Слободан Принцип, Соња Маринковић, Данило Бојовић, Мирко Томић, Бранко Крсмановић, Влада Аксентијевић, Ратко Павловић, Милинко Кушић, Бранко Делетић, Махмут Бушатлија, Павле Горанин, Радојка Лакић, Крсто Бајић, Страхил Пинџуров, Драгица Правица, Вељко Дугошевић, Миладин Поповић, Драган Павловић, Живорад Јовановић, Кузман Јосифовски, Ратко Митровић, Рифат Бурџовић, Бајо Секулић, Ђуро Стругар, Владимир Перић, Мика Митровић и Будимир Томовић.

²⁹ *Политика*, 13. октобар 1958, 6. Бисту је открио члан ЦК СКС Дража Марковић, обавезујући студенте да „наставе путем који су трасирали овакви револуционари“. Чланови бригаде „Мика Митровић“, која је учествовала на изградњи Аутопута, поклонили су Митровићевој мајци албум слика са изградње. Миодраг Мика Митровић Јарац (1912-1941) студирао је медицину од 1931. Члан СКОЈ-а и КПЈ. Учествовао у устанку од 1941. и исте године погинуо. Народни херој од 1945. *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb 1965, 141; *Narodni heroji Jugoslavije*, I, 549.

догађајима и личностима из студентског покрета. Универзитетски комитет и Савез студената пажљиво су планирали, припремали и спроводили разне активности, тежећи да у прославу укључе што већи број студената. У том циљу организована су предавања о историји студентског покрета, разговори са учесницима, посете историјским местима и породицама погинулих студената, полагање венаца, комеморације, свечане академије у домовима и факултетима са рефератима и приредбама, изложбе, спортска такмичења, излети итд. Прослава је праћена писањем о студентском покрету у штампима, издавачком делатношћу, организовањем скупљања и обраде докумената, наградним тематима итд. У оквиру прославе постављено је неколико биста и спомен-плоча руководиоцима студентског покрета: на Правном факултету Ђоки Ковачевићу, предратном секретару Универзитетског комитета; на Природно-математичком факултету Мирку Срзентићу, студенту страдалом у демонстрацијама 1. фебруара 1935; Момчилу Поповићу на Шумарском факултету; Вељку Дугошевићу на Вишој педагошкој школи; Вери Благојевић у дому „Вера“; Рифату Бурџевићу у студентском дому на Звездари, који је том приликом добио име „Рифат Бурџевић“ (бивши „Рифат“ је раније затворен); спомен-плоче погинулим студентима и инжињерима подигнуте су на Шумарском, Ветеринарском и Пољопривредном факултету, а народном хероју Божидару Димитријевићу на Грађевинском факултету.³⁰

Нарочито је била значајна и далекосежна одлука Председништва Универзитетског одбора Савеза студената донета 2. априла 1959, у оквиру прославе четрдесетогодишњице СКЈ и СКОЈ-а, да се 4. април прогласи за Дан студената, као успомена на почетак великог штрајка студената априла 1936. и погибију студента Жарка Мариновића. Одлука је донета 1959, а Дан студената је први пут прослављен 1960. године низом манифестација од 2. до 4. априла. Централна прослава одржана је на Коларцу; није било наставе; на Универзитету и факултетима организоване су манифестације, приредбе, разговори са учесницима предратних демонстрација; свечана поворка студената прошла је кроз град, који је за ту прилику био украшен; организован је маскенбал, излети, спортска такмичења; изашао је свечани број „Студента“.³¹ Тако је установљен празник студената, утемељен на традицији

³⁰ Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Универзитетски комитет СКС (УК), ф. 88, Записник састанка УК СКС о плану прославе 40-годишњице КПЈ на Универзитету, 17. фебруар 1959; Исто, Прослава 40-те годишњице КПЈ и СКОЈ-а на Београдском универзитету, 21. децембар 1959; АЈ, фонд Савеза студената Југославије, 145-22-58, Прослава 40. годишњице КПЈ и СКОЈ-а на универзитетима, 22. јун 1959. Партијски органи су уочи прославе наглашавали да студенти врло мало познају историју студентског покрета и да им је „отупило политичко осећање“, а као један од примера узимани су студенти Економског факултета који су на предавањима седели на бисти Јосипа Броза Тита и нико их није опомињао. (ИАБ, УК, ф. 50, Записник састанка Универзитетског комитета о идеолошком раду, 17. јануар 1958).

³¹ ИАБ, УК, ф. 88, Извештај о прослави 4. априла – Дана студената Београдског универзитета; *Студент*, бр. 11, 8. април 1959, 1; *Исто*, бр. 9, 22. март 1960, 1; *Исто*, бр. 10-11, 3. април 1960; *Исто*, бр. 12, 12. април 1960, 1. Повод за штрајк 1936. било је увођење

револуционарног студентског покрета, преко којег је наредних деценија кроз мешавину идеолошко-политичких, културно-уметничких и забавних садржаја усмеравана пажња нових генерација студената на револуционарну прошлост Универзитета.

Упознавање са револуционарном прошлошћу и неговање традиције организовано је и наредних деценија на Дан студената, Дан Републике и поводом других значајних датума и јубилеја, а студентски друштвено-политички живот и свакодневица били су концентрисани око успостављеног система догађаја, ликова, спомен места, ритуала и церемонија који су тежили да представе прошлост, успоставе континуитет са њом и на њој утемеље васпитање и деловање нових генерација студената. Од шездесетих година растао је значај неговања револуционарних традиција, јер су на Универзитет долазиле генерације рођене после Другог светског рата, којима је требало представити и наметнути примере из револуционарне борбе њихових претходника. У складу са тим, студентске установе су и даље називане по личностима и догађајима из револуционарне прошлости. Нови домови су током шездесетих година добили имена „Патрис Лумумба“ (1962), Слободан Пенезић (1964) и „4. април“ (1965). Поред „4. априла“, као већ утемељеног симбола, појавила се личност из међународног радничког покрета,³² као и народни херој који је преживео рат, обављао разне државне и партијске функције, а после смрти по њему је назван нови студентски дом на Звездари.³³ Деценију касније, 17. априла 1975. године, највећи студентски дом у земљи – Студентски град на Новом Београду, добио је име по Вељку Влаховићу, једном од најпопуларнијих студената револуционара, који је умро марта 1975.³⁴

универзитетске страже. Штрајк представља врхунац борбе студентског покрета и захватио је све универзитете у Југославији. Завршен је успехом, пошто је повучена одлука о увођењу студентске полиције, смењен је ректор Владимир Ћоровић, а постављен је Драгослав Јовановић, који је био попустљив према студентском покрету. Види: *Studenti Beogradskog univerziteta 1838-1941*, 257-262.

³² *Патрис Лумумба (1925-1961)*, председник владе Конга, убијен 1961. године, што је довело до таласа протеста у свету и у Југославији. *Мала енциклопедија Просвета*, том 1, Београд 1978, 434.

³³ *Слободан Пенезић Крцун (1918-1964)*, студирао на Пољопривредно-шумарском факултету у Београду. Активиста студентског покрета и члан КПЈ од 1939. Учесник НОП-а и народни херој. После рата обављао разне државне и партијске функције. Погинуо у саобраћајној несрећи 1964. *Narodni heroji Jugoslavije*, II, 66-67.

³⁴ *Student*, br. 28, 9. decembar 1975, 2. *Вељко Влаховић (1914-1975)*, студирао технику у Београду, Прагу, Сорбони и Москви. Један од руководилаца студентског покрета. Борио се и био рањен у Шпанском грађанском рату. Током Другог светског рата био у Москви. После рата обављао је разне државне и партијске функције и бавио се теоријским радом, просветом и питањима омладине. Народни херој. *Српски биографски речник*, том 2, Нови Сад 2006, 271-272; *Narodni heroji Jugoslavije*, II, 301-302.

Крајем седамдесетих година још један студентски дом је добио име по личности из револуционарне прошлости.³⁵ 1978. године дом у Земуну назван је „Жарко Мариновић“, по студенту права из околине Цетиња који је страдао у демонстрацијама 4. априла 1936. Мариновића је током сукоба студената и полиције испред Патолошког завода Медицинског факултета ножем убио припадник националистичке организације „ОРНАС“. Комунисти су сахрану претворили у протест, да би потом Мариновићу дали значајно место у историјату студентског покрета. Већ 1936. предложено је да се погинулим студентима Срзентићу и Мариновићу подигне спомен-плоча на Правном факултету, али то није остварено. Сваког 4. априла, студенти су посећивали Мариновићев гроб на Новом гробљу у Београду, а потом и његово родно место. Четвртог априла 1966. на згради Патолошког института постављена је спомен-плоча Жарку Мариновићу,³⁶ а почетком седамдесетих година Универзитетски одбор Савеза студената покренуо је иницијативу да му се на месту погибије подигне споменик. Добијена је сагласност друштвено-политичких органа и израђен пројекат, али успротивио се Завод за заштиту споменика културе Београда. Уместо подизања споменика, Универзитетски одбор је успео да се 15. јуна 1972. године земни остаци Жарка Мариновића сахране у Алеји заслужних грађана на Новом гробљу у Београду и тако овом студенту ода почаст.³⁷

Поред сталног подсећања на револуционарну прошлост и периодичних церемонија, повремено су постављана и нова спомен-места студентског покрета. Тако је 1970. године на улазу у дом „Вера“ истакнута спомен плоча станаркама дома које су погинуле у рату; 1978. у дому „Мика Митровић“ постављена је и спомен-плоча испод бисте; октобра 1983. у холу нове зграде Машинског факултета постављена је спомен-плоча са именима студената машинства и електромашинства који су погинули у рату (иста имена већ су била исписана на спомен-плочи свим студентима технике у згради техничких факултета).

Евоцирању сећања на револуционарну прошлост Универзитета посебно је посвећивана пажња при обележавању разних годишњица (1969. године – 50 година СКЈ и СКОЈ-а; 1979. године – 60 година СКЈ и СКОЈ-а). Током осамдесетих година активности на изучавању и слављењу прошлости револуционарног покрета на Универзитету покретао је и спроводио Центар за марксизам Универзитета. Ова организација је ради „проучавања и неговања револуционарних традиција“ организовала научне скупове, објављивала зборнике радова и докумената и друге публикације и организовала

³⁵ На крају само студентски домови „Кошутњак“ (1961) и „Карабурма“ (1978) нису имали назив из историје студентског покрета, већ су названи по локацији.

³⁶ На спомен-плочи пише: „4. априла 1936. у борби против ненародног режима пао је на овом месту студент права ЖАРКО МАРИНОВИЋ учесник највећег штрајка студената Београдског универзитета. Студенти Београда, 4. априла 1966“.

³⁷ Đuro Batričević, *Žarko Marinović, student u aleji velikana*, Montenegrina, digitalna biblioteka crnogorske kulture, <http://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/istorija.htm>.

манифестације, приредбе и церемоније на спомен-обележјима, у редовним приликама, а нарочито у оквиру обележавања јубилеја (1982. године – четрдесетогодишњица устанка и револуције; 1985. године – четрдесетогодишњица деловања и рада КПЈ/СКЈ на Београдском универзитету). Тако је децембра 1985. делегација Универзитетског комитета положила венац на спомен-плочу жртвама демонстрација од 14. децембра 1939. и на гроб Жарка Мариновића, а делегације факултета на спомен-обележја у својим зградама.³⁸

Крајем осамдесетих година Центар је интензивирао рад поводом прославе 150-годишњице Универзитета 1988.³⁹ Међутим, то је била последња прилика у којој је до изражаја дошла револуционарна традиција Београдског универзитета, мада већ тада није била у првом плану и само се формално појављивала. Тако је процес који је утемељен на прослави 110-годишњице Универзитета 1948, после скоро пола века развоја, јењавао на прослави 150-годишњице 1988.

После слома државе, партије и једнопартијског социјалистичког поретка нестала је и полувековна идеолошко-политичка и друштвена потреба за изградњом и слављењем револуционарне традиције Београдског универзитета. Престала је потреба за обележавањем годишњица из „календара револуције“, подсећањем на ликове народних хероја, подизањем спомен обележја, одржавањем церемонија, селективним истраживањем и глорификовањем револуционарне прошлости установе. Деценијама негована револуционарна традиција на Универзитету била је током деведесетих година скрајнута, запостављена, све више заборављена, али не и уништена. Остала су непромењена имена студентских домова; спомен плоче и бисте и даље су остале у холовима факултета и домова, мада је све мање студената из нових генерација познавало њихова имена и ликове и обраћало пажњу на њих, и мада су неке заклоњене инвентаром или скинуте и склоњене (спомен плоча на дому „Вера“ почетком деведесетих склоњена је у ложоницу; биста Лоле Рибара из истоименог дома уклоњена је током реновирања крајем деведесетих итд.); као Дан студената и даље се прослављао 4. април, мада више није истицан разлог за то и све мање студената га је знало. До првог озбиљнијег нарушавања револуционарне традиције дошло је тек 2004. године, када је дому „Иво Лола Рибар“ враћен стари назив „Краљ Александар I“. ⁴⁰ Међутим, звучи помало иронично да је старо име враћено управо 4. априла, који

³⁸ D. Bondžić, *Razvoj istoriografije...*, 126-129; *Izveštaj o radu Centra za marksizam Univerziteta u Beogradu (april 1979 – septembar 1983)*, Beograd, CMU, 1984, 119-129; *Izveštaj o radu Centra za marksizam Univerziteta u Beogradu (septembar 1983 – februar 1986)*, CMU, Beograd 1986, 119-129.

³⁹ D. Bondžić, *Razvoj istoriografije...*, 129-132; *150 година Београдског универзитета 1838-1988*, Универзитет у Београду, Београд 1989.

⁴⁰ *Политика*, 5. април 2004, 8; <http://www.royalfamily.org/press/press-det/stampa-856.htm>. 5. април 2004.

представља кључни датум револуционарне традиције Универзитета, стваране током више деценија после Другог светског рата.

Dragomir Bondžić

A Postwar Perception of History of the Belgrade University: Inventing a New Tradition

After the Second World War, fostering of the revolutionary tradition and of achievements of the People's Liberation Struggle was taking place at Belgrade University, due to the strong interwar leftist movement at this institution, as well its importance for the entire postwar cultural policy of the Communist Party of Yugoslavia. Revolutionary tradition was fostered through the installment of monuments and plaques of the students who died in war and the wartime national heroes, which were positioned in the buildings of University and in the students' dormitories. Dormitories, as well as workers' brigades and cultural and artistic societies were named after them. Regular manifestations and ceremonies held after the war were dedicated to the events and personalities from the "glorious past" of the University, as an attempt to present it to the public as a grandiose mythology. Alongside with the commemoration of victims and fighters and fostering of the revolutionary tradition and history of the Party, particularly important was the creation of the revolutionary tradition of the 'red University' and imposition of such tradition as a key segment of the existence, work and future tasks of the highest scientific and educational institution in Serbia. This process commenced immediately after the liberation of Belgrade in 1944, and was under way during the entire period of socialism. The results persisted even after the collapse of the one-party socialist system. The names of the dormitories remained the same (with the exception of the "Ivo Lola Ribar" dormitory, whose initial name "King Alexander I" was reinstalled in 2005). Plaques and monuments of the heroic students remained in the University buildings and corridors of dormitories, although somewhat neglected, with their names and faces mostly forgotten. The Day of the Students of the Belgrade University is still celebrated on April 4, the day when a revolutionary student by the name of Žarko Marinović was killed in massive student demonstrations in 1936.

Keywords:

University, students,
national heroes,
plaques, monuments

Милина Ивановић-Баришић

Етнографски институт САНУ, Београд
milina.barisic@ei.sanu.ac.rs

Наслеђе Авале*

У раду је реч о Авали, планини у близини Београда. На овој планини која заузима релативно мали простор налазе се споменици материјалне баштине српског народа који су од значаја за његову историју и традицију. Авала је значајна и због нематеријалне баштине локалног становништва. Донедавно се овде одржавао сабор.

Наслеђе и баштина су термини који су током последњих неколико деценија све више у употреби када је реч о материјалним и нематеријалним остацима прошлости, што је у складу са новим тенденцијама у разумевању културе, почев од друге половине 20. века. Како расте интересовање за наслеђену културу тако се осмишљавају и начини њеног очувања и прилагођавања новим условима живота у којем доминира тзв. масовна култура, чији нагли успон на овим просторима почиње од осамдесетих година прошлог века. У таквим околностима наслеђеној култури ранијег периода претило је ишчезавање. Настала реалност изискивала је проналажење нових начина очувања и презентовања јавности.

Кључне речи:

Авала, споменици, наслеђе, историја, традиција

Говорити о наслеђу једног народа, краја, групе, појединца значи истовремено говорити о историјату заједнице. Из тог угла посматрано, материјално и нематеријално (духовно) наслеђе битан је показатељ развоја заједнице, па самим тим и њених достигнућа у домену културе. Са променом нашег односа према наслеђеној култури, који до сада није био на завидном нивоу, као и уочавањем могућности које се тиме отварају, наслеђе можемо, поред осталог, прихвати као важан фактор унутрашњег друштвеног развоја, али и вид презентовања сопствене културе другима.

За заштиту и очување наслеђених културних добара задужене су различите службе – заводи за заштиту споменика културе и музеји као чувари претежно материјалног наслеђа, али и различита удружења у оквиру којих се

* Овај текст је резултат рада у оквиру Пројекта 147020: *Србија између традиционализма и модернизације – етнолошко и антрополошко проучавање културних процеса*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој РС.

негује традиција, односно „чува“ углавном нематеријална културна баштина као што су, на пример, различити облици народног фолклора. Кроз различите активности многи комплекси традиције од значаја за културу народа на овим просторима могу се осавременити садржајима занимљивим ширем кругу заинтересованих, а истовремено могу послужити и у образовне сврхе – на првом месту за едукацију школске омладине.

У послератном периоду (време од 1945. године) термин *наслеђе* најчешће се односио на споменике и споменичке комплексе. Када се помене реч *споменик* слушалац подсвесно, као прву асоцијацију има прошлост, што најчешће одговара самој реалности, јер су споменици знамења која посматрача обавештавају, најчешће без речи, о неком догађају или личности од значаја за историју заједнице. Без обзира на то да ли репрезентује догађај из ближе или даље прошлости, споменици скоро увек на неки „чудан“ начин посматрача враћају уназад, у прошло време, па се у том смислу прихватају као посредна веза између садашњости и прошлости. Познато је да споменици имају функцију константног подсећања на догађаје и личности који су обележили одређено, за друштво значајно време, као и на оне који су били заслужни за развој шире/уже друштвене заједнице.

Ако споменичко наслеђе прихватимо као културно добро, онда се подразумева да је оно јавно (опште) добро, па самим тим и да припада свима. На тај начин посматрано, потребно је да заједница препозна одређени квалитет или оно што је значајно, а што истовремено може пред другима успешно представљати друштво као симбол/амблем.

Културно наслеђе (споменици су само мањи његов део), ако се на прави начин чува и презентује, може генерацијама бити један од битних извора образовања и културног обогаћивања – кроз присутност колективног памћења, а тиме и одржања властитог (колективног) идентитета. Као сведоци прошлости они могу и треба да су коректив садашњости и један од елемената који доприноси да чланови заједнице неоптерећени иду ка будућности, те да, самим тим, имају и реалнији однос према садашњости. Споменици осим што су осмишљени као сведоци једног времена, они истовремено имају и способност претрајавања „свог времена“ са значењима која, у основи, остају иста или бивају слична.

Сви народи, као делови садашње цивилизације, имају обичај да издвајају и чувају материјалне и нематеријалне артефакте битне за историју и развој. Основу памћења (или културе) у овом случају чине, како ће се то из даљег текста видети, материјална и нематеријална сведочанства.

На који се начин један релативно мали простор може понудити као изворно место упознавања са прошлошћу, али и прилагодити тако да подстакне поглед у будућност, покушаћу да прикажем на примеру Авале – невелике планине у близини главног града.

Авала је планина која се налази југоисточно од Београда,¹ на старом крагујевачком путу, и последња је у низу шумадијских планина. Везана је за северни крај тзв. шумадијске греде, која почиње са Рудником и пружа се према северу, представљајући главно развође између сливова Саве и Дунава. Иако је највише узвишење у рељефу овог краја, она не представља хидрографски чвор јер је окружују само мањи потоци.² Међутим, њена надморска висина од око 511 м, ипак је сасвим довољна да је можемо сврстати у планине, иако само десетак метара прелази граничну линију која је одваја од брда.

Како је досадашња историја показала, висина за ову планину није била од пресудне важности да на неки особен начин буде у центру историјских збивања. Када на једном месту саберемо неке од познатих историјских података, али и када се подсетимо казивања старијих мештана из околних села – Рипањ, Зуце, Бели Поток, Пиносава,³ избија у први план то да је за Авалу резервисано скоро увек посебно место, како у односу на околна села, тако и у односу на нешто даљу околину (град Београд), па и на читаву земљу. Чињенице указују да је на догађања која су везана за Авалу и њену околину, посматрано кроз призму историјских догађаја, од пресудне важности близина града Београда, можда најзначајнијег стратешког места на овом простору.

Оно што је значајно и што ову планину чини изузетном јесу материјални трагови, али и духовно наслеђе које је, додуше, у новије време помало заборављено. Подаци о овом простору (материјални или писани) постоје почев од праисторије, па преко римске, српске средњовековне и турске државе, до Краљевине Југославије, СФРЈ, али и садашње српске државе. Наравно, у питању су трагови који се односе претежно на споменичко наслеђе, које је у новијем времену мање или више видљиво посматрачу. Различите историјске околности допринеле су томе шта ће бити више, а шта мање видљиво. Оно што је можда мање познато, али што избија на површину када се човек заинтересује да нешто више сазна о овој планини, јесте чињеница да су скоро сви српски владари на неки начин били повезани са њом и дали одређени допринос „осмишљавању“ њеног изгледа. У зависности од угла гледања, тај допринос можемо одредити као позитиван или као негативан, јер док су једни градили други су рушили (нпр. рушење старог средњовековног града да би се подигао Споменик незнаном јунаку).

¹ Постоје различити подаци о удаљености Авале од Београда – удаљеност варира од петнаест до двадесет километара.

² *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1955, (Авала).

³ Ова села су данас позната и као подавалска. Све више се издвајају као засебна административна целина.

Као што је познато, свој данашњи изглед и висину планина може да захвали свом вулканском пореклу. Заправо, некада давно она је била активан вулкан, па отуда и њено рудно богатство, познато још у доба неолита.

„Осим дивљачи, које је морало бити у изобиљу, Авала је богата важним сировинама неопходним неолитским становницима Винче. Поред разноврсног камена, ова планина у својој утроби крије и цинабарит, који је био вредан ресурс за винчанску заједницу. У окну недалеко од Шупље стене откривени су фрагменти винчанске керамике и камени батови, што потврђује да је било коришћено у време касног неолита. Цинабарит, живин сулфид, сигурно је у неолиту био веома значајан. Служио је као боја (за бојење тканина и украшавање посуђа), што су потврдиле хемијске анализе спроведене на узорцима из Винче. Цинабарит је употребљаван широм света, како у праисторији тако и током историјских епоха, најчешће у медицинске сврхе, као антисептик и седатив, а забележено је и да је био редован састојак различитих алхемичарских рецепата за дуговечност и бесмртност.“⁴

И у каснијим периодима ово рудно благо било је искоришћавано,⁵ на шта су указивали озидани отвори тзв. *високе пећи*⁶ унутар старог града Жрнова, највероватније средњовековног, који је постојао на Авали до средине тридесетих година 20. века.

Када се претходно поменуто удружи са повољним простором за настанак урбаног центра на платоу између две реке – Саве и Дунава – добијамо стратешку комбинацију која ни до данас није изгубила своју актуелност. То је свакако један од врло битних разлога да је ова планина током историјског развоја била незаобилазан простор за околно становништво, не само због материјалних остатака, већ и због духовности.

Као што чињенице указују, авалски простор био је од важности за насељавање и пре него што су Турци у освајачком походу на север стигли до Београда и његове околине, међутим, планина своје данашње име може да захвали управо њима. Назив *авала* је оријенталног порекла, потиче од речи *хавала*, што значи „видиковац“, „вис“ или „брег“ и указује на место које има

⁴ Ненад Тасић, *Винча, праисторијска метропола : истраживања 1908-2008*, Филозофски факултет, Народни музеј, Музеј града Београда, САНУ, Београд 2008, 24.

⁵ На рудну активност у овој области упућују још увек видљиве (рудне) јаме испуњене водом, које постоје у ближој околини, а које – према личним сазнањима – становници називају *штрекама*.

⁶ Ђурђе Бошковић, *Град Жрнов*, Старица, орган Српског археолошког друштва, Београд 1942, 89.

пред собом добар видик и доминира околином,⁷ а што је остала њена битна одредница до данашњих дана. Да је то управо тако и да у овој тврдњи нема претеривања, могао се уверити свако ко је бар једном свратио на њен врх.

Авала је планина добре пошумљености (доминира борова шума и самоникла вегетација). Дobar поглед и близина града били су један од најважнијих разлога да већ по ослобођењу од Турака она постане једно од главних излетишта Београђана и становника околних насеља. Велика посећеност утицала је да се још давне 1850. године изда наредба по којој се Авала има оградити и тако допринети очувању вегетације (пошто на њеним падинама постоје и неки биљни раритети). Ову одлуку донео је кнез Милош, а у циљу њене заштите.

Историјски значај који ова планина има утицао је да се 1936. године прогласи националним парком. Президијум народне Скупштине 1946. године доноси одлуку да буде проглашена добром од националног значаја. Последњу званичну одлуку којом се Авала проглашава заштићеним природним добром⁸ донела је Скупштина града Београда крајем 2007. године.

До доласка Турака на Балкан и њиховог заузимања Београда и околине, планина је била препознатљива по утврђењу необичног имена – Жрнов (Жрнован), које се налазило на горњем (вишем) делу планине. Након заузимања, Турци су утврђење преуредили и прилагодили својим потребама. Једно од значења речи Авала у турском језику јесте и „сметња“, па је јасно да су из овог утврђења узнемиравали власт и становништво у околини. Само градско утврђење у више наврата је преправљано и дограђивано. Првобитни град је подигнут у време употребе хладног, а каснија дограђивања потичу из времена коришћења ватреног оружја.⁹

Рушевине које су остале као сведоци бурних историјских дешавања на овим просторима дефинитивно су уклоњене 1934. године. Град је срушен да би се на његовом месту подигао данашњи Споменик незнаном јунаку. Овај споменик има своју предисторију.

Наиме, у близини средњовековног града 1922. године подигнут је споменик незнаном српском војнику. Споменик је био уклопљен у зидине старог средњовековног града, а подигли су га становници околних насеља. Одлуком Државног одбора за подизање споменика подигнут је нови споменик, који је грађен од 1934. до 1938. године. Новоподигнути споменик, познатији као Споменик незнаном јунаку, има меморијални и гробни карактер (маузолеј). Као узор за његову градњу послужила је форма *која у себи чува*

⁷ Мала енциклопедија Просвета:општа енциклопедија, Просвета, Београд, 1986. (Авала); *Enciklopedija leksikografskog zavoda* (Авала); <http://wikipedia.org> (посета – децембар 2008. године)

⁸ <http://wikipedia.org> (посета – децембар 2008. године)

⁹ Ђ. Бошковић, н. д., 70-91; Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Просвета, Београд 1950, 101.

традицију маузолеја и других очуваних споменика још из периода ране античке уметности.¹⁰ Споменик је ауторско дело познатог вајара Ивана Мештровића, који је за градњу употребио јабланички мермер. У периоду после 1945. године Авала је постала значајна и за нове власти, те су сви државници посећивали ову планину да одају пошту Незнаном јунаку. То је обично део међудржавног протокола – поштовање које страни гост указује земљи домаћину.

У циљу обogaћивања садржаја ове планине, али и спајања лепог и корисног, на доњем платоу планине изграђен је Телевизијски торањ (202,87м), који је временом постао оријентир и разгледница Београда. Ту је стајао до 1999. године када је срушен пројектилама НАТО авијације. Телевизијски торањ био је један од два најпознатија здања на Авали. Његова градња је завршена 1965. године и важила је за једну од највећих грађевина тога времена на нашим просторима. У основи торња био је равнокраки троугао, ослоњен на три ноге, што га је чинило врло специфичним грађевинским објектом не само код нас већ и у свету. Пројекат његовог изгледа и начина градње направиле су архитекте Угљеша Богдановић и Слободан Јањић.¹¹ У току је његова обнова. Током 2009. године требало би да се заврши градња и опремање чиме би се обновила његова ранија функција телевизијског предајника.

Наслеђе једног народа или друштва преживљава време у различитим видовима – као материјална или као нематеријална културна баштина. Неки од материјалних остатака (углавном споменичко наслеђе) представљени су у пређашњем делу рада.

Можда није толико познато, али са Авалом је повезана и нематеријална културна баштина, која је, нажалост, последњих деценија скоро у потпуности напуштена, или је можда тачније рећи – заборављена. Реч је о сабору као једном од најчешћих видова јавног окупљања српског народа. Ова врста окупљања је до пре релативно кратког времена била најраспрострањенији начин забаве младих, али и прилика њиховог увођења у свет одраслих. Поред забаве на саборима су се обављали и други за заједницу важни послови (договори, трговина и сл.) у којима је учествовало претежно мушко становништво.

На Авали је један краћи период иза Другог светског рата одржаван сабор на Ђурђевдан, коме је претходио ђурђевдански уранак. Занимљива је прича како је дошло до стварања традиције саборавања, о чијем се пореклу и

¹⁰ Хајна Туцић, *Споменик незнаном јунаку на Авали*, Каталог, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2008, 1-2.

¹¹ <http://wikipedia.org> (посета – децембар 2008. године)

времену успостављања скоро ништа не зна међу околним становништвом. Запис који је оставио Милан Ђ. Милићевић због своје занимљивости заслужује да буде пренет у целости:

„Пре 30 и неколико година беше се јавио у селима око Авале некакав ‘Врач’, коме је прост свет ишао, као каквом посланику Божијем, јер је он пророковао шта ће коме бити, а зна се колико је силна она радозналост, која човека вуче да прозре, ма и најмање, у оно што ће му бити сутра....

Авала је била најмилији предмет Стеванова сањања. Он је казивао, да се негде на Авали находи закопано силно благо. Закопано је, вели, врло дубоко, и најпре се мора још дићи некакав велики камен, па тек до блага доћи. Многи лаковерни људи, не само из околних села, него и из самог Београда, провели су доста ноћи, дућкајући земљу по Авали, да би се тако, на брзу руку, могли обогатити за до века. Чак је подругљива песма причала како су из Београда

‘Подигла се четири дедака,/Сва четири бејашу једнака,/У Авалу, да копају благо...’

Као што се могло и напред знати, нико није добио ништа, осем по неколико непреспаваних ноћи, и оваких подругљивих пошалица и пецкања.

Но ‘Врач’ је казивао још, да ће на Авали бити црква, и да ће славити Ђурђев дан. О првом Ђурђеву дне, после тога пророковања, многи људи из околних села изађу на Авалу, тек, што оно веле, чуда ради. Другога Ђурђевога дне, изађе их више. Момчад и девојке једва чекају такве прилике, да се наиграју и провеселе. Није прошло много, а и београђани су дознали за тај нови сабор на Авали, и почели и сами долазити. И тако је неко ишао да се провесели; неко, да види Авалу; неко, кога на Авали; неко, да што прода; а неко, да што купи; еле је изишао доиста читав сабор, и ако још нема ни цркве ни манастира.

И дан дањи, кад је год лепо време, на Ђурђев дан је (23 Априла) на Авали пуно света.¹²

Своје излагање о сабору М. Ђ. Милићевић завршава речима *пошто, ето, знамо како се то саборисање започело (...)*, а ми ћемо се на забележено сведочење надовезати причом која, чини се, заокружује претходну, остављајући читаоцу да сам просуди какав јој је крај.

¹² Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, књ. I, Државна штампарија, Београд 1876, 57-58.

На Ђурђевдански уранак и сабор ишло се негде до пред крај педесетих година прошлог века, када га је потиснуло прослављање Празника рада, који се обележава 1. и 2. маја. Функцију пређашњег народног преузео је званични државни празник, па се и саборовање преселило на овај дан.

Становници околних насеља масовније прихватају празник током шездесетих година прошлог века, настављајући да на Авалу излазе на други дан Празника рада уместо на Ђурђевдан. На Авали, на простору од Споменика незаном јунаку до Телевизијског торња, одржавао се сабор (у околним селима обично су говорили *вашар*) на коме су се окупљали становници околних, али и удаљенијих места. Осим шетњом, забављало се и играњем у колу. Била је то ретка прилика да се доживи права смотра народних ношњи, али и конфекцијске одеће.¹³

Промене које су у друштву покренуте током педесетих година (политичке, економске, културне), а нарочито после 4. маја 1980. године (после смрти тадашњег председника државе), довеле су до постепеног растакања светковине која губи своја ранија препознатљива обележја и атмосферу догађања, што је све заједно утицало на значајно смањену посету и скоро потпуно изобичајавање овог празника.

Између два светска рата, односно током тридесетих година 20. века, Авала је била стетиште заљубљеника у скијање, о чему сведоче сачуване фотографије, али и сећања понеког старијег становника подавалских насеља. После Другог светског рата овај вид активности у потпуности је замро, чему је вероватно допринела и све мања количина снега, као и његово све краће задржавање због промењених временских прилика. У средствима јавног информисања повремено се појаве идеје о „оживљавању“ некадашње стазе за скијање, али је питање колико је то заиста у овим условима реално.

„Веза између културе и историје један је од темељних појавних облика поларизоване синтезе, разапетости између узвишености која израња из дубине векова и стамености историјског трајања и неухватљивог тренутка лепоте коју открива, оживљава и обнављајући доживљава само њен сведок, модерни човек.“¹⁴

Авала је, као што се из напред реченог може видети, врло занимљив природни комплекс, који се може разматрати из угла историје, културе, геологије, екологије, изучавања споменика, као простор за едукацију подмлатка, али и као туристичка атракција због разноврсне понуде која се пружа посетиоцу.

¹³ Милина Ивановић-Баришић, *Календарски празници и обичаји у подавалским селима*, Посебна издања Етнографског института САНУ књ. 59, Београд 2007, 251.

¹⁴ Драган Милуновић, *Кратак теоријски увод у правну заштиту културних добара*, Наслеђе III, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2001, 221.

Истраживање обављено за ову прилику показује да је овај релативно мали простор од изузетног значаја по свом природном (биљном и животињском) и културноисторијском наслеђу. Забрињава, међутим, чињеница да се о овом наслеђу данас не бринемо довољно и на одговарајући начин. Авала је једна од ретких планина која је кроз историју скоро увек бивала у центру збивања. За проучавање историје овог краја, она је свакако незаобилазна као простор догађања, јер скоро да нема историјски важног догађаја који на неки начин није оставио траг свог времена.

Оно што је скоро непознато или је познато мањем кругу познавалаца историје ове планине, а што је у тексту већ поменуто, јесте податак да су се на Авали до Другог светског рата, као и један краћи период после њега, окупљали мештани из околних села на ђурђевданском уранку, као и податак да је Авала између два светска рата била позната као излетиште смучара.

Како ствари данас стоје, управо због све већег инстистирања појединаца и специјализованих (еколошких, туристичких и сл.) организација на едукацији, екологији и туризму, будућност ове планине требало би да буде много боља него што је садашњост. Ако будућност замишљамо као повратак очуваним природним оазама и вредностима, онда ће Авала са бројним споменицима (који тренутно захтевају веће ангажовање служби заштите), комплексима листопадне и четинарске шуме, скоро непознатим језером у њеној близини (чудног имена *Паригуз*), изворима лековите воде и топлом водом на простору према аутопуту чинити незаобилазну едукативну, еколошку и туристичку понуду Београда.

Када се данас помене Авала, обично је прва асоцијација Споменик незнаном јунаку и телевизијски торањ, мање Чарапићев брест или скоро у потпуности заборављен споменик совјетским ветеранима. У последњој деценији средства јавног информисања обично је приказују као излетиште и еколошку оазу у близини великог и загађеног града. Због свог природног и културног богатства, али и због разноликог наслеђа по коме се издваја од других, сличних простора, Авала свакако заслужује много бољу будућност.

Како у једном раду готово никада не могу бити обухваћене све одреднице које су важне за дату тему, то је неминовност правити одабир података и чињеница. Овом приликом указано је само на оне факторе који омогућују увид у једну заокружену целину о наслеђу Авале, а које посматрам само као зрнце ширег културног наслеђа ове земље, па га на тај начин и представљам читаоцу.

Milina Ivanović Barišić

The Heritage of the Avala Mountain

This paper discusses a relatively small location which could serve as a meeting spot with the past. The Avala mountain, near by Belgrade, serves as an example. This mountain is distinguished from others by its rich material remains and recent monuments. In addition, it is well known for its spiritual heritage too. There was a regular assembly held, which gathered villagers from the surrounding area and also some from Belgrade.

Key words:

Avala, monuments,
heritage, history,
tradition

Material and written sources testify on the past of this location- from prehistory, Roman times, Serbian Middle Age state, Turkish rule, Kingdom of Yugoslavia, SFR Yugoslavia, until the present Republic of Serbia. Taking all into an account, it appears that almost all Serbian rulers were one way or the other connected with this mountain, affecting so its appearance.

Гордана Благојевић

Етнографски институт САНУ
blagojevicgordana@yahoo.com

Места ходочашћа: српска војничка гробља у Грчкој*

Током Првог светског рата српска војска је на територији Грчке оформила многа војничка гробља. Најпознатија су Зејтинлик (Солун) и Костурница на острву Виду, тј. *Плава гробница* у водама Јонског мора. То су историјски споменици које сваке године посети више хиљада Срба. Осим неоспорне уметничке, ови маузолеји за своје посетиоце имају и друге вредности. У овом раду разматрају се функције и значај које та гробља имају у животу савремених Срба на колективном и индивидуалном нивоу.

Српска војничка гробља налазе се у око 30 земаља широм Европе и северне Африке.¹ Током Првог светског рата српска војска је на територији Грчке формирала многа војничка гробља. Најпознатија су Зејтинлик (Солун) и Костурница на острву Виду, тј. *Плава гробница* у водама Јонског мора.

Кључне речи:

српска војничка
гробља, Грчка,
ходочашће, етнички
идентитет

По завршетку рата, на иницијативу Удружења српских ратника, посмртни остаци ратника изгинулих на Солунском фронту и сахрањених у зони борбених дејстава ексхумирани су, пренети и сахрањени на Зејтинлику.² Грчка влада сагласила се са том иницијативом и бесплатно уступила земљиште. Све савезничке владе преузеле су обавезу да прикупе посмртне остатке својих ратника и уреде свој део гробља. На Зејтинлику су, поред Српског војничког гробља, уређена гробља за изгинуле ратнике свих

* Овај текст је резултат рада у оквиру Пројекта 147023, који финансира Министарство за науку и технолошки развој РС.

¹ <http://www.danas.co.yu/20050518/terazije1.html>

² Детаљан преглед библиографије о Солунском фронту у српској и југословенској историографији види у: Milan Ristić, *The Macedonian (Salonica) Front in Serbian and Yugoslav Historiography*, The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of Great War, Thessaloniki 2005, 436-446.

савезничких земаља чије су се војске бориле на Солунском фронту. Међутим, Грчка је посмртне остатке својих ратника сахранила на другом месту. Споменички комплекс свих савезничких војничких гробаља изграђен је у духу верских и националних симбола сахрањених ратника. По том принципу, Српско и Руско војничко гробље уређени су у духу православног хришћанства.³

Српско војничко гробље представља један од најоригиналнијих и најлепших српских сакралних споменика у иностранству. У његов састав улазе маузолеј са криптом, грађен у модернизованом српсковизантијском стилу (са нишама за смештај 5.580 посмртних остатака) и појединачни гробови на отвореном простору око маузолеја (1.440 гробних места). На предњој страни фасаде налази се мозаична икона Светог Архангела Михаила – заштитника ратника. Капелом доминира велики полијелеј од испалених топовских чаура на Солунском фронту, чија маса прелази 200 килограма. На столу у средини крипте налазе се поклони појединаца и установа (фотографије погинулих, грумени земље донети из њиховог родног краја, цедуљице са порукама, крстови, путири и сл.). У посебно израђену стаклену урну усута је земља узета испод споменика Незнаком јунаку на Авали, коју су донели чланови удружења носилаца Албанске споменице. Око гробља су посађени чампреси из манастира Хиландара.⁴

Посебну улогу за одржавање гробља има чувар Ђорђе Михаиловић. Он предано и са пуно ентузијазма обавља овај посао преко педесет година: посетиоцима свакодневно говори о јунаштву и жртвама српских ратника и њихових савезника у борбама за ослобођење у Првом светском рату. Први чувар гробља био је Саво Михаиловић. Заједно са својим сином Ђуром био је добровољац из Боке Которске. Ђуро је од оца преузео посао чувара гробља, а њега је на тој дужности заменио његов син, поменути Ђорђе Михаиловић.⁵

Српска војска се у Првом светском рату, након Албанске голготе, искрцала на острво Крф (Грчка). На мало острво Видо, прекопута Крфа, пребачене су јануара 1916. године моравска, пиротска и чачанска војна болница. Ту је било неколико хиљада *живих мртваца*, регрута оболелих од дизентерије, тифуса, упале плућа и глади. На острву није било шатора, људи су лежали на голој земљи, а по њима је данима падала ледена киша. Умрли српски војници су у прво време сахрањивани у плитким гробовима на каменитој обали Вида (1200 гробова). Када су почели масовно да умиру, чамцима су превожени и потапани у воде Јонског мора, у тзв. *Плаву гробницу*.

³ О Зејтинлику видети: Р. Опачић, *Zejtinlik – srpsko vojničko groblje u Solunu*, Beograd 1978; М. Sokolović, *Zejtinlik – srpsko vojničko groblje u Solunu*, Beograd 1986; Р. Опачић, *Solunski front – Zejtinlik*, Beograd 2004.

⁴ www.sr.wikipedia.org/sr-el/Српско_војничко_гробље_на_Зејтинлику

⁵ Г. Благојевић, *Срби у Грчкој у 20. веку: трансформација идентитета*, Докторска дисертација одбрањена 2007. године, Библиотека одељења за Етнологију и антропологију, Филозофски факултет у Београду.

Сматра се да је на Виду и у *Плавој гробници* сахрањено преко 10.000 српских војника и регрута. То је највећа српска војничка гробница ван Србије. На Виду је тридесетих година 20. века подигнут маузолеј – костурница, у који су смештене кости српских војника сахрањених на Виду 1916. године и из војничких гробаља осам логора српске војске са Крфа. На острву Крфу било је оформљено 28 војничких гробаља. У Ахилеону се налазило српско официрско гробље. Умрле избеглице сахрањиване су на градском и сеоским гробљима.⁶ У селу Агиос Матеос на Крфу подигнут је споменик мештанину Јанису Јанулису, који није орао своју њиву у којој су почивале кости српских војника. То је оставио у аманет и својим потомцима. На споменику је запис: *Προς το τέκνο των ενδόξων Ελλήνων – Ευγνώμων ο λαός της Σερβίας* (Потомку славних Јелина – захвалан народ Србије).⁷

За разлику од већине, ова гробља не представљају места на којима се обављају само званичне комеморативне светковине. У циљу одређивања места које ови споменици имају у животу савремених Срба, спровела сам истраживање међу припадницима разних удружења, који их периодично посећују. Тако, на пример, српски планинари сваке године средином јуна одржавају тзв. *планинску даћу* по српском обичају испред маузолеја на острву Видо. У повратку са Вида, брод са планинарима застане да би они минутом ћутања одали пошту својим прецима у Јонском мору. У знак захвалности спуштају у море ловоров венац донет из Београда. Затим рецитују стихове песника Милутина Бојића *Стојте галије царске!* и певају песму *Тамо далеко*. Планинари кажу да осећају тугу, понос и захвалност својим прецима што су своје младе животе дали за отаџбину Србију.⁸

Треба поменути још једну манифестацију која траје већ деценију – *Видовдански маратон за мир*. Трка креће из Србије, а циљ је Зејтинлик, где учесници одају пошту српским ратницима страдалим у свим ратовима за отаџбину. Наиме, по завршетку бомбардовања 1999. године група ентузијаста одлучила је да организује трку која ће повезати разорена места. Идеја је била да маратон крене из Новог Сада а заврши се у Солуну, на Српском војничком спомен гробљу – Зејтинлику. Прву трку истрчао је само један тркач, који је дочекан срдечно и са одобравањем. Изузетна подршка у Грчкој подстакла је српске спортисте да трку организују сваке године. Тако је настао атлетски клуб „Маратон мира – Видовдан 99“. Трка се одржава из године у годину са све већим одзивом. Основни циљ ове манифестације је да порукама мира повеже простор и људе овог региона. Истовремено, то је својеврсна промоција атлетског спорта. Клуб „Маратон мира – Видовдан 99“ члан је Атлетског савеза Србије, Атлетског савеза Београда и Савеза спортова Новог Београда. Манифестација има јаку подршку званичних институција, многих организација и фирми, као и људи добре воље. Одвија се под

⁶ www.sr.wikipedia.org/sr-el/Плава_гробница

⁷ *Политика*, 4. јул 2005, 18.

⁸ Исто.

покровитељством Министарства омладине и спорта Републике Србије, Команде ваздухопловних снага и противваздушне одбране (ПВО) Земун, Градског секретаријата за спорт и омладину и Општине Нови Београд. Генерални медијски спонзор је РТС.⁹

Међународни хуманитарни Маратон за мир под мотом „Трчимо за мир на Балкану – трчимо за радостан осмех деце“ полази сваке године на Видовдан (28. јуна) из Новог Сада, са Кеја жртва фашизма. Следи долазак у Батајницу и полагање цвећа у знак сећања на Милицу Ракић. Сутрадан се трка наставља испред Дома ваздухопловства код Градског парка у Земуну. Етапна места су: Нови Сад, Београд, Смедерево, Крагујевац, Варварин, Крушевац, Алексинац, Ниш, Лесковац, Сурдулица, Владичин Хан, Врање, Скопље, Солун. У циљу чувања сећања на невино настрадалу децу, од 2000. године деоницу маратона од Крагујевца до Варварина трајно су посветили деци – жртвама агресије, назвавши је *По један километар за осамдесет једно настрадало дете*. У Варварину одлазе на мост и полагају цвеће на спомен обележје за децу – жртве агресије. У свим градовима кроз које маратон пролази организује се богат спортски и културно-уметнички програм, дружење са домаћинима, полагање цвећа на локална спомен обележја. Маратон прати велики број медија и у свим местима организују се конференције за штампу. Учесници маратона, након посете Конзулату Србије у Солуну, одлазе на циљ – Српско војничко спомен гробље Зејтинлик. Ту следи полагање цвећа и одавање поште свим борцима палим за слободу Србије у свим предходним ратовима. Уобичајено је да се након официјелног дела маратона посети манастир Хиландар. Маратон је 2006. године стигао на Крф и острво Видо и до Плаве гробнице. У маратону учествују атлетичари из Србије, Босне и Херцеговине, Македоније, Словеније, Грчке, Бугарске, Русије, као и представници МУП-а и Војске Републике Србије. Ова манифестација има ширу хуману поруку. На сајту атлетског клуба „Маратон мира – Видовдан 99“ стоји:

„трчимо за мир на Балкану, а да се страхоте рата не би више никада и нигде поновиле. Опростили смо, али не смемо заборавити као што у цивилизованом свету нису заборављени Хирошима и Нагасаки, већ су постали симболом страха које се не смеју поновити. Трчећи за мир на Балкану, трчимо за мир у свету, да се више никада не догоди 11. септембар, 11. март али ни 17. март.“

Учесници маратона својим учешћем показују да цене мир, слободу и жртве својих предака палих за те циљеве.¹⁰

⁹ www.maraton-mira.cilj.org

¹⁰ www.maraton-mira.cilj.org

Функција и значај ових гробаља у животу савремених Срба могу се видети на колективном и индивидуалном нивоу. Осим што су надахнуће за многа уметничка и књижевна дела, ови историјски споменици својеврсна су места ходочашћа. Сва су обележја на њима у православном духу. Сваке године их групно или појединачно посети више хиљада Срба. На ова гробаља долазе угледни званичници, али и туристи, ђачке екскурзије, чланови различитих удружења. Посетиоци ових гробаља изражавају своју повезаност са прецима који су страдали за Србију. На тај начин, ова гробаља имају велики значај за очување етничког идентитета. Међутим, манифестације које се организују у вези са овим спомен-местима имају и ширу хуману поруку, као, на пример, „Маратон мира – Видовдан 99“, који повезује атлетичаре балканских и других земаља.

Gordana Blagojević

Places of Pilgrimage: Serbian Soldiers' Cemeteries in Greece

During WW I many Serbian soldiers' cemeteries were made in Greece. The well known are Zeytinlik (Thessaloniki) and Kosturnica on the island of Vido, that is, Blue cemetery in the water on Ionic Sea. These are historic monuments, visited by many thousands of Serbs each year. Except for their artistic values, these places are held to have other values for the visitors. This paper discusses functions and meanings these cemeteries have in everyday life of the contemporary Serbs on collective and individual plans.

Key words:

Serbian soldiers' cemeteries, Greece, pilgrimage, ethnic identity

Ненад Лајбеншпергер

Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
lajben@yahoo.com

Српство, југословенство и локалпатриотизам приликом подизања спомен-костурница на Мачковом камену и у Крупњу

У тешким политичким временима, када сукоби између хрватских и српских политичара нису јењавали, подизале су се спомен-костурнице на Мачковом камену и у Крупњу, које величају српску жртву у Првом светском рату. Држава користи њихово подизање за јачање свести становништва о једној, југословенској нацији, али у исто време не може да спречи, или ни не покушава, слављење величине српског војника, а самим тим и српске нације. У испреплетене релације српство-југословенство меша се и локалпатриотизам, оличен у доприносу изградњи некадашњих становника тих крајева, али и сукобом између Рађевског и Азбуковачког среза око места подизања спомен-цркве.

Спомен-костурница на Мачковом камену, планинском врху Јагодње у близини Крупња, и спомен-црква са костурницом у Крупњу подигнуте су у периоду 1926-1932. године да би се у њих похраниле кости српских војника погинулих на Мачковом камену и околним положајима током Дринске битке 1914. године и у борбама у околини Крупња током 1914/1915. године. Оба споменика су подигнута захваљујући залагању локалног становништва, али и уз помоћ државе. Новац за подизање споменика сакупљен је из добровољних прилога, како појединаца тако и државних органа, па и самог краља.¹

Кључне речи:

спомен-костурница,
Мачков камен,
Крупњак, Дринска
битка, српство,
југословенство,
локалпатриотизам

¹ Ненад Лајбеншпергер, *Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену и спомен-цркве са костурницом у Крупњу*, Саопштења XL, Републички завод за заштиту споменика културе Београд, Београд 2008, 311-331.

Послове око сакупљања новца и око самих грађевинских радова водила су два, у те сврхе основана одбора – један у Крупњу, а други у Београду. Већ у самом чину формирања тих одбора можемо видети жељу државе да има свој утицај, али и контролу над подизањем ових спомен-обележја. Поред осталих чланова, у Одбор који је деловао из Београда ушли су председник Народне скупштине, два министра, један народни посланик, гувернер и главни директор Народне банке и два генерала, док у крупански одбор улазе представници локалних власти. Они су представљали експоненте државне власти. У одборе су бирани виђенији људи да би својим ауторитетима могли да обезбеде сигурност приликом подизања споменика,² али је требало да чланови одбора из наведене групе при том обављају и послове због којих су на државним функцијама, а један од тих послова била је и државна пропаганда.

Један од највећих проблема Југославије између два светска рата било је национално питање. Врховна власт је у нешто више од две деценије заједничког живота Срба, Хрвата и Словенаца покушавала да нађе начине да обично становништво и политичке елите прихвате тезу „један народ са три имена“. Различит историјски развој, осећање припадности различитим културама или другачија улога у Првом светском рату били су велики камен спотицања.

Задржаћемо се само на улози југословенских народа у Првом светском рату. Током рата припадници једног народа борили су се у српској војсци, а припадници осталих народа, па и једног дела српског живља, у аустроугарској војсци. На крају рата Србија и српска војска постају победнице, Аустроугарска се распада и њени делови улазе у састав новостворене КСХС.

Ту се јавља велики изазов – како славити победе српске војске над војском у којој су се, у великом броју, борила и њихова нова браћа. То су, ипак, биле победе извојеване против аустроугарске војске, па су као такве и слављене. Истина, понекад је помињано да су се у тој војсци против своје воље борили и словенски народи потчињени Царству. Друга форма овог проблема звала се „Ослобођење“. Српска војска је претпостављана као ослободилац свих Јужних Словена, што је временом све више сметало Хрватима и Словенцима, јер су Срби ову чињеницу радо и често истицали у политичким борбама. Овај проблем се није могао лако разрешити пошто војне елите Србије нису хтеле, а због народа ни смеле да не помињу велике жртве које је Србија дала и претрпела. Ипак, заједништво је пронађено у формулацији „Рат за ослобођење свих Јужних Словена“. Нова држава је,

² Исто, 312-315.

прихватајући српску историју, покушавала да је искористи за приближавање свих народа од којих је била створена.³

Даље се поставља питање: У којој је мери подизање неког споменика било пропаганда српства, а у којој пропаганда југословенства?

На примеру подизања споменика на Мачковом камену можемо сагледати оба случаја: српство при подизању споменика српским војницима, палим у одбрани Србије, и југословенство при подизању споменика тим истим борацама, али овог пута палим у борби за ослобођење и уједињење свих Јужних Словена.

Борбе вођене на Мачковом камену и на Кајмакчалану представљене су као најзначајније у ратовима вођеним између 1912. и 1918. године. Истичући значај Кајмакчалана, напомиње се да је он више југословенског карактера јер су, поред великог броја Срба, своје животе ту положили и многи други припадници јужно-словенских племена. Са друге стране, Мачков камен се помиње као чисто српска костурница – костурница омладине српске и као „величанствен храм, сазидан костима српским а преливен крвљу Српске Омладине – крвљу Српском – чисто материнском“.⁴ Међутим, помиње се и значај подизања ове костурнице за југословенство, јер ће у њој бити сахрањени и костури оних бораца из Словеније и Хрватске који су се против своје воље борили у аустроуграској војсци.

Величање српских традиција види се и у избору Момира Коруновића, представника националног стила у архитектури, за архитекту оба споменика и његовог решења да буду саграђена српско-византијским стилем. Раме уз раме са овим је и избор сликара Живорада Настасијевића, који је посредством друштва Зограф заговарао традиције српског црквеног сликарства и њихово повезивање са савременим ликовним изразима.⁵

Занимљиво је да се величина српске победе велича и у време диктатуре краља Александра. Супротно прокламованој идеологији интегралног југословенства и даље се помиње српска победа и велича српска жртва. Односно, наставља се са истом пропагандом српства, која је изазивала

³ Danilo Šarenac, *The cult of the fallen soldier in Serbia in Hungary (1914-1918) seen through war monuments*, Мастер рад одбрањен на Централном европском универзитету у Будимпешти (Central European University, Budapest) 2007. године, 58.

⁴ Архив Србије (даље АС) – Одбор за подизање споменика на Мачковом камену и костурнице у Крупњу (даље А/54) – 1, Плакати и новине у којима су натписи о споменику, Апел на сва родољубива срца у Краљ. Срба, Хрвата и Словенаца из августа 1924; Плакат „Подизање споменика на Мачковом Камену“; Плакат „Подизање споменика на Мачковом Камену и Спомен цркве с костурницом у Крупњу“.

⁵ Зоран М. Јовановић, *Зебрњак, У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба*, Републички завод за заштиту споменика културе Београд, Библиотека „Браћа Настасијевић“, Музеј рудничко-таковског краја, Културни центар, Београд – Горњи Милановац 2004, 113-114; Олга Милановић, *Живорад Настасијевић (Горњи Милановац, 1983 – Београд, 1966)*, Театрон 88, Музеј позоришне уметности, Београд 1994, 79.

незадовољство у западним крајевима Краљевине. Споменици који се почињу подизати крајем двадесетих и почетком тридесетих година двадесетог века прихваћени су од стране краља и владе и представљани као државна комеморативна места.⁶ Неуобичајна и доста невероватна, али ипак истинита јесте чињеница да је управо диктатура краља Александра била покретач експанзије подизања разних спомен-обележја. Југословенске локалне власти сматрале су да ће они у народу подстицати патриотска и родољубива осећања.⁷

Значај подизања спомен-обележја помиње се у контексту српства и југословенства у истим плакатима и прогласима, па чак и у истим реченицама: “Поред Мачковог камена се не може проћи а нескинути капу и сетити се генерације која је овековечила СРПСКО ИМЕ и створила темељ ‘Великој Југославији’”.⁸ Ова реченица нам говори да Србија није могла да одвоји борбу за своју одбрану и своје ослобођење од борбе за ослобођење осталих Јужних Словена. То је било у духу Нишке декларације, коју је изгласала Народна Скупштина Србије 7. децембра 1914. године, у којој је за ратни циљ Србије прокламовано ослобођење српско-хрватско-словеначког племена и којом је изједначена дужност одбране земље са дужношћу ослобођења целог троименог племена. На исти начин се тумачио и смисао дотад палих српских бораца, па и оних са Мачковог камена.⁹

Стављање подизања спомен-костурнице на Мачковом камену у један шири, југословенски оквир остварено је и захваљујући самој ситуацији на некадашњем бојном пољу, односно ратовању тадашњих држављана једне земље у две различите војске. Споменик је требало да буде и знак признања за Хрвате и Словенце који су се ту борили против своје воље у аустријској војсци.¹⁰

Када сумирамо сагледано, можемо закључити да се прослављање одбране Србије није могло одвојити од прославе њихове улоге у ослобођењу осталих територија нове државе. Краљ Александар, и поред своје политике интегралног југословенства, сигурно није морао а ни желео да се успротиви величању ратничке жртве оних на чијем је челу био током рата.

⁶ D. Šarenac, н. д., 77.

⁷ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, II, Стубови културе, Београд, 1997, 297.

⁸ АС - А/54 - 1, Плакати и новине у којима су натписи о споменику, Плакат „Подизање споменика на Мачковом Камену и Спомен цркве с костурницом у Крупњу“.

⁹ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд 1984, 157-158.

¹⁰ „Споменик на Мачковом камену се дизао и као знак признања великим и светлим жртвама међу којима је било доста и наше браће Хрвата и Словенаца који су се тада нежељно борили у аустријској војсци“, АС - А/54 - 2, Обична преписка без бројева – текст „Крупањ-Мачков камен“, који је Велизар Вучетић упутио да се штампа у Шабачком гласнику 10. 10. 1930.

Приликом позивања на давање прилога за споменике, најчешће се апеловало на патриотизам. Тако, први плакат који је штампан са наведеним позивом носи назив *Апел на сва родољубива срца у Краљ. Срба, Хрвата и Словенаца*.¹¹

У писму које је београдски одбор, молећи помоћ, послао Светозару Прибићевићу, министру просвете, каже се: „Млада генерација патриота – на којој је да доврши дело предака – формира се у школама. Баш за ту младу генерацију ми и хоћемо да подигнемо споменик, који ће је подсећати на жртве наше генерације, споменик у чијем ће подножју она црпи енергију и храброст потребну да се нештедемице служи добру отаџбине“.¹² Овај цитат најбоље говори о идеји и идеологији подизања споменика. Он треба да послужи везивању следеће генерације за државу помоћу сећања на самопрегор оних који су дали животе за ту државу – животе на бојном пољу. Споменик на Мачковом камену требало је да буде „неми стражар једног покољења које је за своју слободу презирало смрт а млађим нараштајима ... светли пример љубави према родној груди“.¹³ Истичући да су погинули дали животе за више циљеве, као што су одбрана и ослобођење отаџбине и спас нације, држава је национализовала своје јунаке.¹⁴

Да су ови споменици представљани и као народна потреба говори писмо које је београдски одбор послао Министру Вера М. Трифуновићу са молбом за помоћ, у коме се каже: „Српско је свештенство увек било на челу сваког националног покрета, па ће такође овога пута помоћи и нас, да би достојни споменици овековечили жртве оних, који за величину отаџбину пролише своју крв“.¹⁵ Јасно је видљива намера да оно што треба да буде споменик државе и да, пре свега, репрезентује државу буде приближено народу и у тренутку започињања градње представљено као народна потреба.

Стихови Војислава Илића Млађег, који се налазе на унутрашњој страни капије у простору споменика на Мачковом камену, дају другу димензију овог споменика. Поред своје намене да одржава сећање на оне који су пали за отаџбину, захваљујући овим стиховима, споменик добија и намену опоменика. Југославија те 1936. године, када је постављена ова капија,¹⁶ и даље живи са проблемима који настају убрзо по уједињењу. Највећи од тих проблема јесте хрватско питање и уопште опстанак државе коју су хтели да

¹¹ АС - А/54 - 1, Плакати и новине у којима су натписи о споменику, Апел на сва родољубива срца у Краљ. Срба, Хрвата и Словенаца из августа 1924.

¹² АС - А/54 - 3, бр. 4.

¹³ АС - А/54 - 2, Обична преписка без бројева – текст „Крупањ-Мачков камен“ који је Велизар Вучетић упутио да се штампа у Шабачком гласнику 10. 10. 1930.

¹⁴ Olga Manojlović Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet u Beogradu, decembar 2004, 31.

¹⁵ АС - А/54 - 3, бр. 8.

¹⁶ Н. Лајбеншпергер, н.д., 329-330.

растуре спољни, али и унутрашњи противници. У тренуцима јачања нацистичке Немачке и фашистичке Италије разлике које постоје између хрватских, словеначких, муслиманских са једне и српских политичара са друге стране не смирују се, без обзира на учешће Словеначке људске странке и Југословенске муслиманске организације у влади Милана Стојадиновића. Стихови:

Југословени, о, рођена браћо,
Одбац'те распре и трвење свако!
Закуните се на љубав и слогу
Па ће нам бити и у гробу лако!

позив су ратника палих за Југославију свим житељима Југославије да се одрекну својих несугласица, те би онда погинули знали да нису своје животе дали узалуд и у миру би лежали у својим гробовима, односно у костурници. Постављање ових стихова било је продукт тренутних политичких збивања у земљи и одражавало је став власти на чијем су се челу налазили српски властодршци, који нису хтели да допусте преуређење или распад Југославије.

Чињеница је да српски војници који су погинули током Дринске битке 1914. године нису били свесни да ће се борба српске војске претворити у борбу за уједињење не само са Србима у Аустроугарској, већ и са Хрватима и Словенцима. Због тога су ови стихови вероватно били примеренији неком другом спомен-обележју, подигнутом у част борбама на солунском фронту или у част целокупног учешћа српске војске у Првом светском рату.

Жеља да се споменици подигну баш на том месту говори о развијеном локалпатриотизму, чак и у тренутку када се дешава нешто што има велику важност за целу државу. У Одбор за подизање споменика на Мачковом камену улазе представници среза Азбуковачког, на чијој је територији овај вис, и представници суседног Рађевског среза. Сигурно је главна жеља свих њих била да се ода почаст онима који су ту пали, али не треба занемарити и њихово схватање да ће подизање једног таквог споменика учинити да њихов крај постане познатији широм земље.

Већ после пола године од рађања заједничке идеје, Љубовиђани изражавају жељу да се црква са костурницом подигне у Љубовији, а не у Крупњу.¹⁷ У циљу остварења те намере образован је у Љубовији одбор за подизање цркве са костурницом. Овим одбором је председавао Која Протић, свештеник азбуковачки. Њихова је теза била да се Мачков камен налази на територији Азбуковице, па би стога требало да црква буде у средишту тог среза, односно у Љубовији. Други аргумент била је потреба Љубовије за црквом, јер је у том тренутку није имала, а Крупањ је већ имао две цркве¹⁸ – једну у центру варошице, а другу у Добром потоку.

¹⁷ АС - А/54 - 1, Деловодни протокол београдског одбора, текући број 29.

¹⁸ АС - А/54 - 3, бр. 22.

Љубовиђани су писали Београдском одбору за подизање споменика ради промене места нове цркве, али је он одбацио жељу житеља Љубовије¹⁹ са образложењем да је иницијативу за подизање цркве дао Крупањски одбор, а да они њему само помажу у томе и да се одлука не може мењати, али је дато обећање да ће се новац који евентуално преостане искористити за подизање цркве у овој варошици на обали Дрине.²⁰

Став Крупањског одбора био је да је идеја потекла из Крупња, да је Мачков камен ближи Крупњу и да је српска војска прошла кроз Крупњ.²¹

Сагледавајући аргументе ове препирке, можемо рећи да су оба одбора била у праву – Мачков камен се заиста налази у Азбуковачком срезу, а и данас је на територији општине Љубовија. Са друге стране, Мачков камен је око 10 километара удаљен од Крупња, а око 30 од Љубовије. У то време ни из једног од ова два места није било пристojног пута до овог врха Јагодње. Са крупањске стране пут је стизао до Кржаве, која је 5-6 километара удаљена од споменика. Данас је цео пут између Крупња и Мачковог камена прекривен асфалтом, док асфалтни пут још увек не спаја Љубовију и Мачков камен. Наравно, највероватније је да је веза између Мачковог камена и Крупња, успостављена у тим временима, утицала да се између ове две тачке направи савремени пут.

Жеља да заврше нову цркву у месту становања нагонила је чланове одбора да се посебно потруде око обављања својих послова. Свој труд и жељу неки од њих показивали су и приликом обезбеђивања средстава, пошто су се на своје име задуживали да би се одређени делови посла на зидању привели крају.

Удружење Српкиња „Кнегиња Зорка“ било је један од великих дародаваца нове цркве (звон, чираци, полијелеј), и после Одбора, оно је највише утицало на давање како новчаних, тако и материјалних прилога за цркву.²² Ако се има у виду да је председница овог удружења била Милица Јовановић, иначе рођена Крупањка, онда се лако може схватити толика његова ангажованост.

Одређену врсту припадности осликава и скупљање добровољних прилога за подизање ових споменика. Локална заједница истакла се давањем материјалних прилога, док је највише новца стизало из Србије и крајева претежно насељених Србима, а гледано из другог угла – од припадника

¹⁹ АС - А/54 - 1, Деловодни протокол београдског одбора, Записник одборских седница – записници седница од 22.03.1925. и 29.03.1925.

²⁰ АС - А/54 - 3, бр. 56.

²¹ АС - А/54 - 1, Записник одборских седница – записник седнице од 22.03.1925.

²² АС - А/54 - 2, новчана архива – Писмо друштва Српкиња „Кнегиња Зорка“ Крупањском одбору од 29.07.1926; бр 160, Писмо друштва Српкиња „Кнегиња Зорка“ Крупањском одбору од 24.07.1926; АС - А/54 - 1, Плакати и новине у којима су натписи о споменику – Плакат „Подизање споменика на Мачковом Камену“, АС - А/54 - 4, бр. 634.

војске, а затим и свештенства. Давања припадника других народа била су далеко мања, а није сачуван податак ни о једном прилогу представника других вероисповести.²³

Без обзира на пропагирану идеологију, агитовање за прилоге међу грађанством остало је исто и у периодима пре и после завођења диктатуре краља Александра – обележавање сећања на српске борце и српску победу, уз фокусирање углавном на српски део становништа. Ово усредсређење није било случајно. Посмртни остаци за које је подигнута костурница били су остаци српских војника и чланови Одбора били су свесни да ће највише прилога и долазити са те стране.

²³ АС - А/54 - 1, „Благајница“ Одбора за подизање споменика на Мачковом камену и у Крупњу, Београд; Деловодни протоколи београдског одбора; Деловодник крупњског одбора; АС - А/54 - 2, Књига благајне Одбора за подизање споменика изгинулим на Мачковом Камену, Крупњ.

Nenad Lajbenšperger

Serbian, Yugoslavian and Local Patriotism during Foundation of Memorial Church in Mackov Kamen and Krupanj

At the end of second and beginning of the third decade of the 20th century, two memorial churches were found, on Mackov kamen and Krupanj; both were aimed and dedicated to bury remains of the Serbian soldiers who died during the battle on Drina in 1914 and battles in Krupanj during 1914 and 1915. These two memorials were founded by two committees, one in Belgrade and one in Krupanj. Both committees were represented by current government officials which allowed that the state ideology reflects itself in these manifestations. In times when the state was trying to reinforce mutual respect and tolerance among people/nations of Yugoslavia, it was difficult to praise the role of the Serbian army alone without provoking negative reactions. The formula was found in emphasizing the role of the Serbian army in liberation of all South Slavs. With a common aim, it was possible to celebrate the war role of one of the people in the state. In fundraising for memorials, there were, sometimes in the same sentence, allusions to Serbian and Yugoslav patriotism. The souls of the dead soldiers were used in daily political affairs. The poems of Vojislav Ilic Mladji call for peace and tolerance among the people of Yugoslavia. The inhabitants of the two separate areas quarrel around the place where to build a memorial. Certain membership reflected in fundraising too, since most contributions came from the Serbs.

Key words:

memorial church,
Mackov kamen,
Krupanj, Drina's
battle, Serbian,
Yugoslavian and
local patriotism

Жарко Лековић

Историјски институт Црне Горе, Подгорица
specijalplus@cg.yu

Манастири у Дробњаку

Манастири су представљали важан чинилац друштвеног и политичког развитка Дробњака. Православна црква је скоро хиљаду година, све до деветнаестог вијека, била готово једини носилац и представник просвете, па је и поставила све главне основе за културни прогрес. Многи њени представници су у прошлости показали дипломатске способности у политичким и државним пословима, као и велико родољубље. Њихова је заслуга што је снажно изграђена, развијена и очувана национална свијест, као и једна од ондашњих тежњи народа – борба за слободу и уједињење. Манастира – просветних расадника у старој српској држави било је највише у Полимљу и Потарју. Налазимо бројне трагове, али је утицај много мањи. У Потарју и Дробњаку постојале су цркве и манастири у сваком мјесту које је било насељеније. Саме грађевине манастира и цркава нису великих размјера, иако их има врло лијепе архитектонске израде, што упућује на закључак да су се зборови и заједнички састанци обављали око цркава и манастира, приликом већих празника. И за вријеме богослужења народ је углавном био пред црквом. Манастири су: Бијела, Подмалинско и Добриловина.

Манастири у Дробњаку били су не само богомоље, него и школе, једина уточишта просвјете. Њихова је заслуга што је снажно изграђена, развијена и очувана светосавска, српска национална свијест, српски језик, православни обичаји. У њима су се училе бројне генерације монаха које су, бирајући Христов пут, изабрали пут љубави: моралан, чистан, храбар и достојанствен и слиједили га и у најтежим временима.

Кључне речи:

Манастир, Дробњак,
Бијела,
Подмалинско,
Добриловина

У близини села Доња Бијела, у кањону рјечице Бијеле, притоке Комарнице, смјештен је истоимени манастир са црквом посвећеном Св. Великомученику Георгију. По народном предању, саградили су га бан Козлина из Тушине и кнез Вуловић из Бијеле, уз богат прилог краља Владимира, у једанаестом вијеку. Предање каже да су Дробњаци потукли Бугаре, кад су ови прегазили све српске земље и да је свети краљ Владимир у

славу ове побједе помогао кнезу Вуловићу подићи манастир Бијелу у Дробњаку.¹

Ова побједа над Бугарима могла је бити 1002. године, приликом великог похода цара Самуила на српске земље у Јадранском приморју. После пораза Бугара на Тари, у вријеме грађења, манастир се звао Туњемирски, док се сама црква звала Туњемирица, названа тако по имену брда у близини манастира. У неким изворима из ранијег доба манастир се зове Биовски. Сачувано је предање да се овај манастир звао и „Громобоља“.²

Назив Бијела је новијег датума. По једном предању – Вуловићи, први становници Бијеле, поријеклом су из Бијеле у Бокопоторском заливу, па су они новоме селу дали име Бијела ради сјећања на своју матицу. Други, опет, веле да је село добило име по ријеци Бијелој, која кроз њега протиче.³

Зна се да је у доба краља Милутина Дробњак припадао Рашкој. То дознајемо из светостефанске хрисовуље краља Милутина. По Душановој смрти Дробњак је дошао под власт Војиновића, а мало касније власт преузима Никола Алтомановић. Намјеру да подијеле његову државу имали су краљ Вукашин и Ђурађ Балшић, али је то успјело тек 1374. године кнезу Лазару и бану Твртку. Лазару су припали Дробњак, Оногошт и Пива. Тада је дробњачки војвода био Милеша Мандић, који се те 1374. године борио у војсци кнеза Лазара и од њега добио повељу. Кнезу Лазару био је вјеран и војвода Ђурјан Косовчић, који је предводио Дробњаке у Косовском боју 1389. године. Дубоко је у народну свијест урезана легенда да су се дробњачки витезови пред полазак на поље Косово у овом светом манастиру исповиједили и причестили. Овакав однос према светом кнезу Лазару утицао је на то да он богато обдари манастир Бијелу. Према казивању, до средине XIX вијека била је очувана икона Пресвете Богородице коју је овом манастиру приложила кнегиња Милица.⁴

Манастир је успио да преживи турска освајања. То недвосмислено потврђују писани извори из каснијег периода, из којих се види не само да је манастир био активан, већ се у њему одвијала преписивачка дјелатност.

Први писани помен о манастиру потиче из 1656. године, када је у њему писана једна књига.

Катастик манастира Добриловине је највриједнија међу добриловинским књигама. Овај рукопис је писало више писара из различитих периода. Њен основни дио је из прве половине XVII вијека. Помињу се имена јеромонаха више манастира, између осталих и манастира Бијеле, а уписана су

¹ Андрија Лубурић, *Дробњаци*, Београд 1930, 22, 104-106.

² АС, ЗАЛ, к. XIII/192.

³ Светозар Томић, *Дробњак*, Београд 1902.

⁴ Жарко Лековић, *Манастир Бијела*, Београд 2008.

имена Никона, Арсенија, Максима (1735), јереја Симона, Алексија, Стефа и Танасија јереја.⁵

До пред крај XVII вијека Вуловићи су поред кнежева дали и много свештеника. Последњи свештеници из овог братства били су у Бијелој поп Спасоје и калуђер Аксентије.

Почетком 1700. године забиљежен је покушај дробњачке сеобе на млетачко подручје, а један од организатора био је поп Милош Ћирковић из Бијеле.⁶

И поред изразите неприступачности манастир су Турци спалили по ко зна који пут 1694. године, а затим и 1702. године. На светом јеванђељу у манастиру Косијереву записано је да су „почели градити манастир Бијелу у 1728. години и 1848. Године“.⁷

Сачувани записи о манастиру, настали у XVIII вијеку, односе се на живот његових монаха. Запис из 1735. говори о игуману Максиму, сину кнеза Николе Јанковића из Милошевића, који је био у манастиру од 1705. до 1735. године, када се упокојио. За његово вријеме 1716. године у овом манастиру пострижен је јеромонах манастира Крушедола Гаврил Стефановић. У манастиру Бијелој, прије 1717. године, ђак Григорије учио се код игумана Никона, свог стрица, писмености и богословљу, да би потом био свештеник у селу Дружетић, Руднички крај.⁸

Књига приложника манастира Острога наводи под 1751. годином да су игуман манастира Бијела Арсеније и монахиња Стефанија дали прилог.

Из списка манастира у Херцеговини за 1804–1805. годину видимо да манастир Бијела није на списку запустјелих манастира, већ се за њега наводи да је „појушчи“. Игуман манастира Бијеле за вријеме устанка био је Арсеније.⁹

Поред тога што су га Турци више пута палили и пљачкали – 1812, 1820. и 1830. године – манастир се, нажалост, и сам три пута рушио у XIX вијеку – 1810, 1841. и 1865. године, због „клизавог земљишта и хрђавог грађења.“¹⁰

⁵ Божидар Шекуларец, *Добриловина и добриловински катастик*, Мојковац 1988.

⁶ Владимир Ћоровић, *Покушај једне дробњачке сеобе 1700. године*, Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд 1937.

⁷ Никанор Ружичић, *Манастири у Црној Гори, Манастир Бијела – Св. Георгије*, Глас епархије нишке, Ниш, година 4, 1908. година.

⁸ Никола Томић, *Племя Дробњак, Темекула*, 1980. (рукопис).

⁹ Радослав Перовић, *Први српски устанак, акта и писма*, књига 1, Београд, 92-100, 132-136, 283.

¹⁰ Никанор Ружичић, н. д.

На развалине манастира Бијела око 1813. године дошао је калуђер из Србије – Ваљевац по имену Макарије. Његова смрт 1840. године привлачила је пажњу више аутора. Најсликовитији приказ овог догађаја даје нам Лазо Ђ. Поповић: „Први је донио глас на Цетиње о Смаил-агиној погибији калуђер Бијелског манастира (који се налази у Дробњацима, један сат од Мљетичка), Макарије Шумадинац коме владика дарује крст. У повратку преко Крнова (у Дробњацима) ухвате овога калуђера Турци и одведу га пут Никшића, али га тамо не доведу, на Ошљој коси више Градачке пољане, на каише исијеку једног калуђера, да памти кад је био муштулугџија!“ Тврди се да је Његош скинуо свој напрсни крст са златним ланцем и дао га овом калуђеру.¹¹

Од јануара 1857. до 1. октобра 1862. године, у њему је био игуман Серафим Ђачић, док је настојатељ¹² у манастиру од 1863. до 1887. године био Дионисије Глођаја. Послије смрти игумана Дионисија настојатељ манастира био је Прокопије Врачар, послвије њега јеромонах Саватије Вујовић, затим Јосиф Лекић. Након I свјетског рата настојатељи манастира били су Јефимије Гломазић, Лукијан Зечевић, Рафаило Ђуровић, Михаило Жугић, Пахомије Ивановић, Мелхиседек Ђуровић и Руфим Жижић.

Два звона са манастира су понијеле окупаторске власти 1916. године. За вријеме II свјетског рата Италијани су запалили конак манастира Бијеле 6. августа 1941. године када је потпуно уништена манастирска архива, намјештај и црквене утвари¹³ које су се у конаку налазиле. Послије II свјетског рата црква је била занемарена и напуштена, тако да ни храм ни конак нису били у добром стању.

Највећа обнова манастира извршена је 1887. године, када је наново и по новом плану озидан. Обновљен је и 1908. године.¹⁴ Облик храма је једнобродна грађевина са полукружном апсидом и тродјелним звоником на преслицу који израња из западне фасаде. Дугачка је 13,5 метара, широка 6,5 метара. Прочеље цркве је од добро обрађеног тесаног камена, остали дио од грубљег материјала. Портал је лучног облика са профилисаним оквиром, високо на фасади је шестокрака, декоративна розета. Свод је полуобличаст са два пара пиластера, под је од камених плоча, а могуће је да је декоративни амвон¹⁵ припадао старијој цркви.¹⁶ Стари манастирски темељи се назире и били су већи од данашње цркве.

Манастирска црква светог Ђорђа у Добриловини по архитектури подсјећа на цркву манастира Мораче, саграђену 1252. године. Основа цркве је

¹¹ Лазо Ђ. Поповић, *Погибија Смаил – аге Ченгића*, Цетиње 1912, 43, 44.

¹² „Старешина манастира“, „калуђер који управља манастиром“, „игуман“.

¹³ *Утвари*, ж цркв. – „освећени судови и други прибор за богослужење“.

¹⁴ АМЦП, КЦ, ф. 52, 12.

¹⁵ *Амвон* грч. – „кружно, уздигнуто место испред олтара у православној цркви, проповедаоница“.

¹⁶ Татјана Пејовић, *Манастири на тлу Црне Горе*, Нови Сад, Цетиње 1995, 191-194.

у облику крста. Кубе лежи на пресеку полуобличастих сводова, а припрата је рађена истовремено са црквом. Олтарска апсида је споља полукружна, а тамбур¹⁷ кубета споља округао. Храм је зидан ломљеним и притесаним каменом и сигом. Све нас упућује на то да су га градили исти мајстори који су градили и манастир Морачу.

Манастир је подигнут у најнеприступачнијем крају Потарја. Са једне стране је ријека Тара, од које је удаљен око 200 метара, а са друге стране долину натркиљују високи стјеновити врхови и стрмине, тако да ова изолација самог мјеста иде у прилог тези да је манастир саграђен у турско доба.¹⁸

Први сигуран податак о манастиру Добриловини потиче из 1592. године када је војвода Шабан издао дозволу „за оправку цркве у долини, која је склона паду“. Значи да је могла бити обновљена црква која је постојала прије најмање педесет година, можда и много раније.¹⁹

Цјелокупан манастирски комплекс завршен је 1610. године. Кроз цио XVII и XVIII вијек у манастиру се одвијала жива активност, због чега је више пута страдао од турских најезди.

Крајем XVI вијека старјешина у манастиру је игуман Јанићије, сабрат духовник Зарија.²⁰

Као ктитор Добриловине помиње се 1609. године војвода Радич (Раич) Милошевић, а као приложници овог манастира помињу се и кнез Милован Лазаревић, протопоп Радул, кнез Вукић Вуковић, кнез Херак Радонић, кнез Војин Радловић и кнез Павле Вуковић.²¹

Утицај манастира Добриловине осјећао се у цијелом Потарју и Полимљу, Дробњаку, Ровцима, па чак и у Метохији. О томе свједоче подаци из Добриловинског катастика, гдје се уписују и појединци из Ораховца и Црног Луга код Истока у Метохији, док у манастирима Ибарског Колашина срећемо монахе из Добриловине.

Игуман манастира Равне Ријеке Макарије донио је 1658. године у манастир Добриловину дванаест минеја и типик и продао их игуману Максиму, који их за своју душу приложи Добриловини.²²

¹⁷ Тамбур – део цркве облика ваљка, цилиндра или многоугла на коме лежи кубе.

¹⁸ АМЦП, МЦП, ф. 60, 547. (За манастир Добриловину се мислило и говорило да је посвећен Успенију Пресвете Богородице, док касније није утврђено да је посвећен св. великомученику и побједоносцу Георгију).

¹⁹ В. Ћоровић, *Прилог историји манастира Добриловине*, Гласник Скопског научног друштва, XIII, Скопље 1934, 193.

²⁰ В. Ћоровић, *Манастир Добриловина*, Годишњица Николе Чупића књ. XLIII, Београд 1934.

²¹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 227, бр. 992.

²² Исто, 386, бр. 1559.

Када је млетачки ванредни провидур, у писму из Котора у прољеће 1689. године, преко калуђера Добриловине Теодосија, позвао кнежеве Потарја на устанак, ови су му одговорили да су одани принципу, али да устанак могу подићи тек када млетачка војска дође у њихов крај, жалећи се да су под великом присмотром Турака.²³

У XVIII вијеку о манастиру има много више вијести.

Ибарски крај је 1712. године обилазио монах Георгије Добриловац и скупљао прилоге за Добриловину, а то је чинио и 1714. године, када је манастиром Црна Ријека у Ибарском Колашину управљао „игуман Максим от манастира Добриловине, отчаством Доброевић от села Бистрице.“²⁴

У манастиру су се свештеници учили књизи код калуђера Филотеја, који се утопио у Тари 1731. године.

Црква у Добриловини је прекривена 1749. године, мада је имовина манастира била прилично скромна, што се види из једног сумарног пописа манастирске имовине из те године, када је газдинство манастира доведено у ред.²⁵

Због зулума војске из Пљеваља и Новог Пазара 1769. и 1771. године, кад сејмени по Потарју починише многе зулуме, Георгије Добриловац, калуђер, служаше на страни, мада је било и оних који су остали у Потарју. Пред пљеваљском војском били су Мехмед Селмановић и његов син.²⁶

Манастир Добриловина је опустео крајем XVIII вијека, о чему свједочи и запис који потиче највјероватније из 1799. године.²⁷ Манастир је обновио Макарије Савић, родом из Пештера, кога је протјерао из Србије архимандрит Мелентије Павловић. Због турског насиља Добриловина запустје већ 1833. године.²⁸

У манастиру су се чувале старе рукописне црквене књиге „србуље“, којих је, према преписци Вука Караџића са Вуком Поповићем и Вуком Врчевићем, средином XIX вијека било „два коњска товара“.²⁹

Године 1866. дошао је у Добриловину јерођакон Михаило Дожић, који је затекао цркву сву обраслу у гору. Он је обновио цркву, која је пропојала 1867. године. Развој школства, чији почеци датирају од 1870.

²³ Жарко Лековић, *Манастир Добриловина и његова улога у Полимљу и Потарју*, (рукопис).

²⁴ Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, књ. II и V, бр. 2278, 7433.

²⁵ Исто, књ. I, бр. 2978-80.

²⁶ Жарко Шћепаковић, *Средње Полимље и Потарје*, Београд 1979, 168.

²⁷ В. Порковић, *Манастир Добриловина*, 173.

²⁸ Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, књ. II, бр. 4052 – 4055. АДМЦ, Приновљени рукописи, 1869. година.

²⁹ Вук Поповић, *Писма Вуку Караџићу*, Подгорица 1999. (Податке о овим књигама даје и руски конзул Гиљфердинг).

године, такође је везан за просветитељску мисију калуђера овог манастира Михаила Дожића. Дожић је и мирно завађена братства, пружао помоћ при бирању народних првака.³⁰

За вријеме турског војног похода Хафиз-пашиних снага из Новог Пазара, крајем августа и почетком септембра 1877. године, спаљени су манастир Добриловина и нека околна села.³¹

Шаранци су манастир поправили већ 1878. године. На мјесто Михаила Дожића, који је постао настојатељ Морачког манастира, дошао је мирски свештеник Радосав Рондовић, а послије њега настојатељ је био Ђорђије Рондовић. Манастир 1884. године добија поклоне у књигама директно из Русије, из Петрограда.³²

За настојатеља манастира Добриловине именован је септембра 1900. године Никодим Јањушевић. Он је својим неуморним радом и трудом ставио у ред како манастир тако и манастирске куће и имање, те је манастир имао лијеп углед и код прекограничних Срба.³³

Црква је покривена 1898. године, иконостас је направљен 1905. године, а такође и нова врата на цркви, прозори су поправљени, црква је окречена. Звоник је направљен 1907. године и имао је четири звона.³⁴ Поправку икона вршио је 1908. и 1909. године Петар Чолановић из Подгорице.³⁵

Аустроугарске власти су на Крстовдан 1918. године убиле старог и болесног јеромонаха манастира Добриловине Викентија Грбовића, који је био настојатељ овог манастира од 11. августа 1909. године. Тада је манастир и опљачкан. Јеромонах Мојсије Поповић, сабрат истог манастира, умро је за вријеме рата у централном казненом заводу у Подгорици. Године 1919. за настојатеља манастира Добриловине долази јеромонах Пахомије Ивановић.³⁶

Манастир Подмалинско, са црквом посвећеном Арханђелу Михаилу, подигнут је на једном пропланку, на десној обали рјечице Буковице, испод села Малинска.

³⁰ С. М. Путник, *Мали додатак к описивању манастира Мораче и Добриловине*, Просвјета, 1895, 219-220.

³¹ Жарко Шћепановић, *Друштвено-економске прилике у Затарју уочи и за вријеме источне кризе 1875-1878*, ИЗ, 1-2, 1974, 91.

³² Божидар Шекуларац, *Манастир св. Ђорђа у Добриловини*, Библиографски вјесник бр. 3, Цетиње 1982, 142.

³³ АМЦП, КЦ, ф. 1, 371.

³⁴ АМЦП, КЦ, ф. 52, 51.

³⁵ АМЦП, КЦ, ф. 47, 49.

³⁶ АМЦП, КЦ, ф. 45, 3588.

По народном предању, на мјесту гдје се налази манастир Подмалинско постојала је црква мањих димензија још у X вијеку. Према другом предању, манастир Подмалинско је рад светих руку Немањића. Грађен је за вријеме дробњачког бана Орлибрана Страхињића, који је владао Дробњаком у вријеме зидања Морачког манастира. Претпоставља се да је био филијала Морачког манастира, од кога је удаљен дан хода.

Манастирска црква је пространи куполни једнобродни храм, са полукружном апсидом и припратом. Дугачка је 16,5 метара, а широка 7,5 метара. Зидана је од квадера сиге, средње величине, који су сложени у водоравне редове. Углови зидова изведени су од крупнијих комада сиге. За разлику од једноставног екстеријера, унутрашњост цркве је сложена и изванредно пропорционална. Као прво, у цркву се силази са два степеника, тако да је унутрашњост за толико виша. Припрата је одвојена од наоса тролучним пролазом. Стубови лукова припрате и носачи куполе формирају тробродни унутрашњи изглед наоса, што је једна од специфичности архитектуре овог манастира. Друга особеност је постојање зиданог иконостаса, нажалост, без остатака сликарства. На манастиру је видан утицај которских неимара, нарочито њихов начин зидања.³⁷

У вријеме турског освајања ових земаља манастир је разорен, али је брзо и обновљен. По неким архитектонским особинама данашњи изглед манастира Подмалинско може се датовати у XV вијек због стилске сличности са читавом једном групом споменика из времена Косача.

Манастир се помиње у записима на рукописима из 1558. и 1698, као и на једном кандилу из 1724. године. Народна традиција памти да је Подмалинско страдало од Турака у XVII вијеку. Обновила су га дробњачка племена, тако да је у каснијем периоду посједовао бројну стоку и земљу. У похари 1620. године убијено је дванаест калуђера и њихови гробови се налазе са сјеверне стране цркве. Калуђери су објешени о једну шљиву за олтаром.³⁸

У једном периоду манастир је био пуст, а приповиједа се да га је обновио калуђер Шутуља Србљановић, највјероватније одмах из Кандијског рата, 1669. године. Из једног записа дознајемо да је манастир био поправљен прије 1694, јер се тамо помиње неки Василије, родом Дробњак, како прилаже једну књигу овом манастиру. Запис из 1695. године нам говори да је тада у манастиру био игуман Теодосије и његов синовац Ананије, родом из села Милошевића. Из овог записа сазнајемо да је у то вријеме манастир био врло богат, јер му је управа покупувала многе земље. Тада се манастир називао и Тушином.³⁹ Манастир се помиње и 1755. године у једном запису. Тамо се

³⁷ Татјана Пејовић, *Манастири на тлу Црне Горе*, Цетиње 1995, 195-198. Поп Сава Накићеновић, *Бока*, Београд, 1913, 266.

³⁸ АС, ЗАЈ, к. XIII/113.

³⁹ АС, ЗАЈ, к. XIV/202. (Око 1718. године у манастиру је било шеснаест калуђера.)

каже како је „Иларион јер Пивац дошао у манастир Тушину звани ради виђења са протосинђелом Данилом.“⁴⁰

У катастику манастира Добриловине помињу се јеромонаси овог манастира Аксентије и Теодосије.

Крајем XVIII вијека игуман манастира Подмалинско је извјесни Саравелја, послје чијег је прогона 1790. године манастир запустио.

И поред релативно повољних прилика манастир остаје пуст све до 1830. године. Око 1830. године дође у Малинско калуђер Серафим Вукосављевић из Србије. Он наговори Малинштане да обнове манастир Подмалинско. Они то и учине помоћу осталих Дробњака. Црква је подигнута на мјесту старе, али је много мања.⁴¹

Године 1840. у манастиру Подмалинско рукописано је јеванђеље које је писао калуђер Василије. У то вријеме је као монах у манастиру боравио и Јосиф Стојковић родом из Шапца, који се у јуну 1840. године вратио у кнежевину Србију. Манастир су Турци спалили 1841. године.

Манастир је заживио после црквене реформе из 1868. године, којом је одређено да се манастирска земља да народу под закуп, а калуђерима одсеком годишња плата. У то вријеме сви калуђери у Црној Гори били су из других крајева.⁴² Границе манастирских имања у Дробњаку ограничила је 1868. године комисија у саставу: митрополит Иларион, војвода поп Илија Пламенац и племенски капетан Живко Пекић. Оригинал овог документа налазио се у Архиву манастира Подмалинско до I свјетског рата.⁴³

Села око ових манастира нијесу била пуста никад. Цијело је становништво увијек било хришћанско, те је имало поштовања према манастирима.⁴⁴ Цркве у манастирима Подмалинско, Добриловина и Бијела биле су уједно и парохijske, а калуђери из тих манастира обављали су све црквене обреде, не изузимајући ни вјенчање.

За настојатеља манастира Подмалинско постављен је 1870. године јеромонах Михаил Ранковић. Манастир је био већ четири године празан, без јеромонаха, па је већ следеће године почела његова поправка. Манастирска кућа је готово пала, било је потребно направити и школу. Народ је био веома привржен цркви, тако да се одмах приступило послу. На цркви је урађено

⁴⁰ Жарко Лековић, *Дробњак у првој половини XIX вијека*, Подгорица 2007, (друго издање), 184.

⁴¹ АС, ЗАЛ, к. XIV/202. (Манастир Подмалинско био је потпуно срушен све до 1814. године. Обновљен је и подигнут на старом темељу негдашњег првог манастира. Манастир је 1861. године прекривен плочом, када је урађен и иконостас и подигнут звоник за три звона.)

⁴² „Црногорац“ бр. 29, 1871. година.

⁴³ АМЦП, КН, ф. 11, 1464.

⁴⁴ Сретен В. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, I, Београд 1953, 296, 297.

ново темпло (иконостас), постављен је крст, урађени су и прозори на црквеном кубету, кров и конак. У манастиру Подмалинско је од 1870. године радила и државна школа, до чијег је отварања готово сав народ у Ускоцима био неписмен.

На почетку XX вијека Подмалинско је поново запустјело. Обновио га је калуђер Никодим Јањушевић, 1908. и 1909. године.

Око цркве, посебно иза апсиде, има више старих гробова са рустичним, монументалним крстовима од сиге. За олтаром, идући од Шавника на десној страни је гроб Гази Мирка Алексића Дамјановића, који је 1840. године посјекао Смаил-агу Ченгића. Гроб Мирков обиљежен је једном скромном спомен-плочом, на којој су изрезани његови ордени, сабља и стихови које му је посветио књаз Никола, 1894. године.

Важније ствари из манастира нестају за вријеме аустроугарске окупације, а није поштеђен ни за вријеме другог свјетског рата.

Страдање и разарање манастира извршено током Другог свјетског рата настављено је и у поратним деценијама. Пошто није било довољно свештеника, поготово монаха, манастири у Дробњаку били су изложени зубу времена и људској небризи. Њихов изглед био је очајан, јер су зјапили као пусте пећине. Цркве су од народа биле занемарене и напуштене, многе без врата, кровови пропали, вода се уливала на волтове, зидови попуцали, и биле су склоне паду.

Незавидно стање ових манастира, њихових објеката и имовине биће промијењено доласком митрополита Амфилохија у Црну Гору 1991. године, од ког времена почиње обнова духовног живота на овим просторима. Манастири су оживјели, народ се враћа цркви, многи се крштавају, вјенчавају, причешћују, а игумани обављају парохијске обавезе као некада.

Скраћенице

АС, ЗАЛ – Архив Србије, Заоставштина Андрије Лубурића

АДМЦ – Архив Државног музеја на Цетињу

АМЦП, КН – Архив Митрополије Црногорско-приморске, Консисторија Никшићка

КЦ – Консисторија Цетињска

МЦП – Митрополија Црногорско – приморска

ИЗ – Историјски записи

Žarko Leković

Monasteries in Drobňjak

Church represented very important part of the social and political development of Drobňjaks. Especially very intensive activities of the monasteries Bijela, Dobrilovina and Podmalinsko, which even without some bigger estates in their possession, but protected by inaccessibility of the terrain and thanks to privileged position of the residents there, they succeeded in developing its full potential and fulfilling their job in the most difficult period of slavery under Otoman empire.

Key words:

Monastery,
Drobňjak, Bijela,
Podmalinsko,
Dobrilovina

The influence of these monasteries on the residents and surrounding areas was very evident and very significant. Their influence was evident in whole Hercegovina and monks from these monasteries reached even the farthest serbian areas. Special role and respect belong to the transcribers from the monasteries whose books are very valuable and wanted from many exceptional and important people's leaders (leaders from the populus).

Due to the activities of these monks from the monasteries, they were target of Turks attacks. The Turks attacks significantly damaged these monasteries but local citizens after each attack would rebuild and reconstructed the monasteries again, making them even more glorious and magnificent.

Дајана Ђедовић

Центар за културу Лозница
ckvkaradzic@ptt.rs

Знаменито место Тршић као простор одржавања годишњег ритуала евокације – Вукови сабори седамдесетих година 20. века*

Старе светковине какви су били сабори и многи други ритуали давали су осећај стабилности и континуитета народу, а у друштву које је одбацивало традицију они су нудили сигурност и утисак припадности. Жеља народа за овом врстом светковина, ритуала и прослава подудара се са жељом и интересом владајућих политичких и интелектуалних елита да одрже status quo, друштвени и политички поредак. Оно што Вуков сабор чини посебним у односу на друге манифестације је чињеница да је посвећен „реформатору српског језика“ – Вуку Стефановићу Караџићу, човеку око чијег је имена деценијама стваран јединствен друштвени мит у нашој култури. Свака политичка снага која се приближи Вуку може да рачуна на један део његове ауре. Управо је ово један од разлога што се Вуков сабор као централна државна/национална прослава или манифестација одржао и у време Краљевине Југославије, и кроз период социјализма, и у периоду националне еуфорије, и што истрајава у периоду транзиције. Протеклих седамдесет пет година саборовања дало је прилику за анализу инструментализације, идеологизације и политизације ове манифестације у контексту различитих друштвених уређења и културних политика.

На Аранђеловдан 1930. године на слави Просветног друштва „Караџић“ у Лозници кренуле су приче о обнови Вукове куће. Годину дана касније основан је и Одбор за подизање спомен-објекта Вуку Караџићу у Тршићу, Лозници и Београду, а чланови

Кључне речи:

Вуков сабор, ритуал, идеологија, политизација, емоције, симболички поредак

* Рад је део магистарске тезе „Утицај идеологије на обликовање манифестација и фестивала – Вуков сабор“, ментор проф. др Дивна Вуксановић. Рад је одбрањен на Универзитету уметности, на Катедри за интердисциплинарни постдипломски студије

Одбора били су истакнути просветни радници, виђенији грађани и трговци Лознице, Шапца и Београда. Управници школа, професори, књижничари који су чинили окосницу овог Одбора својим уверењима заговарали су просветни програм чији аутор је био министар просвете Божидар Максимовић. У том програму стајало је да задатак школе није био једино да шири писменост „него, и још више, да национално васпитава“. У том контексту, Министарство просвете је одлучило да подржи ову акцију везану за име и дело Вука Стефановића Караџића, о којем су чланови Одбора у прогласу писали: „Један од највећих људи наше прошлости, несаломљиви борац за народни језик у књижевности, горостас који стоји над колевком прошлог века наше националне културе, то је Вук Караџић. Вук је оваплоћење наших стремљења у култури и просвећености 19. века“.¹

Вукова спомен-кућа подигнута је 1933. године и представљала је, можемо слободно рећи, визионарски потез тадашњих чланова Одбора, јер је она умногоме подстакла и даљи развој Тршића и збивања везаних за име и дело Вука Ст. Караџића. Тог 17. септембра 1933. године, када је освештана Вукова спомен-кућа, одржан је и први Вуков сабор.

Врло интересантно је приметити да су организатори прославе обнове Вукове куће одлучили да тај дан прогласе Народним сабором и одреде датум његовог одржавања у недељу пред Малу Госпојину, када у Округу „није било ни једног вашара“. То позивање на Народни сабор у част Вука Стефановића Караџића било је јединствено у целој историји нашег народа, јер је тај сабор био први који није био у част неког свеца.

На првом Вуковом сабору били су присутни многи угледни представници државних културних институција, министарства, Универзитета, изасланик „Његовог Величанства Краља“, гости са универзитета у Прагу и Словенског института. Тиме је тој прослави дат највиши државни значај.

Од првог Вуковог сабора па све до Другог светског рата структура програма који је извођен испред Вукове куће није се мењала. Најпре је држан помен Вуку, потом предавање о Вуку Стефановићу Караџићу, утакмице гуслара, културни програм, бесплатно дељење књига и народно весеље. Предавања о Вуку Караџићу најчешће је у том периоду држао Живорад Поповић, професор из Шапца, најактивнији члан и председник Одбора за подизање споменика. У културном програму учествовала су културно-просветна друштва из Подриња, Мачве, Поцерине. Током Другог светског рата организованог окупљања није било 1942. и 1944. године.²

¹ *Проглас* Одбора за обнову Вукове родне куће, Слободан Ристановић, Вукови сабори, Лозница 1987, 10.

² Постоји сведочанство да је Вуков сабор одржан и 1944. године, током којег је обављен само помен Вуку Караџићу, Анти Богићевићу и Јовану Цвијићу. Чинодејствовао је свештеник Раде Миливојевић.

Народни фронт и Срески културно-просветни одбор у Лозници били су организатори првог послератног сабора 1945. године. На том Х Вуковом сабору, првом послератном, окупљеном народу обратио се Лозничанин, предратни свештеник Влада Зечевић, тада министар у Савезној Влади; потом саветник Совјетског посланства у Београду Чувахин, у име народа СССР-а; Марко Вујачић, потпредседник привремене Народне скупштине; потпуковник Меренков, у име совјетске Војне мисије; Милош Московљевић, министар у Влади Србије.

Дописник *Гласа Подриња* бележи: „...сељаци из околине као и велики број Лозничана дошли су да у Вуковом селу, крај родне куће његове, манифестују своју захвалност неуморном оцу наше књижевности.....Када су се око 12 часова појавили совјетски официри, као и представници наше Владе, народ их је топло и спонтано поздрављао кличући Маршалу Титу и Црвеној армији, братству и јединству...“³

Срески културно-просветни одбор био је главни организатор Вукових сабора током педесетих година прошлог века. Најзначајнији помак у организовању Вукових сабора начињен је 1964, на стогодишњицу смрти Вука Ст.Карацића, када су студенти током лета изградили пут, позорницу и гледалиште у природном амфитеатру у Тршићу.

Јубиларне 1964. године први пут је на Вуковом сабору изведена „Химна Вуку Ст. Карацићу“ аутора Стевана Ст. Мокрањца. Сходно идеолошким принципима, у „Химни“ су измењени стихови, те хорови не певају „Благословен кој нам дође“ како је то 1897. написао Андра Гавриловић, већ „Нек је славан“, док се на завршетку пева: „Ког нам народ даде“, а не „Ког нам господ даде“. Као трајно обележје Сабора од те године, поред „Химне“, посетиоци редовно до 1980. године слушају стихове Владимира Јовичића, високог партијског функционера, који сублимирају Вуков пут – пут који треба у мањој или већој мери да прођу сви чланови социјалистичког друштва у новој Југославији. Владимир Јовичић каже: „Сељаче,/Гољо,/Каурине,/Докторе,/Чобанине,/Оплевио си четири века заборава/Слава ти,/Вуче,/Слава,/Слава!!“

Своју трајну физиономију Вуков сабор добија 1970. године, када је оформљен и први Републички одбор Вукових сабора.

Друштвена ситуација и први републички Одбор Вукових сабора

Иако у књизи „Спасиоци нације“ налазимо сведочанство о склоности теоретичара да тврде да је период од 1960. до 1970. у Југославији период значајно проширених интелектуалних слобода,⁴ оне нису имале битног

³ „Глас Подриња“, Шабац 20. 9. 1945.

⁴ Драговић-Сосо, Јасна, *Спасиоци нације*, Фабрика књига, Београд 2004, 35-78.

утицаја на збивања на Вуковом сабору, у току чијег одржавања је и даље „несметано“ текао „процес демократизације културе“, са којом је локална средина са мало образованих и стручних кадрова и великим степеном аутоцензуре имала велики проблем.

Поред растуће либерализације, културу у Југославији шездесетих година обележила је и промена у националној политици председника Тита и југословенског руководства. Политичке осцилације одувек су се веома јасно сагледавала управо на Вуковом сабору. Наднационално „социјалистичко југословенство“, које је југословенство дефинисало као облик интернационализма, представљало је „покушај стварања новог осећаја заједништва који ће превазићи традиционалне етнонационалистичке разлике и ратни међуетнички конфликт“.⁵ Овај уједињујући поглед биће током шездесетих практично напуштен у корист афирмације националне разноликости Југославије и захтева за економском децентрализацијом. Ова економска децентрализација условила је и политичку децентрализацију, којој се највише супротстављао Александар Ранковић, потпредседник Југославије и шеф Службе државне безбедности. Његово смењивање 1966. и званична осуда његовог централизма и унитаризма еуфорично је поздрављена у Хрватској. Та осуда директно је обезбедила хомогенизацију хрватских националиста око познате „Расправе о језику“, као и одговор у српском културном кругу.

У таквој атмосфери, током 1969. године међу организаторима Вуковог сабора у Културно-просветној заједници Србије и КПЗ Општине Лозница почиње разговор о измени концепције ове манифестације. Оно што је занимљиво у овом случају јесте могућност упоређивања записника са седнице Одбора одржане 10.10. 1968. и оне одржане у јуну наредне године. На седници одржаној у октобру 1968. наводи се да „треба задржати Југословенски карактер Вуковог сабора и да с тим у вези треба ангажовати одговарајуће органе свих република.“ Чак је и делимично усвојен план и програм активности у вези са унапред дефинисаним садржајем Саборских збивања, који би требало да од наредне, 1969. године траје седам дана. Према овом предлогу, Вуков сабор је у септембру те године требало да отвори др Јосип Видмар, председник Словеначке академије наука и уметности, а требало је да у програму узму учешће културни радници и уметници из свих република. Окупљени на том састанку такође су напоменули да би било добро „ангажовати професионално лице, менаџера“ да се стара о припремама и организацији Сабора. Била је то одлична идеја, које су се, изгледа, и сами предлагачи уплашили, па су ипак, двоумећи се, ствар око дефинитивног изгледа манифестације препустили Живану Берисављевићу, високом партијском функционеру, секретару Републичког секретаријата за образовање и културу.

Међутим, у тој децентрализованој Југославији, у којој је све погодно била бујању националних идеологија, међу интелектуалцима у Србији

⁵ Исто.

слабила је идеја о могућности постојања „социјалистичког југословенства“ наметнутог „одозго“. Ситуација умногоме подсећа на период средине тридесетих година 20. века у тадашњој Краљевини Југославији. У том периоду је и на Сабору промењен однос према националној култури и предузимане су неке акције да се југословенство доведе на реалне основе. Тако је и седница Одбора Вуковог сабора у јуну 1969. донела радикалан заокрет у погледу садржаја ове манифестације.

Наиме, тада је формиран и први Републички одбор Вукових сабора, на чијем су челу били: председник Милан Ђоковић, тадашњи управник Југословенског драмског позоришта, односно секретар КПЗ Србије, и секретар Одбора Драгослав Грбић, књижевник.

У записнику са те Седнице читамо да су они закључили „да Вуков сабор треба подићи на одговарајући културно-просветни и политички ниво.“ Дотадашње саборе оценили су као манифестације „претежно фолклорног карактера“ и закључили да од сада треба „показати да између праве уметности и народа не постоји никаква препрека и баријера“. Сврха Сабора и даље остаје „да се преко њега васпитавају најшири слојеви становништва“. Присутни су тада истакли да „Вуковом сабору треба поклонити највећу пажњу“ – како би постао једна од трајних „крупних културних манифестација српског народа“ и једна од најзначајних манифестација у Републици“. Уместо најављених гостију из Љубљане, што је била првобитна намера организатора (на седници у октобру 1968. године најављен је долазак фолклорног ансамбла из главног града СР Словеније), у Тршићу је изведена позоришна представа Народног позоришта из Београда. Дрму „Вожд“ о судбини Карађорђа написао је Иван Студен. Од „југословенског карактера“ Вуковог сабора, прокламованог предходних година, није остало ништа. Телевизија Београд је први пут те године директно преносила део збивања из Тршића. Од те године до данас државна телевизија директно (са понеким оправданим изузецима) преноси све завршне свечаности Вукових сабора. Судећи по овој чињеници, и партијски руководиоци су увидели да су модерна средства комуникације од пресудне важности за ширење идеологија.

Према извештају са 34. Вуковог сабора, „тог дана кроз Тршић је прошло 100.000 људи“. Било је позвано преко „600 гостију из свих наших република“, драму „Вожд“ посматрало је преко 30.000 људи, „нетремице и са одушевљењем“, те су организатори истакли да Вуков сабор остварује свој циљ „демократизације културе, културе за народ, без препрека“. Сви су били једнодушни у оцени да је Сабор те године „био прекретница у његовој историји“. У том правцу текле су и даље припреме да Сабор 1970. добије још јаснију физиономију и да постане „израз наших стремљења на пољу културе... јединствен у фронту борбе за прогрес“⁶. Наглашено је да ће Републички одбор сарађивати са: Српском академијом наука и уметности, Универзитетом у

⁶ Вуков сабор бр.1. од 20. 9. 1970.

Београду, Удружењем књижевника, Вуковим и Доситејевим музејом, Републичком заједницом културе, Републичким секретаријатом за образовање и културу, Савезом омладине Србије, Друштвом фолклориста Србије, Туристичком организацијом Србије и другим организацијама и установама. Са концепцијом, програмом и организацијом „неопходно је упознати Председништво Републичке конференције Савеза социјалистичког радног народа, Извршни одбор Републичке заједнице културе, Секретаријат културно-просветне заједнице Србије“.⁷

Очигледно је да су збивања око конституисања првог Републичког одбора Вуковог сабора била одједи тадашње концепције титоистичког система, који је потенцирао савезне јединице и специфичне националне културе насупрот југословенској држави као целини и концепту југословенског јединства. Политиколози и социолози ће из овог концепта система шездесетих година извлачити далекосежне последице које су кулминирале распадом Југославије крајем осамдесетих.⁸

Рад првог републичког Одбора Вукових сабора

Ако се анализира састав првог Републичког одбора Вукових сабора, види се да су чланови Одбора углавном били представници друштвено-политичких организација и директори значајних српских институција културе. Није потребно наглашавати да су у том периоду само чланови Савеза комуниста могли заузимати та места и те функције. Одбор Вукових сабора имао је Организациони одбор и још шест пододбора, чији су чланови бирани по истом принципу – чланство у СК и функција. Тако да је Вуков сабор током целог свог трајања био под строгим патронатом Савеза комуниста и његове идеологије. Први Одбор Вукових сабора, сходно процесу децентрализације (у смислу потенцирања савезних јединица и специфичне националне културе, насупрот Југословенској федерацији), био је сачињен искључиво од чланова из Србије.⁹ Већ други Одбор (формиран 1974. године) биће југословенског

⁷ Записник са седнице Одбора Вукових сабора, јун 1969.

⁸ Видети: Попов, Небојша (ур), *Српска страна рата I-II*, Самиздат Б92, Београд 2002, затим о истој теми Малешевић, Сениша, *Идеологија, легитимност и нова држава Југославија, Србија, Хрватска*, Фабрика књига/Наклада Јесенски и Турк, Београд/Загреб 2004. Драговић-Сосо, Јасна, *Спасиоци нације*, Фабрика књига, Београд 2004.

⁹ Према подацима изнетим у књизи Слободана Ристановића *Вукови сабори*, први Републички одбор Вуковог сабора чинили су: председник Милан Ђоковић, књижевник и председник Културно-просветне заједнице Србије; чланови: Живан Берисављевић, републички секретар за образовање, науку и културу; Десанка Максимовић, књижевник; Милојко Друловић, директор Новинско-издавачког предузећа „Политика“; др Михаило Стевановић, професор Филолошког факултета у Београду; др Војислав Ђурић, професор Филолошког факултета у Београду; Ђуро Гавела, управник Вуковог и Доситејевог музеја; Верољуб Павловић, директор Заједнице културних установа у Шапцу; Милорад Гајић, позоришни редитељ из Ваљева; др Димитрије Вученов, професор Филолошког факултета у Београду; Стојан Ђелић, председник Скупштине Републичке заједнице културе; Миладин Вилотић, председник Скупштине општине Лозница; Никола Кандић, управник радничког

карактера, веома бројан, са мноштвом чланова из свих република и покрајина да би се задовољили захтеви присутности „по кључу“. Према записницима с почетка седамдесетих види се да се у рад укључују готово сви чланови Одбора и Ораганизационог одбора и да се воде веома садржајне дискусије о „карактеру, физиономији и организацији Вукових сабора“.¹⁰ Проблеми које су затекли чланови првог Одбора и које су они издвојили, углавном су исти они са којима се и данас сусрећемо. Нека запажања о раду тог првог Одбора могу бити интересантна. У записницима са седница у периоду 1970-1972. запажамо живо учешће Добрице Ћосића у расправама о Вуковом сабору. Његово име је и у списку чланова Одбора, али га нема у званичним документима који касније прате историјат Сабора. Добрица Ћосић је у Одбор Вукових сабора ушао као председник Српске књижевне задруге, на чијем је челу био од 1969. године, када је и формиран први Одбор.¹¹ Његово име не налази се међу члановима Одбора од октобра 1972, када је приморан да оде са места председника СКЗ. Његове дискусије по питању Вуковог сабора садржале су оцену да Вуков сабор треба да буде искључиво ствар Србије. На састанцима у том периоду једна од кључних дилема јесте управо инсистирање на томе да се треба јасно одлучити „да ли /је/ Сабор српски или југословенски било да је реч о садржају програма, организацији или финансирању“. Ставови сличне онима које је заступао Добрица Ћосић имао је и професор Филолошког факултета Војислав Ђурић, који је био члан Одбора у истом периоду када и Добрица Ћосић. Стојан Ћелић се у одбору Вукових сабора задржао тек нешто дуже. Иначе, сви закључци које је Одбор доносио у вези са организовањем Сабора давани су на увид Секретаријату општинског комитета Савеза комуниста, Општинској конференцији ССРН, Већу синдиката, Савезу бораца, Савезу омладине, који су оцењивали рад Одбора. Исте структуре су и на Републичком нивоу давале своју оцену. Добрица Ћосић је у том периоду покренуо и питање беседника на Вуковим саборима. Наиме, Вуков сабор је од свог постанка као битан елемент свог садржаја имао иступ одабраног говорника. Добрица Ћосић је приметио како су годинама то били људи из политичких структура. Он се залагао да то ипак буду „личности које нешто значе у нашој култури, односно, ту личност треба бирати с обзиром какво је њено деловање у култури и шта иза ње стоји као дело.“¹² Он је такође

универзитета у Лозници; Живорад Гајић, председник Културно-просветне заједнице Лозница.

¹⁰ Записник са седнице Републичког одбора Вуковог сабора, јануар, 1970.

¹¹ Миладин Вилотић, председник Општине Лозница од 1969. до 1974, у разговору вођеном августа 2004. каже да је он „издигао Вуков сабор на републички ниво.“ И то тако што је са Говозденом Јованићем био друг из скојевских дана, „а он је био главни у култури.“ Вилотић тврди да је он предлагао Ћосића за члана Одбора јер су били другови још из ратног времена, али је тај „предлог одбијен јер је Ћосић био дисидент.“ На тврдњу да је Ћосић ипак био члан Одбора, Вилотић одговара: „Да, али кратко.“ (Интервју аутору, августа 2004, Музеј Јадра).

¹² Записник са седнице Републичког одбора Вуковог сабора од 11. 1. 1972.

инсистирао и на томе да се Одбор Вукових сабора обрати Заводу за проучавање културног развитка и да се договори:

„о спровођењу анкете међу уметницима, научницима, културним радницима, удружењима и установама ради добијања мишљења, предлога, сугестија у погледу програма и организације Вукових сабора;

о припреми програма развоја културе у Лозници у области библиотекарства, заштите споменика културе, развијања и програмирања музичке, позоришне, филмске, ликовне уметности и културе, изградње објеката за установе у области културе, развијања културних делатности на селу и стварања услова за бржи и свестранији развој културе у Општини Лозница у раздобљу до 1980.“¹³

Војислав Ђурић и Добрица Ћосић залагали су се да на завршној свечаности један од програма буде посвећен приказивању народних умотворина. То би радили студенти, професори и асистенати Академије за позориште, филм, радио и телевизију. Ово је један од ретких њихових предлога који је на Вуковим саборима имао своју реализацију и то у дужем временском интервалу. Њих двојица су се залагала и за то да Сабор „мора имати што више културне садржине, а што мање пригодног“ (овде реч „пригодног“ звучи као ефеуизам за политичко).

Први Одбор Вуковог сабора расписао је конкурс за дело које би било изведено на завршној свечаности на саборишту. Тако је 1971. године на саборишту изведена кантата Душана Радића „Вукова Србија”. Конкурс често није давао очекиване резултате. Једини узрок слабом одзиву уметника и лошем квалитету понуђених дела чланови Одбора су налазили у кратком року који је уметницима био на располагању. Међутим, разлози су били, чини се, сасвим друге природе. Иако је конкурс имао веома демократско решење, у условима строге цензуре коју је сваки текст и уметник пролазио, а коју су спроводили чланови конкурсних комисија, који су, опет, своје одлуке морали пружити на увид разним политичким структурама као што су комитети, општинске конференције ССРН, Веће синдиката и слично, прави ствараоци имали су веома мало разлога да учествују на конкурс са неким заиста већим амбицијама. Уједно, то дело је имало незавидну судбину да више никада или веома ретко буде извођено. Тако да су и наредни одбори Вуковог сабора често били приморани да узимају неко готово дело и на брзину га прилагођавају потребама завршне свечаности. Или, пак, да међу члановима Одбора бирају онога који ће написати или режирати дело према диктату политичког тренутка. Сведоци смо чињенице да се на Сабору тешко излазило из зачараног круга: чланови одбора-организатори –извођачи програма. Из године у годину све исти људи.

¹³ Исто.

Почетком 1972. године, посебним залагањем Добрице Ћосића и Војислава Ђурића на састанцима Одбора Вукових сабора, покренута је иницијатива за оснивању Вукове задужбине. Та иницијатива је била „свесрдно прихваћена“ јер би помогла „финансирању и организовању и самог Сабора“.¹⁴ Међутим, већ током те године иницијатива се разводњава. Иницијатори са врха политичког естаблишмента добијају замерке на текст основног плана. У тим примедбама се каже да се Задужбина ограђује од Сабора и „добија шире димензије“ (као да је то нешто лоше, прим. аутора). Гојко Милетић, републички секретар за културу, изнео је примедбу да не треба журити са оснивањем Задужбине, као и да „појам задужбина није баш најсрећније решење... исфорсиран је стари стил“.¹⁵ Војислав Ђурић је на тој седници одговорио Гојку Милетићу да он не зна „ниједну српску задужбину која је одиграла регресивну улогу, па да, отпада и једини разлог због кога би се од ове речи могло зазирати“. Међутим, после овог састанка, када се и говорило о Вуковој задужбини, говорило се „Фонду Вука Караџића“,¹⁶ чији би оснивачи биле установе које носе име „Вук Караџић“ или се, пак, уопште није говорило. Оно што је приметно када је реч о раду Одбора у прве две године његовог постојања, то је да су дискусије вођене у доста либералној атмосфери и да су чланови Одбора, мање или више, имали јасну визију шта би требало радити и куда усмеравати Сабор како би он постао права културна манифестација, окренута савременим збивањима у култури. Међутим, 1973. године, са увођењем критеријума морално-политичке подобности,¹⁷ више никаквог говора о сукобу мишљења није могло бити. У Одбору Вукових сабора више нема ни оних људи који су одистински желели да нешто учине у погледу трајне измене садржаја програма или начина организације и финансирања.

Добрица Ћосић, Војислав Ђурић као и Стојан Ћелић, судећи и према њиховим каснијим иступима, залагали су се за то да Сабор постане место представљања српске културе, као и да Вук не буде третиран као „интернационална појава“ без неког битног одјека у свим сегментима друштва. Њихова идеја о оснивању Вукове задужбине и огранака није наилазила на одушевљење, тако да је други пут у нашој друштвеној историји

¹⁴ Записник са седнице Републичког одбора Вуковог сабора од 13. јуна 1972.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Записник са седнице Републичког одбора од 4. 5. 1973.

¹⁷ Морално-политичка подобност је, заправо, скуп идеолошко-политичких уверења, верност и ангажованост, по којима је одређивана припадност владајућој и повлашћеној класи. Готово искључиво морално-политичко подобни могли су се надати месту у структурама државних, партијских, војних и других власти. Оцени о морално-политичкој подобности подлежали су сви грађани Југославије од 1973. године који су претендовали на чланство у Партији или на неко руководеће место. Као доказ о морално-политичкој подобности било је неопходно доставити формалну карактеристику надлежног партијског тела.

пропала идеја оснивања Вукове задужбине. Прва је била покренута 1937. године, о чему је у овом раду већ било речи.

Оно што је задавало највише бриге члановима првог Одбора, што се може видети из извештаја и записника, јесте следеће: а) да ли је Вуков сабор пригодна манифестација, културна свечаност, народни сабор? б) шта у садржају програма нудимо – савремена културна достигнућа у српској култури или, шире, на југословенској уметничкој и културној сцени? в) да ли окосницу чине дела инспирисана Вуковим животом и радом или само дела о Вуку? г) да ли је концепција таква да нас занима само приказивање народног стваралаштва некада и сада? На ова питања ни до дана данашњег, када је Вуков сабор у питању, нико није одговорио. Узрок тадашње недоумица око изгледа и концепције ове значајне манифестације лежао је у чињеници да културна политика није подржавала постојање различитих културних потреба и испољавања, сходно унифицирајућој идеологији Савеза комуниста. Култура, а поготову ова културна манифестација, није била у стању да се извуче из раља политике. Оно што се лако да увидети јесте чињеница да је у одборима Вукових сабора од самог његовог настанка (мислим пре свега на активне учеснике у раду одбора) било веома мало правих, истинских стваралаца у култури и уметника, а више људи из политичких структура и власти. То је оно што је ову манифестацију одувек чинило отворено политичком.

Са увођењем критеријума морално-политичке подобности 1973. и усвајањем Устава 1974. долази до неких битних промена, пре свега у раду Одбора Вукових сабора, па и у садржају програма, о чему ће у наставку бити више речи.

Први Одбор Вукових сабора остаће упамћен и по томе што је покренуо лист „Вуков сабор“, са намером да популаризује ову манифестацију и да још један „допринос демократизацији културе“. Лист је издавао Вуков и Доситејев музеј из Београда, чији је директор Ђуро Гавела био главни и одговорни уредник, док су чланови Одбора чинили његово уредништво. Лист је штампала „Политика“. Излазио је само једном годишње, у дане Сабора. Лист је био кратког даха, наиме изашла су само четири броја. Невоља овог листа била је у томе што се Сабором и збивањима на њему бавио са „закашњењем“ од годину дана. Наиме, окосницу садржаја часописа увек је чинио прошлогодишњи Сабор, као и апологетски текстови о Вуку и манифестацији њему у част. Последњи број изашао је 1973, а од наредне године „Политика“ је, уз суботњи додатак, увек пред Вуков сабор штампала прилог у боји, који је говорио о предстојећој манифестацији. Ова медијска пажња и брига, као и директни ТВ преноси, говорили су о томе колико је идеолозима Комунистичке партије било важно да се свима који нису дошли у Тршић омогући да чују „шта поручује велики Вук“, односно шта имају да нам саопште они који се „користе“ његовом ауром.

Сабор као ритуал евокације

Вуков сабор је 1970. задобио своју трајну физиономију у виду годишњег ритуала са основном тенденцијом да буде „узорна и значајна смотра српске културе“.¹⁸

С обзиром на то да се Миодраг Демић, сценограф, истакао и „највише допринео да је извођење драме „Вожд“ у живописним лепотама и природном декору Тршића деловало веома снажно и убедљиво“¹⁹, он је добио задатак да осмисли церемонију завршног дана Вуковог сабора. Његова основна и полазна идеја гласила је „у част слављења Вука и његовог дела Сабор би морао пружити далеко осмишљенији, садржајнији и симболичнији доживљај од вашарског шаренила.“²⁰ Креатори збивања осмислили су да у природном амфитеатру присутни најпре чују звук фанфара, који би стизао из дубина разгарнате шуме која окружује простор, потом би из центра збивања – „зеленог котла Тршића“²¹ – одјекивала Мокрањчева „Химна Вуку“, док би младић и девојка подизали заставу Вукових сабора. Стихови др Владимира Јовичића „Сељаче/гољо/каурине/докторе/чобанине“, које су глумци увек пуних плућа изговарали, враћали би се као ехо са оближњих пропланака. Након тога, излазио је главни говорник (касније беседник) да окупљеном народу саопшти неке скривене истине. Следио је потом програм у виду рецитала, позоришних представа, опера, концерата, наступа хоров. Мање званични део следио је у виду тзв. „Поподневног саборског посела“.

Природни амфитеатар, где је 1964. изграђена позорница, пружио је идеалне услове редитељима овог церемонијала,²² који се већ готово четири деценије одиграва по истом протоколу, да створе један од несвакидашњих годишњих масовних окупљања људи.

Моћна богиња политичке митологије – Природа, увек се некако нађе у служби свих режима. У случају Вуковог родног места, она је значила „чистоту, а зелени катао Тршића обавезује на то да се дрвеће и цвеће воли и да воде теку слободније“.²³ У таквом амбијенту, уз све друге елементе ритуала евокације, осмишљеног да нас подсети на неке стереотипе који леже у основи нашег колективног идентитета, није било тешко пробудити емотивна колективна својства једне заједнице. Емоције којима ритуал даје маха јесу емоције заједнице, а сваки припадник заједнице у току трајања тог ритуала

¹⁸ Вуков сабор, бр.1, 20. 9. 1970.

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

²¹ Архитекта Михаило Митровић у „НИН“-у, септембар, 1973.

²² Да не би дошло да терминолошке забуне важно је напоменути да се појам *ритуала* алтернативно или упоредо користи са појмовима *церемонија*, *светковина*, *спектакл*, што зависи од тога који се аспект појаве истиче у први план.

²³ Архитекта Михаило Митровић у „НИН“-у, септембар 1973.

интегрише се у друштвени поредак.²⁴ На таквом месту и у таквом тренутку као што је завршна свечаност Вуковог сабор вешто се величају доминантне вредности заједнице, постављају модели мишљења и понашања, које појединци затим у свакодневном животу имитирају. Церемонијал-мајстори у Тршићу имају моћно оружје – Вука и Вуково огњиште. За народе који живе на овом простору реч *огњиште* има специфичну тежину: огњиште је централно место у кући „зборно место породице и породичне задруге... Поред огњишта о свему се договара и издваја прече од пречега.“²⁵ Ослањајући се на ову симболику огњишта и зборног места, настала је читава идеја о обнови Вукове куће, за коју стручњаци кажу да ни близу није могла да изгледа тако како су је обновитељи направили 1933. Тип куће за коју тврдимо да је Вукова настала је у Србији тек тридесетак година после Вуковог рођења, када је он већ увелико био у Бечу. Ово је само још једна потврда тога да је научна истина у другом плану када су идеологија и симболички поредак у питању.

Овде је важно напоменути, ако већ говоримо о Сабору као „годишњем државно-партијском ритуалу“, да политички ритуали имају различите формалне могућности којима се изражава садржај и помоћу којих се утиче на нормирање ставова. „Неколико формалних принципа играју карактеристичну улогу у обликовању ритуалног материјала. Први основни принцип заједнички готово свим политичким светковинама, у различитим политичко-културним окружењима је традиционализација.“²⁶ На примеру Вуковог сабора та традиционализација је значила постављање конкретног политичког садржаја или идеологије на шире традицијске основе културе у којој настаје и потенцирање тих традицијских елемената кроз призму имена и дела Вука Ст. Караџића. Овај формални принцип и његово усаглашавање кроз различите идеологије може да се прати током читавог трајања Вуковог сабора.

Други принцип у обликовању ритуалног материјала, који се такође може пратити током трајања и настајања Вуковог сабора, јесте формализација.²⁷ Она се огледа како у јасном дефинисању тока церемоније, од химне, заставе, протокола, беседе и беседника до стриктно прописаних могућности у избору садржаја „културно-уметничког програма“. Приметно је

²⁴ Јелена Ђорђевић о делотворности политичких ритуала пише: „Појединци се осећају саставним делом ‘јединственог бића заједнице’ чија се егзистенција пројектује у неку вишу трансцендентну раван. Као такав, ритуал обезбеђује стање *communitas*, што значи посебно егзистенцијално стање, ‘парадоксално’ и несводиво на уобичајена и свакодневна друштвена искуства.“ Види: *Енциклопедија политичке културе*, 1018-1025, или *Празници, светковине, ритуали*, Култура 73/74/75, Завод за поучавање културног развјатка, Београд 1986.

²⁵ Влаховић, Петар, *Србија*, Стручна књига, Београд 2002, 189-190.

²⁶ Ђорђевић, Јелена, *Енциклопедија политичке културе*, о овоме види: Стивен Љукс: *Политички ритуал и друштвена интеграција*, Култура 73/74/75, Завод за проучавање културног развјатка, Београд, 1986, 140-162.

²⁷ Види: Љукс, Стивен, *Политички ритуал и друштвена интеграција* у: Култура 73/74/75.

да су принципи формализације ритуала ригиднији уколико су друштвени односи мање демократични.

Напоменули смо већ да је саставни део церемонијала било и подизање заставе са Вуковим ликом. Врло добро се зна да застава у очима окупљеног народа даје ауторитет онима који је подижу и то ауторитет чувара националног историјског памћења. Поред ове заставе Вукових сабора, деценијама се вијорила и државна застава друге Југославије. Веома значајна тачка церемонијала била је беседа, односно много више говорник сам, него оно што он има да каже. Беседник је на Сабору одувек био човеке из врха партијске олигархије или културни радник делегиран од стране власти. Сабор, који се из године у годину понављао, окупљенима је давао осећај ауторитарног комфора и сигурности, јер је пружао уверење да тумачења и мишљења која добијају путем беседе деле са њима утицајни и моћни људи. Велики број публике на саборишту и ТВ преноси са бројним аудиторијумом стварали су уједно утисак да становишта која изражавају беседници, као и поруке које шири садржај културно-уметничких програма, дели огромна већина припадника заједнице. У том смислу, Сабор је постао формула помоћу које су обликована одређена становништва која је нека особа требало да прихвати како би „пришла“ заједници и помоћу којих су се појединци ослобађали обавезе да траже и обликују сопствено виђење. Сабор је „самоуправљачима“ пружао осећај да култура припада њима. Уједно, негована је и илузија да постоји повратана спрега између власти и народа, односно Партије, тј. њене идеологије, и идеолошких ставова радничке класе, тј. народа.

Сабор се од 1970. до 1981. увек завршавао Бранковим колом, симболом братства и јединства, у тумачењу фолклорних ансамбала културно-уметничких друштава. Приметно је на фотографијама из седамдесетих година да су се у Бранково коло хватали наизменично играчи обучени у радничке униформе и у ношње свих народа и народности. Коло се вило испод Вукових и југословенских застава.

Овај ритуал, проистекао из потребе тадашњег режима, остваривао је своју монолитност масовним учешћем бројних хорова, драмских уметника и оркестара. Бројна публика која се тискала око позорнице одавала је утисак снажне везе власти и народа.

Хорови који су учествовали на завршној свечаности Сабора бројали су и по 400 учесника, многобројни су били и оркестри који су најчешће свирали на саборишту у тим првим годинама осме деценије – Оркестар Дома ЈНА и Оркестар милиције. Они су својим униформама и бројношћу давали утисак монолитности, поготову у режимима који су потенцирали ратничке традиције народа на чијем су челу.

Dajana Đedović

The Memorable Location of Trsic: a Space of Annual Ritual of Evocation Vuk' Assemblies During the 1970's

Seventy five years has passed since the foundation of Vuk' assemblies thus providing a good opportunity for analysis of instrumentalization, ideologization and political affairs connected with the manifestation, in the light of different social orders and cultural politics. This is a very special manifestation, dedicated to the “reformer of the Serbian language”, Vuk Karadzic, who provoked a creation of a special social myth in Serbian culture.

Key words:

Vuk' assemblies,
ritual, ideology,
politics, emotions,
symbolic order

Old festivities, such as assemblies and many other rituals had given a sense of stability and continuity to the people, while they provided at the same time, security and sense of belongs to the society that rejected tradition. A need of the mass for this kind of celebration and rituals has corresponded with the interest of the ruling political and intellectual elite, to obtain status quo, a certain social and political order. Every political movement that comes close to Vuk could count for one piece of his aura. This is the reason why Vuk' assembly had managed to continue, as a central state/national manifestation through different time periods, since the time of the Kingdom of Yugoslavia, to period of socialism, as well as in times of national euphoria, till the period of transition.

In the 1970, the assembly has got its permanent structure, as an annual ritual, with a basic tendency to be “an exemplary and significant parade of the Serbian culture”.

The natural amphitheatre in the memorial complex in Trsic, with a scene made in 1964, has provided ideal conditions to the directors of this ceremony; it is held for almost four decades according to the same protocol, to attract mass gathering on an annual basis.

The mighty goddess of political mythology- the Nature- is somehow always present in the service of totalitarian regimes. In the case of Vuk's birthplace, it signifies “purity, while green cauldron of Trsic requires trees and flowers to be loved and free flow of its water”. In such ambient, along with all the rest elements of a ritual of evocation, aimed to remind us on some stereotypes buried deep in the basis of our collective identity, it was not difficult to evoke emotional collective characteristics of a community. Emotions aroused during the ritual are emotions of a given community, and thus each member could be integrated into a social order. The final celebration of Vuk' assembly emphasizes the dominant values of the

community, posts models of thinking and behavior, which individuals imitate later on, in a real life. The people in charge with this manifestation have powerful weapons- Vuk himself and his hearthstone. For people living in this area, hearthstone is of a special importance: it is a central place in a home, a collective place of a family and extended members. It is a place where people gather to talk and discuss things. This very idea of the symbolism carried in hearthstone was behind an attempt to renew Vuk's house; however, many professional remarked that the renewal could bring back to life an original house, renewed in 1933. This type of house has been made some 30 years after Vuk was born, when he was already residing in Vienna. This is just another confirmation that scientific truth is not taken into account in front of ideology and symbolic order.

Јована Диковић

jokileto@eunet.rs

Политичка инструментализација Вукових сабора од 1987. до 2005. године

У оквиру Вукових сабора одржаних у периоду од 1987. до 2005. године пратили смо однос политичке и културне елите како према личности Вука Караџића, тако и према осталим важним симболичким потенцијалима српског друштва. Из перспективе двају дискурса, националистичког и европског, анализирали смо однос према националним вредностима и симболима, који је варирао у односу на политички курс Србије. Под окриљем Сабора као културног догађаја (иако су превасходни културни и едукативни мотиви ове манифестације били неретко занемаривани) у наизглед аполитичком амбијенту емитовале су се прецизне политичке поруке и стварале многоструке могућности за успостављање политичког легитимитета.

Увод

Посматрајући период од 1987. до 2005. године, на који се ограничава наше истраживање,¹ током кога су се одржавале манифестације Вукових сабора,² могу се издвојити два референтна оквира из чије перспективе можемо сагледати природу односа који је јавност имала према лику и делу Вука Караџића и другим важним националним симболима.

Кључне речи:

политичка инструментализација,
Вуков сабор, Вук Караџић,
националистички дискурс,
европски дискурс

¹ Главни извор истраживања чине одабрани делови текстова архивираних штампе, дневних и недељних новина (*Политика*, *Вечерње новости*, *Експрес политика*, *Борба*, *Глас*, *Илустрована политика*, *Нин*, *Време* ...) у периоду од 1987. до 2005. године, чију тематику чине Вукови сабори. Надаље, у раду су представљени одабрани цитати говорника с главних свечаности и Саборских дана, који су послужили као илустрација политичке и политичко-медијске инструментализације Вукових сабора и лика Вука Караџића.

² Вукови сабори се традиционално одржавају од 1933. године у Тршићу и то углавном у трећој недељи септембра. Завршним свечаностим Вукових сабора претходе Саборски дани, који се обележавају и у Београду и у Лозници.

Један од основних критеријума на основу кога смо извршили одређење дискурса јесте однос према националним вредностима (национални симболи, народна култура, историјски догађаји који се у српском народу памте као најзначајнији, истакнуте личности из прошлости, као и српска традиција у ширем смислу). У зависности од тога какав је доминантан вредносни став учесника Вукових сабора пројектован о српској националној култури, српском народу, српској земљи, Западној култури и европским интеграцијама, тј. каква је реторика коришћена на манифестацијама Вукових сабора, одредили смо два дискурса: националистички и европски.

У оквирима националистичког и европског дискурса, представе о Вуку Караџићу подвели смо под један шири социолошко-политички контекст у коме он не фигурира само као вешт дипломата и историјска личност одређених заслуга, већ представља један од националних симбола српског друштва. Као симбол он може да емитује разна значења, која се бирају на основу тога шта културна и политичка елита промовишу као приоритете српског друштва. У том смислу, кроз политичку инструментализацију његове личности читава се однос представника власти и медија према српском и европском друштву. Другим речима, представе о Вуку Краџићу надаље ћемо третирати као битну одредницу у опису друштвено-политичких тенденција у Србији од 1987. до 2005. године. Један од разлога таквог приступа лежи у томе што се неретко личност Вука Караџића користила као синоним за народ.³ Узимајући у обзир да се он у одређеним интелектуалним круговима сматра идејним творцем и креатором Народа, представе о Вуку Караџићу кроз објективе два дискурса, националистичког и европског, можемо анализирати кроз импровизовану формулу Вук-народ-власт.

Националистички дискурс

Кроз призму националистичког дискурса, лик Вука Краџића посматрамо у односу доминантних политичких структура (у периоду од 1987. до 2005. године) према њему као према индивидуи и као према представнику колектива. Тај двоструки однос не само да гради вредносни суд о Вуку Краџићу и о српском друштву, већ утиче на успостављање пожељаног вредносног става према Европи и земљама из окружења. Националистички дискурс можемо разложити на два периода у којима је националистичка реторика имала различите импликације.

У оквиру првог периода, од 1987. до 2000. године, издвајамо периоде милитантног национализма. Они су се протезали од 1988. па све до 1995.

³ Треба нагласити да се у појединим интелектуалним круговима оспорава важност и квалитет Вукових реформи. Сходно томе, Вук Караџић фигурира као личност која је уназдила, а не унапредила српску културу, и која је све принципе грађанске културе потиснула зарад популарисања сељачке културе. Тако се међу њима Вук Караџић не сматра једним од важнијих креатора српског Народа, већ у најрадикалнијој верзији, бечким шпијуном, страним плаћеником, дворском улицицом итд.

године, када се поред распада СФРЈ догодио и грађански рат у Босни и Херцеговини и у Хрватској, санкције, политичко-културна изолација Србије итд. Друга јака плима милитантног национализма јавља се током 1998. и 1999. године, када је Србија бомбардована због војних интервенција на Косову и Метохији. Дакле, периоди од 1988. до 1995. и од 1998. до 1999. године значајни су по ангажованој националистичкој политици која је за циљ имала мобилизацију становништва око пропагираних државних интереса. Они су се превасходно односили на регионе захваћене ратом, које је требало одбрани и сачувати у оквирима тадашњих српских територија, потом на оправданост и неминовност великог броја жртава и, на крају, на легитимност и ваљаност владајућег политичког режима.

Реторика Вукових сабора од 2002. до 2005. године, с променом режима Слободана Милошевића и успостављањем демократске власти, донекле бива индоктринирана демократском парадигмом. У оквиру овог периода већи је утицај европског обрасца прихватања културног плурализма, али уз балансирање „природни етноцентризам“, с акцентом на духовним вертикалама српског друштва. Сходно томе, такав тип национализма могли бисмо назвати „демократским национализмом“.

Током 1987. године, у којој је обележена двестогодишњица рођења Вука Стефановића Караџића, националистичку еуфорију на Вуковим саборима можемо посматрати као најаву предстојећег распада СФРЈ. Та година, како због велике посећености Сабора тако и због доласка угледних личности из света политике и црквених великодостојника, била је индикативна и због почетака ангажованијег националистичког обраћања колективу.⁴ Том су приликом не само политичари већ и медији пропагирали лик Вука Караџића као искључиво српског националног борца⁵, што у годинама пре 1987. није био случај. Вук Караџић, човек који је уобличио већину кључних симбола српства, и сам постаје његов симбол, а помпа с којом се он слави постаје симбол промене односа према српској нацији и традицији.⁶ Чини се да од 53. Вуковог сабора почиње учестала политичка инструментализација његове личности у сврхе конструисања српске националистичке идеологије. На тај начин, у широј јавности, па и у оквирима

⁴ „Поводом 200-годишњице Вуковог рођења у Тршићу се ове године, примећено је, ширило посебно расположење. Дошло је више људи него икада. Дошло је више политичара него икада.“ Слободан Релић, *Живи Вук*, Илустрована политика, 20. 09. 1987.

⁵ У годинама пре 1987. Вук Караџић је слављен као ујединитељ југословенских народа. У духу опште југословенске идеје, поред Вука Караџића, славио се култ Јосипа Броза Тита и култ братства и јединства.

⁶ Слободан Наумовић, *Употреба традиције. Политичка транзиција и промена односа према националним вредностима у Србији 1987-1990*, у: Културе у транзицији, ур. Мирјана Прошић-Дворнић, Плато, Београд, 1994, 103.

анализираног националистичког дискурса, личност Вука Крацића представља комплексан спој представа о народном хероју и револуционару, мисионару и политичком савременику⁷. Он се слави као српски национални идеолог и баштиник српске културе. Од тог периода Вук постаје једна од политичких икона нове политичке религије, коју је, условно говорећи, инаугурисао Иван Стамболић, речима: „Вук је човек-народ.“⁸

У светлу неизбежне државне кризе, под којом су се урушавали сви облици друштвених структура, у Србији је наступио нативизам и потрага за одавно заборављеним коренима. Такав модел понашања отворио је врата народњачком дискурсу, у оквиру кога народна патријархална култура представља оличење вредног и аутентичног, а народни јунаци из прошлости постају битан део садашњости. Сходно томе, Вук Караџић је као народни херој поново враћен у токове тадашње политичке стварности и постао симбол свега српског: упорности, херојства, неустрашивости и издржљивости. „...Он оваплоћује читав народ, са свим његовим друштвеним слојевима и димензијама: он га свеобухватно оваплоћује и тиме што носи у себи читаву његову историјску судбину: прошлост, садашњост и будућност. Поистоветити се с њим значи, наравно, изгубити лична својства, одустати од сопственог идентитета; међутим, то истовремено значи пронаћи целокупни свој колективни идентитет, стопити се душом и телом с мајчинском заједницом.“⁹

⁷ У већем броју манифестација Вукових сабора постоје многи примери који указују на политичку актуализацију Вука Караџића. Наводимо само неке од примера.

На 53. Вуковом сабору, одржаном 1987. године, Иван Стамболић, као главни говорник, поручује: „(...)Највећи син српског народа читавим својим животом и делом и данас поручује: У се и у своје кљусе! (...) *Што би Вук сигурно оценио најгорим.* (...) Уместо претњи и осветољубља *Вук саветује* разум и праведан мир на вазда узаврелом балканском простору.“ (подвукла Ј. Д.) Милка Лучић/ Душан Пејак, *Данас бисмо морали поновити вуковски подвиг*, Политика, 21. 09. 1987.

Академик Мирослав Пантић на 54. Вуковом сабору, одржаном 1988. године, констатује: „Али Вук није за нас само предмет изучавања; на изврстан начин он је и наш савременик.“ (подвукла Ј. Д) Аноним, *За општу ползу*, НИН, 25. 09. 1988.

Академик Матија Бећковић на Вуковом сабору одржаном 1990. године истиче да Вук Караџић „уз Светог Саву и Његоша чини свето тројство српске културе.“ М.Влајић/ Д.Вукашиновић, *Вук-име народа*, Вечерње новости, 17. 09. 1990.

На 57. Вуковом сабору, одржаном 1991. године, тадашњи председник Народне скупштине Републике Србије Александар Бакочевић описао је Вука на следећи начин: „Изникао из најдубљих народних извора, *Вук нам и данас стиже* у добар час: *долази да нас подржи и оснажи, да подсети и окрепи* вечном свежином неисцрпних народних рудокопа.“ (подвукла Ј. Д.) Танјуг, *Духовно сабирање српства*, Борба, 16. 09. 1991. године.

Некадашњи министар културе Бранислав Лечић је на свечаности Саборских дана, које предходе Вуковим саборима, Вука назвао *мисионаром и пророком српске културе*. Д. Пејак, *Бити модеран значи поштовати свој корен*, Политика, 11. 09. 2001.

⁸ „Из народа је црпео своју снагу као Антеј из земље.“ Д. Дражић, *Неопростива је малодушност пред изазовима времена*, Борба, 21.09.1987.

⁹ Раул Жиранде, *Политички митови и митологије*, Библиотека XX век, Београд 2000, 90.

Идеализована и слављена прошлост била је од пресудне важности за разумевање друштвене стварности XX века. Највећим делом славила се деветанаестовековна историја која је за српски народ била од пресудне важности због успостављања државне независности и националног освешћења. Чинило се да се политичка елита деведесетих година XX века поистоветила са носиоцима деветанаестовековне револуције. Уколико се апстрахују хронолошки оквири, долази се до закључка да је постојала ситуација која је у великој мери подсећала на ону с почетка деветнаестог века. Током деведесетих година XX века, у милитантној атмосфери, скоро целокупан крем политичке и културне елите је заговарао националну државу. Колектив је требало мобилисати око једног циља, а то је ослобођење од непријатеља, само што непријатељ више није било Отоманско царство, већ државе из бивше СФРЈ, тј. Хрватска и Словенија, а потом Босна и Херцеговина. Дакле, иако историјски оквири нису били у потпуности идентични, мотив је био исти. Следећи цитат академика Матије Бећковића говори о тегобном друштвеном тренутку у коме је требало освежити колективно памћење на револуционарну прошлост. Његову изјаву можемо протумачити као неку врсту „призивања“ Вука Караџића, који из прошлости долази у садашњост и носи поруку судбинске патње, али и несаломивости српског народа.

„Ово је био вучји народ и пре Вука Караџића, народ који је веровао у вучије божанство и који су чували вучји чобани. Вук Караџић се није случајно појавио кад и Карађорђе, јер „спољашње одбране нема без унутрашње слободе“. Све што је хтео, мислио и учинио, намеравали су и други, пре њега, али су одустајали, једини је Вук остао непоколебљив. Зато се морао понижавати, туђиновати, гладовати, заложити и главу. Да ли је то наша цена за сваку размену новина, за велику истину и истинску величину, (...)“¹⁰

Један од разлога због којих постоје митологизоване представе о Вуку Краџићу јесте да он представља симбол прекретнице. Његова личност увек значи раскид с прошлошћу која је била мрачна и непросвећена. „Он се потврђује и одређује кроз дати тренутак, у непосредној садашњости обележеној пропадањем, збрком или мраком; али са њим, захваљујући њему, оно што је „после“ разликоваће се од онога „пре“.¹¹ С обзиром на то да је политички мит о Вуку Краџићу заснован на историјској реалности, процес његове хероизације подударао се с потребама српског друштва на крају XX века. Он представља сублимацију деветанаестовековних националних тежњи и националистичког, патријархалног, идолопоклоничког, народњачког и традицијског политичког мишљења и делања деведесетих година XX века.

¹⁰ Велиша Крсмановић, *Без унутрашње слободе нема спољашње одбране*, Борба, 17. 09. 1990.

¹¹ Раул Жирарде, н. д., 91.

Вукова „мисија“ тако уједно постаје мисија креатора¹² српске политике и политичара, који су на неки начин, мање или више, тежили да поприме лик Спаситеља нације и који су у том духу оживели и актуализовали одређене идејне сегменте деветнаестовековне револуције. Због тога националистички дискурс, који обухвата периоде од 1988. до 1995. и од 1998. до 1999. године, у себи садржи милитантну ноту, јер су окосницу српског национализма чиниле нарације о неминовној борби за спасење српства и српских територија. Подстрек таквом национализму дао је главни говорник 59. Вуковог сабора, одржаног 1993. године, академик Михаило Марковић.

„Захваљујући Вуку, као уосталом на други начин и Његошу, ми смо као народ усвојили неке исконске опет – људске моралне поруке. Те поруке, тај морал усправности, безмерне храбрости, великодушности и људског достојанства прихватала је с кућним васпитањем, с првом школском лектиром, свака генерација српског народа. Зато су Срби у току вишевековне историје у свим критичним ситуацијама одлучивали и делали на исти начин. Готово никад прагматички, готово увек етички. Другим речима, нисмо прорачунавали да ли нам је успех обезбеђен, да ли је цена слободе и независности можда превелика. Размишљало се увек супротно. Постоје ствари које се једноставно не смеју допустити. Постоји зло које не сме проћи, с којим се морамо суочити, коме морамо одолети. И то је све.“¹³

Потхрањивање ратне атмосфере било је директно повезано с продуковањем представа о непријатељима. Њихова институционализација не само да их је категорички сместила у државне непријатеље, већ их је транспоновала и у приватну сферу. Стереотипне и поједностављене слике о непријатељима доприносиле су развијању осећања угрожености, неприхваћености и отуђености из ширег европског политичког круга. Осећај изолованости био је у случају српског друштва пре свега субјективан, али се узгред поклапао с реалним изопштењем српске државе из светских политичких токова. Због тога још једном треба подвући важност политичких митова који су почели да се појављују у тренутку када су друштвене трауме постепено постајале психичке. „Само се тако може разумети суштина основне и најуочљивије функције мита: а то је ментално преустројавање људске свести(...). Мит има кохерентну, требало би рећи присилну логику.“¹⁴ Политичка имагинација не само да има снагу менталног преусмеравања, већ и обновитељску функцију друштвеног поретка. У вези с тим јесте и повратак

¹² Српска академија наука и уметности је одиграла значајну улогу у конструисању националистичке политике осамдесетих и деведесетих година XX века. Узгред, чланови САНУ били су у управном одбору који се бавио пословима организације Вукових сабора до 2001. године.

¹³ Душан Пејак, *Непогрешиво осећање историје*, Политика, 20. 09. 1993.

¹⁴ Раул Жирарде, н. д., 206.

изгубљеног српског идентитета (како колективног тако и индивидуалног), који се обнавља у слому државно-политичке сигурности деведесетих година XX века. Јачање колективног идентитета свакако је повезано и с фиктивном државном и војном безбедношћу. Подстрек борбеног српског потенцијала добро се огледа у изјави Љубомира Попадића, некадашњег председника СО Лозница, који је следећим речима отворио 60. Вуков сабор.

„Слутни ветрови и страшна знамења ослобођени из страшног календара усташке ордије обнављају свој говор мржње, разарања и бешчашћа. Охрабрење и подршку добијају од оних што су у размаку од само двадесетак година у овом веку два пута војаштили на Србију и оба пута се враћали поражени.“¹⁵

Поред употребе ратничке реторике, уз коју је увек ишла и демонизација непријатеља, битну улогу у распиривању мржње према непријатељу одиграло је историјско одређење Србије као угроженог региона око кога су неретко постојали интересни сукоби великих империјалистичких сила. Таква историја у политичким интерпретацијама пре је представљала ресурс из кога су се црпили извори за остваривање народног јединства методом заплашивања страним империјалним интересима. Чувена одредница Србије као „куће на сред пута“ у ратним годинама је добила свој замах и на тај начин још једном поткрепила селектоване историјске чињенице. Ауторитет и веродостојност одређених историјских извора, нису се доводили у питање, јер су они пружали потпору политичком режиму који је, на основу њих, репродуковао пожељне истине и стварао представе о недужности и, каткад, о наивности представника власти. Они су на тај начин своје учешће у актуелним политичким збивањима неутралисали, а главну одговорност за рат у бившој Југославији пребацивали на силе Запада. У таквом светлу, у јавној комуникацији је долазило до замене теза. Уместо да се потезало питање примене реалних стратегија за решавање друштвених проблема, власт се бавила откривањем духовности, стваралаштва и креативности које красе српски народ. Такав аутистичан и крајње ирационалан однос према горућим питањима још једном проналазимо у другом делу говора академика Михаила Марковића на 59. Вуковом сабору, одржаном 1993. године.

„Вуку се увек наново враћамо јер су нам неопходне вертикале и у прошлости и у будућности. Хоризонталама свуда наилазимо на границе и зидове. Свет који себе сматра хришћанским јер понекад иде у цркву, свет који себи ласка да је хуман јер стално прича о хуманитарној помоћи, и као хуманитарну помоћ по негде и по некима шаље устајале конзерве, лекове којима је прошао рок употребе и застарело оружје и осудио је наш народ на колективну робију, подигао ограде око нас, пресекао нам све путеве по кугли земљиној. Али није могао да нам одузме наше вертикале, ни

¹⁵ Душан Пејак, *Од духа до језика*, Политика, 16. 09. 1994.

природне ни духовне. Сунце је продужило да нас греје, кише и даље заливају наша поља. Из дубине земље и даље пристижу наша жита, траве и руде. То нам нису могли одузети. За разлику од неких далеких азијских земаља, где су и сву земљу затровали, овде то нису покушали, јер је превелик и оправдан био страх да ће лако доћи, али ће се тешко вратити. Још мање нам могу угрозити наше духовне вертикале, наше традиције, наше историјско памћење, корене нашег идентитета, нашу визију уједињеног, слободног, духовно и материјално богатог народа. Покушали су то многи силници у прошлости – без трајног успеха. Убудуће ће то можда пробати без насиља. Покушаће да купе наше новине, издавачке куће, радио станице, штампарије, школе, као и наше псеудоинтелектуалце, нарцисоидне, похлепне за било каквом славом, отуђене од сопственог народа. Али у томе могу само делимично успети. Постоји критична маса наше памети која никад неће бити на продају.“¹⁶

Након националистичког „празњења“, од 1995. године наступила је „миротворачка“ политика владајућег режима, а посебно Слободана Милошевића. Међутим, такво стање није потрајало дуго, јер се само након неколико година од рата са земљама бивше Југославије Србија упустила у поновне војне обрачунае, овог пута у име одбране српских територија на Косову и Метохији.

Други велики талас националистичке реторике јавља се у периоду између 1998-1999. године, у ком су ескалирали друштвено-политички сукоби на територији Косова и Метохије. У тренутку када је извесност краха тадашњих политичких структура била велика, поновиле су се митске теме. Међутим, овог пута је био примењен један други, можда најстарији – косовски мит. Косовски мит, као један од кључних симбола српског средњовековног страдања и губљења државне независности, више је приличио тадашњем тренутку од деветнаестовековних политичких митова који су славили успостављање државности. Лакше је, у ствари, било поистоветити се, како због драматизације српске патње, тако и због саме територије на којој се поново одигривало растакање српске нације. Иако је губљење реалних политичких позиција и ауторитета на Косову и Метохији било више него очигледно, таква слика се није презентовала, јер би то значило директно уклапање самог политичког поретка. Само годину дана пре бомбардовања, на 64. Вуковом сабору главни говорник др Добросав Бјелетић, тадашњи директор републичког Завода за уџбенике и наставна средства, пропагирао је слику никад војно и политички јаче Србије.

¹⁶ Душан Пејак, *‘Овде неће проћи’*, *Непогрешиво осећање историје*, Политика, 20. 09. 1993.

„У овом часу смо управо при крају још једног насртаја на наш интегритет и преживљавање као народа. Ако садашњи тренутак упоредимо с оним у коме смо били у часу разбијања претходне југословенске државе можемо бити задовољни што смо сачували српску државу у Босни и Херцеговини и што смо сачували колевку наше историје и симбол нашег идентитета као народа – Косово и Метохију, односно што смо створили и сачували нову Југославију. Узорно спроведеном акцијом разбијене су терористичке снаге, а албански народ се враћа у своје куће и масовно предаје оружје. Тиме показује да више не верује у насилно одвајање Косова од Србије. Надамо се да ће ова чињеница деловати отрежњавајуће на господаре „новог светског поретка“ који су у овом делу света планирали разбијање свих држава способних за отпор и неспремних на поковање.“¹⁷

Функција косовског мита, између осталих, била је преустројавање групе и јачање њеног идентитета. Стиче се утисак да, инструментализован с прецизним политичким циљем, он представља неку врсту синкретизама свих већих српских политичких митова. Косово поље више није битно само по себи, уколико се у њега не инфилтрира мит о вечитој жртви, мит о ратнику или мит о одбрани хришћанства. Такође, битан моменат на прослави Вукових сабора јесте довођење у везу два политичка мита који припадају двома различитим епохама. Веза косовског мита и мита о Вуку Караџићу, тј. идеацијски спој државне зависности и револуционарног ослобођења, индикативног је карактера. По мишљењу др Рајнхарда Лауера, увек када су Срби ишли у рат (устанци 1804. и 1814. године, балкански ратови, потом Први и Други светски рат) долазило је до ревитализације косовског мита. „(...)Остаје питање: да ли рат ревитализује мит или мит рат.“¹⁸ Таква употреба мита као одговор проблему чинила је једну државно-политичку водећу линију којом је српско друштво перманентно враћано у прошлост. Будући да је постао идеолошки инструмент једне недемократске и експанзионистичке политике, већи део друштва нашао се под незанемарљивим дејством тог мита¹⁹. У времену поновних конфликта, тј. током бомбардовања Србије, он је могао да послужи као подстрек потенцијалним милитантностима и нетолеранцији, јер је представљао оваплоћење свега онога што је сматрано изворним и аутентичним делом српског духовног бића, које без Косова није могло бити цело. У те сврхе још једном је послужио 65. Вуков сабор, одржан

¹⁷ Душан Пејак, *Стваралачки приступ великанима прошлости*, Политика, 21. 09. 1998.

¹⁸ Марија Клеут, *Српски мит: опасан и двосмислен?*, у: *Летопис Матице Српске*, Нови Сад Октобар 1993, 411.

¹⁹ У јавним обраћањима екстремних политичара тадашњег режима током рата у бившој Југославији често се могао чути позив на освету Косова. Импровизација догађаја из 1389. године садржала је мотив освете, само с том разликом што се спроводила на зараћеним територијама СФРЈ и у XX веку.

у септембру 1999. године, на коме је главни говорник био проф. др Милован Бојић, тадашњи потпредседник Републичке владе.

„(...) Уверио нас је, такође, да се са образовањем мора почети од себе, а да је изгубљено само оно чега смо се дефинитивно одрекли. Не смемо се зато одрећи Косова, јер бисмо се тиме одрекли и Вука и себе.

(...) Они који немају ни знања, ни памети, ни духовности, ни оданости, ни милосрдности, ни лепо понашање, ни добре навике, терет су мајци земљи и ходају њоме као звери у људком облику. Такве су нас звери бомбардовале и надаље нас уништавају. Несреће се брзо заборављају, зато нам се често догађају. Ову им нећемо заборавити, Вуков народ је није заслужио.“²⁰

„На политичкој и друштвеној сцени ауторитарни национализам постаје владајућа идеологија и заједничка црта. У посткомунистичким друштвима, све чешће се чује: ‘Традицијом до демократије!’ Поред све своје неодређености, овај слоган лепо звучи и помаже да се мобилишу значајни слојеви друштва. У суштини, међутим, реч је о мешавини ‘старог’ – ‘службеног’ и ‘новог’ – ‘народњачког’, ‘неслужбеног национализма’.“²¹ Имајући у виду комплексност државних проблема Србије крајем XX века, у политичким намерама остваривања колективног јединства и заједничких националних интереса, јавне свечаности које су славиле народну традицију користиле су се као инструмент њиховог презентовања. Будући да је политичка реторика покушавала да успостави континуитет с потиснутим српским колективним идентитетом, а у покушају утемељења свог легитимитета, дошло је до умножавања националних (народњачких) симбола. Тиме је омогућено да нови „народњачки“ национализам буде један од кључних елемената који је обликовао јавно-политичку и приватну сферу деловања.

У складу са тим, Вукове саборе у периоду од 1987. до 2000. године можемо посматрати као медиј на основу кога потиснута народна традиција и њена актуализација постају део битних политичких програма. Њеним оживљавањем неизоставно се враћају и симболи српског колективног бића. Стога су Вукови сабори у овом периоду, иако нису били посвећени само Вуку Караџићу, омогућавали замах другим националним темама као што су Косово, револуционарна деветнаестовековна прошлост као прекретница у стварању српске државе, непоколебљивост и несаломивост, креативне предиспозиције српског народа итд. Будући да су представе о Вуку Караџићу биле отелотворење већине кључних националних симбола, потпуно је разумљив

²⁰ Душан Пејак, *Несреће и непријатељи подмукло ударају*, Политика, 20. 09. 1999.

²¹ Душан Јањић, *Од етницитета ка национализму*, у: *Културе у транзицији*, ур. Мирјана Прошић-Дворнић, Плато, Београд 1994, 23.

разлог успостављања политичког континуитета тадашњег режима с политичким предзнацима „вуковске“ симболике.

Након бомбардовања Србије, политика Слободана Милошевића доживела је свој дефинитиван слом, што је кулминирало петооктобарским догађајима. У складу с новим демократским принципима, започета је транзициона обнова српског друштва. Промене друштвено-политичких односа одразиле су се и на манифестацији Вукових сабора. Сама чињеница да Саборе од 2000. године директно не преноси национална телевизија, као и слаба посећеност Сабора, указује на смањење значаја ове свечаности. Умањена популарност ове манифестације разумљива је из више разлога. Прво, владају релативно мирнодопски услови у земљи. Друго, реторика вишепартијских демократских блокова покушава да усвоји европски дискурс, а не искључиви националистички. Треће, не постоји потреба да се промовише само једна политичка опција, иако присуство Цркве на свечаностима, уз одређене представнике доминантних политичких партија, представља видљиву подршку тим партијама.²² Четврто, главни говорници Вукових сабора од 2001. до 2005. нису политичари, што указује на можда намерну измену у том делу уређивачке политике Сабора.

Могло би се рећи да матрица Вукових сабора од 2002. до 2005. остаје националистичка, с основним елементима националистичке реторике (јединствена нација, посебан национални дух, духовне вертикале, славна прошлост итд.), с том разликом што је манифестна функција Сабора више усмерена ка промовисању нових демократских усмерења.²³ Шире посматрано, Вукови сабори данас представљају националистичко-демократску химеру која, с једне стране, и даље одржава традиционализам а, с друге стране, узгаја демократски плурализам и критичарски однос према традицији. Такав, донекле измењен однос према традицији и према Вуку Караџићу можемо илустровати једним делом говора главног беседника 68. Вуковог сабора, редовног професора Филолошког факултета у Београду Михаила Пантића.

„Треба рећи да нам је Вук оставио велико и значајно наслеђе које је пресудно утицало на обликовање идентитета старије, а битним својим елементом, језиком, и савремене српске културе. Они који

²² Политичари из ДС-а и ДСС-а уз представнике Српске православне цркве представљали су уважене госте Вукових сабора.

²³ Предсаборске свечаности 2004. године отворила је Љиљана Шоп, тадашњи заменик министра културе Републике Србије, која је својим говором формулисала нови правац српске националне политике : „И као што нема куће без темеља тако се морамо враћати овде у колевку азбуке, правописа, народних умотворина, етнографске грађе да са те изворне тачке лакше, самоувереније и самосвесније потражимо своје место у светској породици.“ Дајана Ђедовић, *У славу трећем воједу српском*, Задужбина 68, Београд септембар 2004. године.

су дошли после Вука тај су језички идентитет учврстили. Будућим генерацијама пада у део да *Вукову мисију* разумеју на прави начин и приподобе је духу нових времена која ће неизбежно уследити у знаку одрешитијег прихватања мање устаљеног не идолопоклоничког, него критичког и конструктивног односа према сопственој традицији. Јер, само нас такав однос према традицији води остварењу жеље.²⁴ (подвукла Ј. Д.)

Будући да Вукови сабори више нису имали за циљ само утврђивање легитимитета доминантне политике, њихова функција и даље је била у духу ширења идеје о јединственом српском колективном идентитету. Стога бисмо такву врсту националистичких претензија пре могли окарактерисати као „интегришуће“ тенденције. Потврђивање традиције и промовисање спорних или потиснутих политичко-идеолошких покрета после петооктобарских промена доприносило је ширењу духовних вертикала,²⁵ у којима Вук Караџић и даље заузима значајно место.

Потреба културне елите српског друштва, као баштаника националне посебности, за оживљавањем традиције огледа се у говору дописног члана Српске академије наука, песника Милосава Тешића на 69. Вуковом сабору.

„Рођењем пастир или чобанин, касније философије доктор, Вук би нам, ако и мало држимо до себе – а све мање то чинимо, ако смо баштаници своје националне културе – а све нам је мање стало до ње, он би нам све дотле док се будемо споразумевали својим матерњим језиком могао бити узорна мера у свим стварима од опште користи или ползе. Он би се тако схваћен одржавао у нашој колективној свести и као пастир и као филозоф, али у овим значењима тих речи: месија – зато што је у културном

²⁴ Мирјана Пејак, *Велико наслеђе српске културе*, Политика, 16. 09. 2002.

²⁵ После 2000. године изронили су потиснути (или нови) симболи српске културне традиције. Један од примера је популарисање Владике Николаја Велимировића, по коме су многе улице и школе у Србији добиле име, у чију су част штампане књиге, приређиване научне трибине итд. Такође, после донешења закона о рехабилитацији, јаче него ранијих година, актуализовали су се сукоби између четника и партизана и њихових присталица, у коме су четници на челу са Дражом Михаиловићем у већој предности, јер закон подразумева њихову рехабилитацију, као и рехабилитацију недужних анатемисаних грађана који су се противили комунистичкој партији. Потом, све чешће кулоарске приче о развијању Недићевског покрета, као и све присутније јавне расправе о тој теми, могу да послуже за једну нову анализу редеофинисане структуре српских духовних симбола. У прилог тој теми може да послужи НИИ-ова акција за избор најзнаменитијег Србина, која је покренута 2005. године (у оквиру десет бројева, колико смо ми пратили ову акцију, Вук Караџић је углавном осцилирао између јаког петог и шестог места, а прва три су најчешће заузимали: Никола Тесла, Никола Пашић, Зоран Ђинђић и Свети Сава).

смислу препородио и уздигао српски народ, мудрац – због начина како је то учинио.²⁶

Обједињавањем средњовековне немањихке и деветнаестовековне прошлости, као два најсветлија периода у целокупној српској историји, у реторици Вукових сабора од 2002. године, као и предходних година, вршила се есенцијализација српских духовних вертикала. Српски духовни симболи се континуирано актуализују јер, с једне стране, представљају израз генијалности, док, с друге стране, представљају симболе идеалних националних карактеристика. Њихова презентација као личности које су безмало судбински одредиле пут српског друштва налаже колективну захвалност и пригодне помене. Зато је и разумљиво зашто постају нераскидиви део „природних-етноцентричних“ наратива који, поред духовних вертикала, садрже наративе о националној посебности колектива. Чини нам се да јавна сфера српског друштва почетком XXI века обухвата ове наративе и наново их репродукује у покушају успостављања балансираног дијалога традиције и европско-демократске парадигме.

Главни говорник 71. Вуковог сабора, проф. др Видојко Јовић, дописни члан САНУ, обратио је пажњу на важност српских духовних вертикала које отелотворују принципе српског нација.

„Корене српске духовности је утемељио Свети Сава, а стабло тог храста био је Вук, из којег су се разгранале многе науке, култура и уметност српског народа.²⁷

Цвијић нам се, ево, поново враћа, али морамо се и ми вратити Цвијићу и другим научним вертикалама Србије друге половине 19. и читавог 20. века, њиховим делима, идејама, порукама.²⁸

Са ове тачке гледишта, наше духовне лучоноше нераскидиво су повезане са скоро свим облицима политичког уређења. Остаје само да се утврди која је историјска прошлост применљива на садашњост и какве политичке претензије постоје. Стога се чини да се популарност политичких програма једним делом гради уколико се створи стварни или, пак, исконструисани идејни континуитет са истакнутим личностима и догађајима из прошлости, а садашњи тренутак само представља даљу еволутивну изградњу тог концепта.

Европски дискурс

Еропски дискурс у оквиру анализа представа о Вуку Караџићу, кроз манифестације Вукових сабора од 1987. до 2005. године, представља један

²⁶ Мирјана Пејак, *Језик је хранитељ народа*, Политика, 15. 09. 2003.

²⁷ *Корени српске духовности*, Борба, 19. 09. 2005.

²⁸ С.Т., *Повратак Јована Цвијића*, Политика, 19. 09. 2005.

другачији, такорећи, демократски аспект српске политике, која је истицала важност континуитета европске традиције у српској култури: слободу мишљења, принципе критичког и рационалног односа према стварности, политичку и културну толеранцију итд. Можда један од разлога популарности представа о Вуку Караџићу можемо пронаћи у синкретистичком споју села и града, који се остварује кроз његову личност. Његова „амбивалентност“ такође омогућава продукцију политичко-националних симбола који у различитим временима пројектују различита значења, али исто тако опстају као неки од непревазиђених, такорећи увек актуелних симбола, у оба вида политичког уређења у Србији. Стога лик Вука Караџића није употребљаван само као комплекс симбола једне популистичке политике која је село, сеоску културу и принципе колективитета уздизала изнад грађанске културе и самосвести.²⁹

Његова личност садржи и ту другу димензију, иако скромнијих размера, у којој се отеловљује процес прихватања европских вредности и културе и позитивне вредносне оријентације ка Западу.³⁰

Резултат Вукове сарадње с европским интелектуалцима допринео је његовој култивацији и стицању дипломатске вештине, као и прихватању европских вредности уопште. Међутим, такаве димензије Вука Караџића, које су презентоване у паузама милитантног национализма током деведесетих година XX века, пре су деловале као критика српског друштва и политике, а од 2000. године као политичка тенденција.

У периоду од 1988. до 2000. године перцепција Вука Караџића као космополите и поштоваоца европских вредности представљала је изузетак. Тадашњем политичком режиму није одговарала такава презентација његовог лика, јер се управо у Европи видео заклето противник ауторитарне политике Слободана Милошевића. Такође, процес рурбанизације српске културе, који је актуализовао ретроградност политичког и друштвеног мишљења и делања, радије је Вука истицао као надарено „чобанче из Тршића“ које је допринело романтичарском националном освешћењу, него као човека који је покушавао да у уназађено српско друштво примени европске обрасце културе. Професор Милорад Павић, као главни беседник 55. Вуковог сабора, одржаног 1989. године, указао је на тај други аспект Вуковог рада. У свом говору, он је уједно акцентовао присуство антимодернистичког и антизападњачког модела мишљења у српском друштву крајем осамдесетих година XX века.

²⁹ О развоју грађанског друштва у југоисточној Европи види: Калус Рот, *Слике у главама*, Библиотека XX век, Београд 2000.

³⁰ Када је реч о европском ангажману Вука Караџића, не треба занемарити чињеницу да су његове заслуге у круговима Вукових присталица неретко бивале предимензиониране и коришћене као средство интелектуалних и политичких обрачуна с његовим неистомишљеницима XIX века, интелектуалцима европске провенијенције, који су неоправдано потцењивани и занемаривани у културном и историјском смислу. О томе види: Мирослав Јовановић, *Језик и друштвена историја*, Стубови културе, Београд 2002, 148-179.

„Има још једна ствар у којој нисмо извукли поуке из Вуковог примера. Вук је увек једном ногом, и то оном здравом, која му је омогућавала да се креће, био у Европи (...). Шта Вук ради у Европи? Оно што ми овде и Срби у свету треба да радимо, али то чинимо веома ретко. Он одржава везе са најугледнијим научницима и писцима Немачке и Аустрије, са таквима као што су Гете или Грим. Са најугледнијим филозофима и историчарима књижевности Русије, ако је у Русији. Такве везе ми смо скоро све покидали. Србија већ педесет година нема спољну политику.“³¹

Вук се на 60. Сабору, одржаном 1994. године, у говору академика Антонија Исаковића, помиње као човек демократске свести, што је било у потпуном нескладу с доминантном популистичко-националистичком „вуковском“ реториком. „Вук је пред собом имао циљ који га је охрабривао. Тај циљ огледао се у европеизацији друштва и популарисању српске културе, ван граница Београдског пашалука.“³² Говор Антонија Исаковића био је двосмислен, јер се кроз причу о Вуковом животу и односу који је имао с обојицом аутократа, кнезом Милошем Обреновићем и Карађорђејем, протезала недвосмислена критика недемократског режима Слободана Милошевића и Цркве.

Током деведесетих година XX века постојала је јака цензура како медија тако и свих других облика испољавања слободног мишљења које се није подударало с оним доминантним. Због тога је веома тешко говорити о постојању чистог европског друштвено-културног принципа у том периоду. У јавним обраћањима, посебно на народским свечаностима попут Сабора, таква реторика, у назнакама и као изузетак, често је била уклопљена у доминантни националистички дискурс. Из тог разлога је можда адекватније говорити о постојању квази-европске реторике током деведесетих. Иако су, с једне стране, поједини говорници Вукових сабора промовисали европске вредности, користећи језик демократије, они су с друге стране давали легитимитет националистичком режиму, појављујући се на тој свечаности. Можемо само да претпоставимо да је то био још један од начина политичке манипулације Вуковим саборима, путем кога се промовисала слика једног отвореног друштва у коме је, поред уврежених мишљења да је националистички скројена, свечаност ипак добијала демократски карактер.

Тек с променом режима Слободана Милошевића мења се организацијска гарнитура Вукових сабора. У духу новог политичког система, у складу са демократском парадигмом, био је организован и Вуков сабор. Главне званице и даље чине представници Српске православне цркве, политичари и представници Војске Србије, што доприноси нашем уверењу да је реторичка матрица, у циљу подржавања новог политичког система, остала

³¹ Душан Пејак, *Поглед у историју и будућност*, Политика, 18. 09. 1989.

³² Антоније Исаковић, *Демократска свест Вука Караџића*, Политика, 24. 09. 1994.

националистичка, само уз позивање на другачије референце. Флексибилнији однос, како према културним личностима тако и према традицији уопште, био је резултат промене општих друштвено-политичких прилика у Србији. На завршној свечаности 67. Вуковог сабора, 2001. године, главни беседник био је др Миодраг Матицки, председник управног одбора Вукове задужбине, који је указао на деценијску културну ретроградност, која је политички и интелектуално хомогенизовала српско друштво.

„Из сложеног сплета националних митова и саме матице народне историје, из укупне културне баштине израњају дела која снажно подстичу сазревање нације, али мање мудра њихова читавања могу да нас одведу на странпутицу. Зато су дела националног значаја нужно изложена преиспитивању. То важи и за Вуково дело, поготову данас када тражимо путеве који воде напретку, када нас и те како занима шта би данас требало да буде Вуков пут.

Вуковог пута испред нас „зацртаног“ нема. Стотину је могућности да са тог пута скренемо. А опет, постоји Вуков пут. Само он није пред нама, већ остаје иза нас.“³³

Спречавање актуализације традиције у тренуцима државне несигурности јесте један од показатеља сазревања друштва, које може и које је спремно да се носи са свим узнемирујућим факторима. Међутим, уколико такве тенденције само фигурирају у једном културном и политичком систему као што је српски, онда то указује на један од облика „фасадне демократизације“. Иако је језиком модернизације „Вуков пут“ иза нас, сам помен таквог пута упућује на његову идејну актуелност у савременом добу. Његова „мисија“, која би требало да је успешно обављена у историји деветнаестог века, почетком XXI века се представља као интелектуални задатак који колектив треба поново да промишља. Модернизација³⁴ не мора нужно да подразумева дисконтинуитет с прошлошћу у име псеудопрогреса. Често се највреднији елементи традиције задржавају и компонују с новим друштвеним вредностима. Међутим, уколико модернизацијски модели XX и XXI века покушавају да зарад традиције као такве направе компромисе са апсолутизованом прошлошћу и њеном романтичном идеализацијом, онда се друштво суштински не мења. Будући да „једна лапа не чини пролеће“, ни појединци попут др Миодрага Матицког у оквиру Вукових сабора не могу уверити у постојање дефинисаног европског дискурса. Стога се пре може говорити о европским тенденцијама и импровизацији европског дискурса на Вуковим саборима.

³³ Душан Пејак, *Путокази великог Вука*, Политика, 17. 09. 2001.

³⁴ О расветљавању дуготрајних и често парадоксалних процеса модернизације у Србији види: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Институт за новију историју, Београд 1994.

Закључак

Уколико разложимо асоцијативни систем оваплоћен у личности Вука Караџића, можемо да установимо кључне појмове који су коинцидирали с разлозима политичке инструментализације Вукових сабора. У периоду од 1987. до 2000. године њих су чинили: *друштвена криза*, фаворизовање народне културе у процесу *националне хомогенизације*, *историзам* „заглављен“ у деветнаестовековној и средњовековној прошлости. У периоду од 2001. до 2005. њих чине: *друштвена прекретница*, *европеизација* и *модернизација*. Под тим околностима представе о Вуку Караџићу бивају истргнуте из свог примарног, културног контекста (реформатор српског језика и граматике, писац, хроничар и етнограф) да би означиле персонификацију борца за „српску ствар“ у оба облика политичког уређења у Србији. Инструментализоване представе биле су због својих богатих семантичких садржаја погодна средство манипулације у постизању жељеног политичког ефекта (од 1987. до 2000. године), као и пожељне слике друштвене реалности (од 2001. до 2005. године). Представе о Вуку Караџићу пратио је лагер симболике, који се у датом тренутку сматрао базичним националним, па и државним, (Косовски бој, Косово и Тршић као духовне колевке Србије, Свети Сава и други), а који је био у служби верификације одређене државне идеологије и политичког легитимитета.

Имајући у виду да су се друштвене околности промениле са сменом режима Слободана Милошевића, мења се и националистичка парадигма, која није у сукобу с моделима културне, политичке и економске модернизације. Иако су демагошки и идолопоклонички однос спрам традиције од 2001. године на Вуковим саборима постали само формално фрагменти прошлости, честа априорна позивања на одређене елементе традицијске културе у оквиру које и данас постоји потреба за актуализацијом „Вуковог пута“ и „Вукове мисије“, који нам морају послужити као смернице у потрази за европским идентитетом; потреба да се Вук одржи у колективној свести као „пастир, филозоф и месија“; потреба за актуализацијом његове личности („Вук је жив“), донекле потврђује континуирано постојање колективистичке психологије међу одређеним делом културне, па тако и политичке елите у Србији.

Стварање бриколажа од оног што се сматра стварним или исконструисаним обележјем једног народа одувек је био најуспешнији принцип придобијања политичке популарности и легитимитета. Стога, какав год да је и шта год он означавао – Вук је народ, а у народ се не смије сумњати...

Литература

- Јањић, Душан: *Од етничитета ка национализму*, у: Културе у транзицији, ур. Мирјана Прошић-Дворнић, Плато, Београд 1994.
- Јовановић, Мирослав: *Језик и друштвена историја*, Стубови културе, Београд 2002.
- Клеут, Марија: *Српски мит: опасан и двосмислен?*, у: Летопис Матице Српске, Нови Сад Октобар 1993.
- Наумовић, Слободан: *Употреба традиције. Политичка транзиција и промена односа према националним вредностима у Србији 1987-1990.*, у: Културе у транзицији, ур. Мирјана Прошић-Дворнић, Плато, Београд 1994.
- Перовић, Латинка и други (ур.), *Србија у модернизацијским процесима*, Институт за новију историју Србије, Београд 1994.
- Рот, Клаус: *Слике у главама*, Библиотека XX век, Београд 2000.
- Жирарде, Раул: *Политички митови и митологије*, Библиотека XX век, Београд 2000.

Периодика

- Дражић, Д: *Неопростива је малодушност пред изазовима времена*, Борба, 21. 09. 1987.
- Лучић, Милка / Пејак, Душан: *Данас бисмо морали поновити вуковски подвиг*, Политика, 21. 09. 1987.
- Рељић, Слободан: *Живи Вук*, Илустрована политика, 20. 09. 1987.
- Аноним: *За општу ползу*, НИН, 25. 09. 1988.
- Пејак, Душан: *Поглед у историју и будућност*, Политика, 18. 09. 1989.
- Крсмановић, Велиша: *Без унутрашње слободе нема спољашње одбране*, Борба, 17. 09. 1990.
- Влајић, М. / Вукашиновић, Д: *Вук-име народа*, Вечерње новости, 17. 09. 1990.
- Аноним: *Духовно сабирање српства*, Танјуг, Борба, 16. 09. 1991.
- Пејак, Душан: *Непогрешиво осећање историје*, Политика, 20. 09. 1993.
- Исаковић, Антоније: *Демократска свест Вука Караџића*, Политика, 24. 09. 1994.
- Пејак, Душан: *Од духа до језика*, Политика, 16. 09. 1994.
- Пејак, Душан: *Стваралачки приступ великанима прошлости*, Политика, 21. 09. 1998.

- Пејак, Душан: *Несреће и непријатељи подмукло ударају*, Политика, 20. 09. 1999.
- Пејак, Душан: *Бити модеран значи поштовати свој корен*, Политика, 11. 09. 2001.
- Пејак, Душан: *Путокази великог Вука*, Политика, 17. 09. 2001.
- Пејак, Мирјана: *Велико наслеђе српске културе*, Политика, 16. 09. 2002.
- Пејак, Мирјана: *Језик је хранитељ народа*, Политика, 15. 09. 2003.
- Ђедовић, Дајана: *У славу трећем воједу српском*, Задужбина 68, Београд септембар 2004.
- Аноним: *Корени српске духовности*, Борба, 19. 09. 2005.
- Т. С.: *Повратак Јована Цвијића*, Политика, 19. 09. 2005.

Jovana Diković

Political Instrumentalisation of “Vukovski Sabori” Manifestations from 1987-2005

Within the scope of “Vukovi Sabori” manifestations held in the period from 1987 until 2005 we retraced both relationship of political and cultural elite towards personality of Vuk Karadzic and towards another important symbolical potentials of Serbian society. From the perspective

Key words:

political instrumentalisation, Vukov sabor, Vuk Karadzic, nationalistic discourse, european discourse

of two discourses, nationalistic and European, we analyzed a relation towards national values and symbols that has varied according topical Serbian political direction. Within the auspice of Sabor as a cultural event (although mainly cultural and educative motives of this manifestation were frequently neglected) in seemingly apolitical atmosphere, strictly political messages were popularized and many opportunities for establishing political legitimacy were created.

Интензивирање делатности и заседање Скупштине Етнолошког и антрополошког друштва Србије

Процес транзиције увелико је захватио и тзв. друштвене делатности у Србији: догађају се корените промене у функционисању научно-истраживачке делатности и института, суштинска реформа универзитета и појединих факултета (посебно у смислу спровођења тзв. болоњског процеса) и једнако опсежне новине у начину рада установа културе. Непрестане и структурне трансформације (које се дешавају и у другим сферама друштва) условљавају посебну пажњу и координацију интелектуалних и културних елита у нашој земљи, како по питању мониторинга, евалуације и евентуалног утицаја на поједине процесе промена, тако и у смислу концептуализације властитог места у друштву захваћеном интензивном транзицијом. Овакав склоп друштвених околности условљава потребу за чвршћим цеховским организовањем стручњака из области етнологије/антропологије, што је посебно важно у малобројној струци попут наше, која се, нажалост, и даље перципира као друштвено суфицитарна у јавности, и то у ретким случајевима када је уопште и препозната у широј заједници. У вези са тим, у стручној етно-антрополошкој заједници дошло се до закључка о неопходности интензивирања активности Етнолошког и антрополошког друштва Србије (ЕАДС) у све турбулентнијим условима за рад етнолога-антрополога у нашој земљи. Са таквом перцепцијом актуелне

друштвене стварности, заказана је Скупштина ЕАДС за 24. новембар 2008. године.

Одржавању Скупштине претходила је интензивна координација и размена мишљења између колега из читавог низа установа у којима делују етнологи-антропологи, а посебно из централних етно-антрополошких институција националног значаја (Етнографски институт САНУ, Етнографски музеј у Београду и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду). Заседање Скупштине заказано је за 24. новембар 2008. године у сали Етнографског музеја у Београду. Ефикасно и благовремено обавештавање колега и чланства из читаве Србије о Скупштини омогућило је да јој присуствују етнологи из свих делова Србије и свих врста делатности у којима етнологи/антропологи раде, те припадници свих генерација (од скоро дипломираних студената до ветерана српске етнологије/антропологије и професора и узора читавих генерација етнолога и антрополога). Скупштина ЕАДС окупилa је заиста велики број колега из струке – може се рећи да одавно није дошло до тако масовног окупљања домаћих етнолога-антрополога неким поводом. Овако масовно присуство делегата обезбедило је потпуни легитимитет Скупштини, а осим због бројности колега, заједничко задовољ-

ство је проистекло из евидентног настојања присутних да се динамизирају активности у етно-антрополошкој заједници и жеље да се ради на формулисању и остваривању интереса наше струке.

Скупштина је започела свој рад пригодним обраћањем окупљенима Вилме Нишкановић, председнице Управног одбора ЕАДС и в. д. директора Етнографског музеја, која је отворила заседање и саопштила дневни ред Скупштине. Председница УО прочитала је и извештај Одбора о раду ЕАДС за период 2000-2008. година, те предложила трочлано радно председништво Скупштине, које су окупљени прихватили. Након Вилме Нишкановић, председавање је преузело радно председништво на челу са Зорицом Дивац из Етнографског института САНУ. председавајућа је нагласила тежак посао који чека ново руководство Друштва, с обзиром на то да оно почиње свој мандат у ванредним околностима за рад етнолога-антрополога у Србији, што најчешће није био случај са претходним вођствима ЕАДС, односно Етнолошког друштва Србије. Након краћег излагања, колегиница Дивац је прочитала списак предложених кандидата за места у управи Друштва, након чега је позвала присутне да предложе и друге кандидате и да отпочну дискусију. С обзиром на то да није било других предлога, приступило се гласању које је водила председавајућа. Гласањем су појединачно прихваћени сви предложени кандидати за руководство друштва, једногласно или готово једногласно. председавајућа је затим јавно саопштила резултате гласања и имена нових руководиоца ЕАДС, што је пропраћено аплаузом. У ново руководство Друштва изабране су следеће колеге: за председницу ЕАДС: др Александра Павићевић (Етнографски институт

САНУ); за председника Извршног одбора ЕАДС: др Милош Миленковић (Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета); за секретара ИО ЕАДС: Марко Стојановић (Етнографски музеј); за чланове ИО: мр Зорица Дивац (Етнографски институт САНУ); Снежана Ашанин (Народни музеј, Чачак); др Данијел Синани (Одељење за етнологију и антропологију); за председницу Надзорног одбора: др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ); за чланове НО: Живка Ромелић (Народни музеј, Крушевац) и Милош Матић (Етнографски музеј); за председницу Суда части: др Ласта Ђаповић (Етнографски институт САНУ); за чланове Суда части: др Мирослава Лукић-Крстановић (Етнографски институт САНУ) и Љиљана Тојага (Народни музеј, Ниш).

Наставак заседања водили су новоизабрани чланови Извршног одбора ЕАДС. Из новог руководства на почетку се обратила председница Александра Павићевић, која је нагласила приоритете руковођења Друштвом: побољшање положаја и угледа наше струке у заједници, успостављање контаката са сродним друштвима ван Србије, обнављање рада и излагања часописа ЕАДС *Етнолошке свеске*, покретање интернет сајта Друштва итд. Након Александре Павићевић, делегатима се обратио председник Извршног одбора Милош Миленковић, који је као прве кораке у раду најавио организацију научног скупа у току следеће године, успостављање контаката са Заводом за запошљавање са циљем кориговања статуса стручног профила дипломирани етнолог-антрополог, састанке са надлежнима у Министарству просвете поводом састављања и измене Правилника тог министарства и сл. Пошто су завршене и друге тачке дневног реда и расправа, Скупштина је

завршила заседање и присутни су се на позив директорке Музеја окупили у просторијама установе домаћина Скупштине на неформално дружење, а чланови ИО су нетом након Скупштине одржали и прву седницу одбора у просторијама Етнографског музеја.

Ефикасно, готово истог тренутка, започињање рада нове управе Друштва резултирало је у импресивним достигнућима у врло кратком року: непосредно након Скупштине и првог сасатанка ИО формирана је и редакција поновно покренутог часописа *Етнологије свеске*. Једнако учинковит рад и залагање чланова редакције довелоо је до затварања и излажења првог броја нове серије часописа у веома кратком року, тако да је домаћа научна и стручна заједница била у прилици да види поново покренуто периодичу ЕАДС. Исто тако, руководство Друштва је врло брзо започело и формално-

административне послове везане за активности ЕАДС и формирање базе података о чланству. Да су очекивања етно-антрополошке заједнице од реактивирања цеховске организације била на месту, доказује и заказивање научне конференције у организацији ЕАДС: од 9. до 11. јуна 2009. године у Београду одржаће се научни скуп „Држава, наука, култура“, са најмање три секције. Антиципира се знатан одазив чланова ЕАДС, те стручне и научне јавности из земље и иностранства. Већ иницијални, непосредни резултати произашли из поновног покретања делатности ЕАДС, у пуној мери су оправдали разлоге за сазивање Скупштине Друштва и показали да заједничко деловање и окупљање етнолог-антрополога из различитих делатности може дати резултате који користе свеукупној етно-антрополошкој заједници.

Срђан Радовић

Незаобилазна литература

Маја Брљачић и Сандра Прленда (прир.), *Култура памћења и историја*, Голден маркетинг-Техничка књига, Загреб, 2006 (414 страна, латиница)

Олга Пинтар Манојловић (ур.), *Историја и сећање, Студије историјске свести*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2006 (266 страна, латиница)

Недостатак превода текстова аутора који се сматрају утемељивачима културе сећања као научне дисциплине, као и оних који су битно учествовали у њеном терминолошком и методолошком одређењу и усмеравању, може представљати озбиљну препреку целовитом и критичком приступу проучавању колективних меморијских образаца у нашим научним круговима. Вероватно свесне овог проблема и у хрватској академској заједници, тамошње научнице, Сандра Прленда и Маја Брљачић¹, подухватиле су се, сваке хвале, вредног посла превођења мањих текстова битних аутора ове области, чиме су својим колегама омогућиле упознавање са основним теоријским и важним истраживачким достигнућима културе сећања. Као резултат овог подухвата настао је зборник текстова *Култура памћења и историја*, у коме се могу пронаћи преводи аутора као што су Пјер Нора, Јан Асман, Стивен Кнап, Мона Озоуф, Ерик Хобсбоун, Џејмс Јанг, Холм Сундхаусен и други.

Садржај зборника чине три целине: „Теоријска изворишта“, „Примјери – студије: баштина и традиција – шта и како (за)остаје“ и „Сувремене контроверзе“. Њима преходи уводник приређивачица, у коме су оне настојале да дају историјски пресек развоја истраживања унутар дисциплине, датирајући њене почетке у прву деценију 20. века. Развој дисциплине текао је упоредо са ширењем идеје и свести о друштвеном и политичком плурализму који је, како ауторке наводе, „слабио повјерење у могућност јединствене кохеренте националне повјести која би могла помирити разнородна повјесна искуства антагонизираних друштвених група“. Посебан допринос уводног текста свакако лежи у чињеници да су један његов део Прленда и Брљачић посветиле терминолошком и појмовном раздвајању и одређивању *сећања/памћења*, које нам открива различите механизме индивидуалног, односно колективног меморисања.

У првом делу зборника (*Теоријска изворишта*), налазе се текстови Пјера Норе (Pierre Nora): *Између памћења и историје. Проблематика места*, Јана Асмана (Jan Assman): *Култура сјећања* и Стивена Кнапа (Steven Knapp):

¹ Обе ауторке су магистри историјских наука, а у тренутку објављивања зборника који је предмет овог приказа, налазиле су се у фази израде докторских теза на Central European University, у Будимпешти.

Колективно сјећање и стварна прошлост.

Поменимо овде посебно само да први од наведених, Нора, који се, захваљујући седмотомној едицији *Места сећања* чији је уређивач био, сматра и утемељивачем тог појма у хуманистичким наукама, овај есеј посвећује анализи историјског и цивилизацијског тренутка који условљава развој савремене културе сећања. Он сматра да покретом деколонијализације нестају друштва и идеологије утемељене на памћењу, као и институције које су биле носиоци и преносиоци друштвених и културних вредности. Овај процес практичног нестајања памћења праћен је, како Нора наводи, паничном потребом бележења, сакупљања и маркирања, односно, конструисања *места сећања*, при чему се овај појам односи не само на географске, већ на све топове колективног меморисања (од писаних докумената до догађаја).

Друга целина у садржају зборника посвећена је примерима конструисања традиција. У њој се налазе текстови Моне Озоуф (Mona Ozouf): *Пантеон – Висока школа мртвих*, Ерика Хобсбоуна (Eric Hobsbawm): *Измишљање традиције*, Јакоба Фогела (Jakob Vogel): *Војне прославе у Немачкој и Француској као национални ритуали (1871-1914)*, Џона Р. Гилиса (John R. Gillis): *Памћење и идентитет: повијест једног односа* и Џејмса Јанга (James Young): *Текстура сјећања*.

Осим Хобсбауновог текста у коме, без обзира на неколицину примера доминира теоријски дискурс о општим начелима и механизма конструисања, односно *измишљања* традиција, у осталим есејима је изведен обрнути поступак, наиме кроз конкретне примере стварања традиција потврђена су општа начела тог процеса. Тако, на пример Мона Озоуф, француска исто-

ричарка, пише о променама које су се од осамнаестог века дешавале у концепту, саставу и избору личности/хероја француског националног Пантеона, а Јакоб Фогел о улози војних славља у националном култу Немачке и Француске. Посебно је занимљив текст Џејмса Јанга о различитим врстама и формама меморијала посвећених холокаусту и њиховим уметничким димензијама.

Традиције утемељене на сећању/памћењу догађаја из Другог светског рата, концентрационих логора, атомске бомбе бачене на Хирошиму и Нагасаки, те традиције нових националних држава на Балкану теме су текстова у трећем делу зборника. Тако су овде уврштени текстови Етјен Франсоа (Etienne Francois): *Велике приповјести и ломови брана сјећања. Сјећање на Други светски рат између национализације и универзализације*, Холма Сундхаусена (Holm Sundhau-sen): *Југославија и њезине државе слиједнице. Конструкција, деструкција и нова конструкција „сјећања“ и митова*, Клаудије Конц (Claudia Koonz): *Између памћења и заборава. Концентрацијски логори у њемачком сјећању*, Паула Бојера (Paul Boyer): *Чија је то повјест? Памћење, политика и хисторијска знаност* и Идит Зертал (Idith Zertal): *Од народног дома до Зида плача: студија о сјећању, страху и рату*. За домаћу научну публику вероватно је најзанимљивији текст Холма Сундхаусена посвећен историјској анализи настанка и распада Југославије (и прве и друге), значењу и трансформацији појма југословенства, те новим националним традицијама држава које су настале након распада СФРЈ. Иако се овде износи мање-више познате чињенице везане за поменуте процесе, позиција „спољног посматрача“ у којој се налази Сундхаусен, чини текст корисним прегледом и примером

механизма разграђивања и поновног конструисања традиција заснованих на колективним меморијским обрасцима.

Оно што евентуално недостаје овом зборнику јесте текст бар једног хрватског историчара или антрополога, у коме би био дат преглед тамошњих истраживања или, још занимљивије, прилог у коме би се издвојило неколико примера који би указали на стање културе сећања у Хрватској. Ово је можда могао бити и интегрални део едиторијала, но, тај недостатак не чини овај зборник мање значајним и мање корисним не само за хрватску научну јавност него и за језички сродне академске средине каква је Србија.

Исте године када и претходна публикација, у Београду је у издању Института за новију историју Србије штампан зборник *Историја и сећање, студије историјске свести*. Идеја и циљ издавача били су такође усмерени ка покушају да се деконструишу и дефинишу специфични објекти (историјских) истраживања – историјска свест и колективни идентитети. У ту сврху Институт за новију историју Србије организовао је током 2005. године серију предавања, у којима су предавачи указали на могућности примене нових (мада у европским оквирима већ дуже времена преовладавајућих) начина сагледавања историјских феномена.

Едиторијал из пера уреднице Олге Пинтар Манојловић, *Историјска свест и колективни идентитети*, осим историјског прегледа развоја културе сећања као дисциплине доноси и преглед домаћих достигнућа из ове области. Након сажетог приказа битних аутора чији су радови позивали на реконцептуализацију односа према „класичној“ историографији, те су стога иницирали бројна идеолошка

превирања у оквиру историјске струке, читалац уводног дела се среће са питањем: „на који начин је проблематика односа историје и сећања заступљена у истраживањима историчара у Србији?“ Овде уредница упућује на важне, али у домаћој научној јавности до сада умногоме подцењене и скрајнуте ауторе који су крајем прошлог века започели преиспитивања могућности научног сазнања у проучавању прошлости.

Трећи део едиторијала, Олга Пинтар Манојловић посветила је образлагању најчешћих стереотипа коришћених у писању „нових“ историја држава/заједница насталих током последње деценије 20 века, док у четвртном она упознаје читаоце са ауторима и текстовима који се налазе у зборнику.

Садржај зборника подељен је на три целине: „Српска историјска наука данас“, „Сукоби и поделе“, „Симболи и традиције“.

У оквиру прве целине налазе се излагања Симе Ђирковића, Андреја Митровића, Латинке Перовић, Милана Ристовића, Смиље Марјановић Душанић, Дубравке Стојановић и Милета Бјелајца која су презентована на округлом столу „Српска историјска наука – данас“.

Други део зборника садржи текстове Дубравке Стојановић: *Поделе и сукоби као део политичке културе у Србији*, Латинке Перовић: *Политички противник као непријатељ*, Тодора Куљића: *Рат и сећање*, Косте Николића: *Култура сећања и Други светски рат*, Сретена Вујовића: *Линије сукоба у социјалистичком друштву* и Ђорђа Станковића: *Српски медијски мартирјум*.

Већ из наведених наслова, јасно је да се аутори у овом делу зборника баве

анализом политичког наслеђа и политичке културе у Србији на крају 19. и почетку 20. века (Стојановић и Перовић), затим улогом сећања на ратове и посебно на Други светски рат у колективним меморијских обрасцима у Србији од половине 20. века до данас (Куљић, Николић), те сукобима и поделама у српском друштву шездесетих година 20 века (Вујовић), односно на крају двадесетог и почетку двадесетипрвог века (Станковић).

Различити симболи и традиције „читљиви“ преко различитих *места сећања* као што су уметнички изрази одређене епохе, националне институције, личности и географски/споменички топови теме су аутора трећег дела зборника: Ненада Макуљевића: *Слика другог у српској визуелној култури 19. века*, Радмила Радић: *Паралеле у развоју односа цркве и државе на Балкану*, Милан Вукомановић: *Српска православна црква између традиционализма, конзервативизма и фундаментализма*, Мирослав Јовановић: *О „крилатом Вуку“ и „седмоглавим аждајама српске грађданске мисли“* и Александар Игњатовић: *Од историјског сећања до замишљања националне традиције: споменик незнамом јунаку на Авали*. Последњи текст у овом делу, као и у читавом зборнику представља рад Владимира Петровића: *Концепт суочавања са прошлошћу као слепа мрља савремене историографије – Ка превазилажењу раскорака*, у коме аутор настоји да укаже на значај концепта *суочавања са прошлошћу* управо у оквиру историјске науке, у

којој се, како сам наводи, ова синтагма чешће јавља као политизована фраза, него као стварна решеност да се резултати историјских проучавања укључе у токове савремене историографије.

Поред текста Радмиле Радић који представља анализу улоге и развоја односа између православних цркава у Балканским државама у 19. и 20. веку, издвојила бих и текст Александра Игњатовића о Споменику незнамом јунаку на Авали. У њему се аутор подухватио занимљиве и исцрпне анализе значења и улоге које је ово спомен место имало у креирању југословенског националног идентитета у Краљевини Југославији. „У споменику Незнамом јунаку, Игњатовић је препознао храм југословенске религије национализма, који је карактерисао 'отклон од конфесионалних и, по природи ствари етничких традиција' и који је постао 'тотализујући онтолошки оквир за све припаднике нације, без обзира на веру, етничке корене или културни идентитет'“.

Мислим да ови (приказани) зборници представљају солидан путоказ за упознавање и укључивање домаћих истраживања у европске токове *културе сећања*. Надам се, стога, да ће се читаоци сложити са констатацијом из наслова овог приказа, да су они незаобилазна литература у проучавању феномена везаних за колективне меморијске обрасце.

Александра Павићевић